

ДӘРІС КЕШЕНІ

Пән: «Қазақстан тарихы»

Пән коды: КТ 1101

БББ атауы: 6В10106-«Фармация»

Оқу сағаттарының/кредиттердің көлемі: 150/5

Оқытылатын курс пен семестр: 1/1

Дәріс көлемі: 15

Шымкент, 2023

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН

**MEDISINA
AKADEMIASY**

«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ

SOUTH KAZAKHSTAN

**MEDICAL
ACADEMY**

АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық пәндер» кафедрасы

Дәріс кешені

044 -60/11

32беттің. 1беті

Дәріс кешені «Қазақстан тарихы» пәнінің жұмыс оқу бағдарламасына (силлабус) сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланды.

Хаттама №18 «31» мамыр 2023 ж.

Кафедра меңгерушісі: Нұржанбаева Ж.О.

№1 дәріс.

1. Тақырыбы: Ежелгі адамдар және көшпелі өркениеттің қалыптасуы..

2. Мақсаты: Қазіргі Қазақстан тарихының кезеңділігін және Қазақстан аумағындағы алғашқы қауымдық құрылыстың ерекшеліктерін қарастыру.

1.Пәнге кіріспе. Тарихи үдерісті кезеңдерге бөлу.

2. Адамның шығу тегі теориясы және адамзаттың алғаш пайда болған жері мәселесі.

3.Қазақстан аумағындағы тас ғасырына қатысты археологиялық ескерткіштердің ашылуы.

4. Тарихқа дейінгі кезеңдегі адамның мәдениеті.

3. Дәріс тезистері

1.Пәнге кіріспе. Тарихи үдерісті кезеңдерге бөлу.

Тарих – адамзат қоғамының өткенін зерттейтін ғылым. Ол жер бетіндегі барлық халықтардың материалдық және рухани өмірі саласындағы сан ғасырлар бойындағы тәжірибесінің жиынтығы, бүгінге дейін өткен мыңдаған ұрпақтардың кейінге қалдырған мұрасы. Қоғамның әрбір мүшесі ұрпақтар зердесінің, бір сөзбен айтқанда, тарихи зерденің негізінде қалыптасады. Тарихи сана қоғамдық сананың жеке бір бөлігі болып табылады және дүниеге көзқарас жүйесінде маңызды орын алады. Тарихи сананы қалыптастыру жас ұрпақты өз халқының рухани өмірімен етене жақындастыруға, оның мәдениеті мен тарихының бастауларын түсініп өсуіне көмектесуі тиіс.

Қазақстан тарихы Қазақстан Республикасы территориясында өмір сүрген, қазірде өмір сүріп жатқан қазақ және басқа да халықтардың мұрасы. Қазақстан тарихы бүкіл адамзат тарихының толық мықты бір бөлімі, өйткені ол дүниежүзі тарихы, Евразия тарихы, көшпенділер өркениеті, түркі халықтары тарихы, Орталық Азия елдерімен ұштасып жатады. Қазақстан тарихы - Қазақстанның территориясында ежелгі уақыттан бүгінгі күнге дейін болған тарихи оқиғаларды, құбылыстарды, фактілерді, процестерді, тарихи заңдар мен заңдылықтарды аша отырып, тұтас қарастыратын ғылым. Қазақстан Республикасы егемендік пен тәуелсіздікке ие болғаннан бері «Қазақстан тарихы» оқу пенінің маңызы арта түсті, оның негізгі міндеттері: халықтың тарихи жадын қалпына келтіру, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастыру, азаматтанушылық пен патриотизмді тәрбиелеу. Қазақстан тарихына қазіргі тұрғыдан қарау дегеніміз, оны дүниежүзілік тарихпен, Евразиялық контингент тарихымен, көшпелілер өркениетімен, түркі халықтарының тарихымен және Орталық Азия елдері тарихымен бірлікте қарастыру деген сөз. Бірте-бірте оның маңыздылығы мен көп функционалды рөлі де арта түсуде. Оның функцияларының ең бастысы, ол мемлекеттік маңызы бар оқу пәніне айналып отыр, мұның өзі оның Қазақстан қоғамын дамытудың маңызды міндеттерін жүзеге асырудағы рөлінің арта түскендігінен. Сондықтан да бұл еліміздің барлық жоғары оқу орындарының (ЖОО) оқу жоспарларына енгізілді. Студенттер жоғары білім дипломын алу үшін мамандық пәні сияқты Отан тарихынан да мемлекеттік емтихан тапсырады. Мұның өзі

Қазақстан тарихын оқытатын оқытушыларға да, студенттерге де, ЖОО басшыларына да үлкен міндеттер жүктейді.

- Егеменді Қазақстан мемлекетінің қалыптасып, нығаю міндеттеріне жауап бере алатын тарих білімінің теориялық және әдіснамалық базасын жасау;

- Қазақстан халықтарының ортақ тарихы негізінде Қазақстандық қоғамның бірігуі үшін идеологиялық база дайындау;

- Батыс пен Шығыстың ғаламдық тарихы құрамында өзара байланыста қарастырылатын Қазақстан тарихының өзіндік қайталанбас орнын, сондай-ақ дүниежүзілік тарих пен адамзат өркениетінің тасқынында қарастыруды көздеуі;

- Тұтас қабылдауға негізделген Отан тарихының бірыңғай логикалық стержінін құру, олар мемлекет құрушы ұлттар - қазақтар мен Қазақстан халықтарының этногенезі; Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің эволюциясы; тарихи фактілер мен оқиғалардың жиынтығы; тарихтың сабақтары;

-Тәуелсіздіктің орнығуы жылдарындағы Қазақстандық даму моделінің мазмұнын, ақиқаттың ғылыми тарихи біліммен толықтырып,осы арқылы Қазақстанның империялықтан кейінгі кезеңнен ойдағыдай шығуына әсер еткен басты себептер мен факторларды анықтау,сөйтіп оның XX-XXI ғасырлар аралығында шаруашылық және идеялық–мәдени даңғылға шығып,өзін-өзі қамтамасыз ететін дәрежеге жеткенін көрсету.

"Қазақстан тарихы"оқу пәнінің негізгі мақсаты-Қазақстан тарихының ертедегі дәуірінен бастап, бүгінге дейін негізгі кезеңдері туралы оның этногенезі, Қазақ халқы мемлекеттілігінің орнығуы мен дамуының үздіксіздігі, сабақтастығы туралы объективтік тарихи білім беру.

Қазақстан тарихы пәнінің негізгі мақсаты – отандық тарихтағы негізгі оқиғалардың мазмұны туралы ғылыми дәлелденген фактілер негізінде міндетті толық білім беру, тарихи-мәдени дамудың үздіксіздігі мен сабақтастығын дәлелді көрсету, рухани мұрагерліктің терең тамырларын, бұрынғы ұрпақтың қажырлы еңбегін, халықтың жеке тұлғаларын, тарихи тәжірибені және ұлттық дәстүрлерді құрметтейтін жастардың ұстанымын қалыптастыру. Осыған орай пәннің негізгі міндеттері:

- Дүниежүзілік тарих, Шығыс және Батыс мәдениеттерінің диалогы ауқымындағы бүгінгі Қазақстан тарихының қайталанбас ерекшелігі мен маңыздылығын анықтайтын ғылыми қағидаларын ашу;

- Қазақ халқының этногенезі мәселесін, Ұлы Дала аумағындағы мемлекеттілік пен өркениеттер түрлері эволюциясын, аса маңызды тарихи фактілер мен оқиғалар жиынтығын, тарихтың сабақтары мен заңдарын тұтастай және объективті түрде қарастыруды көздеген қазіргі Отан тарихының ғылыми-негізді тұжырымдамасын жасау;

Тарих ғылымы нақты тарихи жағдайды саралау әдісін колдана отырып, тарихи фактілерді зерттеліп отырған уақыттың көзімен талдап бағалауға ұмтылуы керек. Өткен заман оқиғаларын баяндағанда, тек елдің саяси тарихын, мандай алды саясаткерлердің қызметін әңгімелеумен ғана шектеліп қалмай, сонымен бірге рухани және материалдық мәдениет тарихын барша болмыс-бітімімен толық зерттеген дұрыс. Бұл ретте бұрынғы

ұғымдық аппаратты жаңғырту, ескірген әсіресе идеологиялық терминологиядан бас тарту қажет.

Бүгінгі күні тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымының алдында үлкен де жауапты міндеттер тұр. Көпғасырлық орталық бұғауынан құтылған ол халықтың шындыққа негізделген тарихи санасын қалыптастыруы, жас ұрпақты отансүйгіштік рухында тәрбиелеуі тиіс. Өткенді қайта жаңғыртуға тарихи деректер көмектеседі. Олар мынадай топтарға бөлінеді:

1.Заттай ескерткіштер (еңбек құралдары, қолөнер бұйымдары, үй тұрмысында қолданылатын бұйымдар, ыдыс-аяқ, киім-кешек, әшекей заттар, металдан жасалған ақшалар, қару-жарак, тұрғын үйлердің қалдықтары және т.б.). Ежелгі замандардан қалған заттай ескерткіштерді зерттеумен арнайы тарихи ғылым-археология айналысады. Жер қыртысының қабаттарында заттай деректердің бай қорлары сақталған. Олар қазба жұмыстары арқылы бізге жетеді. Археологиялық ескерткіштер әлі жазу болмаған өте ерте дәуірлерді зерттеуде баға жетпес деректер болып табылады.

2.Этнографиялық ескерткіштер, яғни халқымыздың ежелгі тұрмыс бүгінге дейін жеткен қалдықтары: салт-дәстүрлері, діни сенім-нанымдары. Оларды зерттеумен этнография ғылымы айналысады.

3.Лингвистикалық ескерткіштер немесе халқымыздың тілінде сақталған тарихи деректер. Географиялық атаулар, жеке адамдардың есімдері, басқа тілден кірген сөздер, ескі тілдердің қалдықтары халқымыздың шығу тегін анықтауда, миграциялық үдеріс пен ежелдегі қоғамдық қатынастарды зерттеуде көп көмегін тигізді.

4.Фольклорлық материалдар, яғни халқымыздың ауыз әдебиетінің ескерткіштері-әртүрлі аңыз әңгімелер ертегілер, мақал-мәтелдер, тарихи жырлар, шежірелер.

5.Жазба деректер: тасқа, металлға, сүйекке, керамикаға жазылған ежелгі жазулар мен қағаз бетіне түскен әртүрлі қолжазба және баспа құжаттар. Қазақстан тарихы жөніндегі мәліметтер түрлі тілдерде: көне парсы, көне грек, латын, қытай, көне түрік, араб, парсы және орыс тілдерінде жазып қалдырылған.

6.Кино-фото-фотоқұжаттар деректердің ең жаңа түрлері болып табылады. Бұлар бізге және келешек ұрпақтарға XX ғасырда болып өткен аса ірі тарихи оқиғалардың тынысын, тарихи қайраткерлердің бет-бейнесі мен көрінісін жеткізді.

Қазақстан тарихы-желісі үзілмей келе жатқан тарих, өйткені елімізді мекендеген халықтардың мәдениеті сабақтасып жатыр.

Тарихи үдерісті кезеңдерге бөлу.

Отан тарихын дәуірлеу мәселесі алғаш рет XVIII ғасырдың орта кезінен бастау алады. Осы кезде орыс ғылымының Қазақстанға, оның ішінде тарихына деген қызығушылығы арта түсті. Алғашқы тарихи еңбектер нағыз ғылыми деңгейден алшақ болды, оларда әртүрлі қарсылық туғызар ойлар, кейде өрескел қателерде кездесіп жатты. Бұл Қазақстан тарихын белгілі бір уақыт бөліктері сатылар мен кезеңдерге бөлуге тырысқан орыс зерттеушілеріне қатысты. Кейбір зерттеушілер, мысалы П. И. Рычков, бұл мәселеде мұсылман тарихшыларының көз қарастарын қайталады. А. И. Левшин Қазақстан тарихын екі кезеңге бөлді: Ресейге қосылғанға дейінгі және қосылғаннан

кейінгі уақыт. XIX ғасырдың II жартысында кезеңдерге бөлу проблемалары Ш.Ш. Уәлихановтің, Н. А. Аристовтің, В. В. Бартольдтің еңбектерінде қарастырылды. Кеңестік тарих ғылымында 1920 жылдары ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихын кезеңдеуде этникалық және саяси үдерістер басты шарттар ретінде алынды. Сондықтан да А.Н. Бөкейханов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Т.Шонанұлы, А.Чулошников өз еңбектерінде дәуірлеу мәселелеріне тоқталып кетті. Қазақ тарихын дәуірлеуде М.Дулатов, М.Тынышбаев этникалық және әлеуметтік, саяси критерийлерді басшылыққа алған.

XX ғасырдың 1930 жылдары Қазақстан тарих ғылымында түбірлі өзгерістер бола бастады. Зерттеулердің жаңа әдістемелері бекітіліп, олардың проблематикасы, еңбек пен ғылыми мекемелердің ұжымдық құрылымы өзгерді. Революцияға дейінгі зерттеулерге қарағанда, осы уақыттағы зерттеу жұмыстары анағұрлым ғылыми тұрғыда жүргізіле бастады. Қазақ тарихын кезеңге бөлу проблемаларын алға қойып, оның мәселелерін шешуге тырысу байқалды. Қазақ ғалымы С.Асфендияров өз еңбегінде осы мәселеге назар аударды. Белгілі ғалым С.Асфендияров «Қазақтар тарихының кейбір негізгі мәселелері» атты мақаласында дәуірлеу мәселесіне тұңғыш рет назар аударып, қазақ тарихының үш кезеңін көрсеткен. Олар:

1-кезең. Капиталистік дамуға дейін (XVIII ғасырға дейін).

2-кезең. Отарлау кезеңі. Қазақстан патшалықтың отары және Қазақстандағы қазан революциясының алғы шарттары.

3-кезең. Кеңестік дәуір. Автор алға тартқан дәуірлеуде басты ұстаным меншік түрі және саяси құрылыс саналады.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін дәуірлеу мәселесін алғаш рет әрі кешенді түрде көтерген тарихшы академик М.Қ. Қозыбаев болды. Ол өзінің «Ата тарихы туралы сыр» атты дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайында оқыған баяндамасында. Қазақстан тарихын тоғыз «асқарлы белестерге» бөлген еді. Олар:

1. Адам баласы қазақ сахарасында пайда болып, өмір сүрген тайпалар белесі;

2. Сақ, үйсін, қаңлы, алшын, ғұндар заманасы;

3. Түркі тектес тайпалар дәуірінен;

4. Қыпшақ белесі;

5. Монғол үстемдігі;

6. Қазақ хандықтары: халық, ұлттық қалыптасуы;

7. Отаршылдық бұғауында;

8. Қазақ халқы кеңес империясының уысында;

9. Қазақ халқы егеменді ел болған шағында.

2. Адамның шығу тегі теориясы және адамзаттың алғаш пайда болған жері мәселесі.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту

бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен.

1946 жылы Қазақстанда Ғылым академиясының құрылуына байланысты археологиялық жұмыстардың көпшілігін Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты жүргізеді. Осы кезден бастап археологиялық зерттеулер орталығы Алматыға ауысады, археология бөлімі ашылады, оның алғашқы жетекшісі болып Ә.Х.Марғұлан тағайындалынады. Археология бөліміне Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, Т.Н.Сенигова, А.Г.Максимова жұмысқа қабылданып, белсенді түрде ғылыммен айналыса бастайды, кейінірек олардың қатарына К.А.Ақышев, Г.В.Кушаев, Ә.М.Оразбаев, М.Қ.Қадырбаевтар қосылады. Жалпы алғанда, 1946 жыл Қазақстан археологиясының дамуындағы жаңа кезеңнің, үшінші кезеңнің басы болды. азақстан археологиясының 50-жылдардың орта шеніндегі аса жарқын жаңалықтарының бірі Оңтүстік Қазақстандағы Қаратауда ежелгі палеолиттік тұрғын-жайлардың табылуы болды. Оларды геолог Г.Я.Ярмак пен археолог Х.А.Алпысбаев тапқан еді. Бұл жаңалық қазақстандық археологияның жаңа бағытын – палеолитті зерттеудің негізін қалады.

Өткен ғасырдың 40-жылдарының аяғы мен 50-жылдары археологиялық зерттеулердің кең өрістетілуімен ерекшеленді. Олар Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыды да, жұмыс аясына әртүрлі хронологиялық ауқымдағы ескерткіштерді енгізді. Бұл жылдардағы маңызды жаңалықтар арасында Қазақстанның оңтүстігіндегі палеолит ескерткіштері, Іле өзені аңғарындағы сақтар мен үйсіндердің обалары, Таңбалытас шатқалындағы суреттер бар.

Тас дәуірінің ескерткіштерін зерттеу Қазақстанның географиялық жағдайы мен аумағының ауқымдылығы палеолиттік мәдениеттер эволюциясы мен ежелгі миграциялық үрдістер үшін маңызды екендігін көрсетіп берді. Қаратау палеолит ескерткіштері Орта Азия, Қытай, Пәкістан, Үндістан, Моңғолия секілді іргелес және алыс жатқан өңірлердегі тұрақтармен ұқсастығы бар екендігі анықталды. Бұл ұқсастық көне мәдениеттердің даму жолы бір екендігін көрсетеді.

Қазақстан палеолитін одан ары тереңдете зерттеу мақсатында әрі сенімді хронологиялық жатыстыру үшін стратиграфиясы сақталған, мәдени қабаттары бұзылы қоймаған Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тұрақ (Оңтүстік Қазақстан), Шүлбі (Шығыс Қазақстан) ескерткіші секілді кешендердің маңызы зор екендігін Х.Алпысбаев, Ж.Таймағамбетов ізденістері көрсетіп берді. Бұл зерттеулердің нәтижелері, жаңадан алынған материалдар Қазақстан аумағын алғашқы адамның қоныстану уақыты мен жолдарын жаңадан қарастыруға мүмкіндік берді.

Орталық Қазақстан мезолиті Қарағанды-ХV және Әкімбек тұрақтарының материалдары бойынша өрбітіледі. Қазақстан неолиті мен энеолиті ұзақ уақыт бойы аз зерттелініп келді. Жиыстырылған материалдар іргелес аумақтарда орналасқан ескерткіштердің оған ұқсас бұйымдарымен қатар қарастырылды. Өңірдегі неолит ықшамаудандарын бөліп көрсету, неолиттік индустрияның салыстырмалы-типологиялық сипаттамасы мен талдауының жасалуы атбасар секілді археологиялық мәдениетті бөліп көрсетуге жетеледі. Орал-Ертіс өзендері аралығындағы энеолит сан алуан шаруашылық-мәдени

типтер арқылы бағамдалып, мал шаруашылығы (жылқы шаруашылығы) басым болған көп салалы шаруашылық ретінде сипатталды.

Еліміздегі жаңа тас дәуірінің ескерткіштерін зерттеуде академик Ә.К.Марғұлан бастаған қазақ археологтарының еңбектері де айтарлықтай. Олардың ішінде, әсіресе тас дәуірдің маманы Х.Алпысбаевтың еңбегі зор. Ғалым Оңтүстік Қазақстанда жүргізген ғылыми барлау жұмыстарының барысында (1970-1977жж.) Жаңашелек 1,2,3, Маятас, Дермене 1,2,3, Арыс 1, Тасқотан жерлерінен және Жезқазған жерінен Шалқия 1 қаласын орта және жаңа тас дәуірлерінің ескерткіштерін зерттеген. Ғалым табылған тас құралдарға анализ жасай келіп, Оңтүстік Қазақстаннан табылған тас құралдар орта және жаңа тас дәуіріне жататындығын айтса, ал Жезқазған өңірінен табылған тас құралдар жаңа тас дәуірінің соңғы кезіне жататын дығын дәлелдейді. Бұдан шығатын қорытынды, егер, Оңтүстік Қазақстан көне тас дәуірінің кезіндегі адамдардың Отаны болса, одан біртіндеп, орта және жаңа тас дәуірінің кезіндегі адамдар Қазақстанның басқа аудандарына тарай бастаған деген ой туғазды. Қазақстанның барлық өңірлерінде археологиялық ізденістер кеңейіп келеді, кешенді зерттеулер жүріп жатыр.

3.Қазақстан аумағындағы тас ғасырына қатысты археологиялық ескерткіштердің ашылуы.

Көшпелілер немесе көшпелі қоғам, көшпелі өркениет дегеніміз — негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып, күнкөрісінің көзі мал өнімдерінен тұратын, белгілі бір қалыптасқан жүйемен көшіп-қонып тіршілік ететін адамдардың әлеуметтік-экономикалық, саяси қауымдастығы және өркениеті. Көшпелілер өркениетін зерттеу мәселелері. Көшпелілер туралы түсінік, алдымен отырықшы халықтар арасында қалыптасты. Б.з.д. V ғасырда өмір сүрген тарихшы Геродот көшпелі скиф тайпаларының тұрмысын мадақтап жазды. Көшпелілердің табиғат аясындағы өмірін басқа да антик тарихшылар, философтар, орта ғасырлар ойшылдары сипаттады. Оларға табиғаттың төл баласы сияқты көшпелілер өмірі таза, қулық-сұмдықтан, отырықшы-қалалық өркениеттің жаман қасиеттерінен ада болып көрінді. Сонымен қатар көшпелілер туралы нашар түсініктер де сол ерте заманда-ақ қалыптасты. Көне Қытайда «көшпелілер — жабайы, мәдениеттің қас жауы» деген түсінік қалыптасты. Еуропада да көшпелі ғұндарды «тағы жабайылардың тұқымы, өркениеттің жауы» деп есептеді.

XVIII—XIX ғасырлардағы Еуропа ғалымдары да көшпелілер туралы өз көзқарастарын білдіріп отырды. Мысалы, Монтескье көшпелілер қоғамын «әділетті, теңдікті қоғам» десе, Фергюсон,АдамСмит: «Көшпелілерде мүлік теңсіздігі, әлеуметтік теңсіздік ерте пайда болды», — деген. Ал философ Кант: «Мемлекеттің өзі көшпелілер мен отырықшы-егіншілердің өзара қақтығысынан, қорғаныс мақсатында пайда болды» деген тұжырым жасайды. Атақты философ Ф. Гегель: «Көшпелілерде әлеуметтік қарама-қайшылық болғанымен, мемлекет болған жоқ» деп есептеген.

Көшпелілік кеңес ғылымында XX ғасырдың 20—40-жылдарынан бастап зерттеліп келеді. Бұл саладағы кеңес тарихшыларының еңбектерінде де маркстік-лениндік көзқарас басым болды, зерттеушілер, негізінен алғанда, көшпелілердің қоғамдық

құрылысына ғана мән берді. Мысалы, А.П.Чулошников деген зерттеуші: «Көшпелілерде таптық қоғам болған жоқ, тек рулық қауым болды», — десе, П.Кушнер: «Көшпелілерде «рулық мемлекет», феодализмнің бастапқы нышандары ғана пайда болды», — дейді.

XX ғасырдың 30-жылдары С.П. Толстов пен Б.Я. Владимирцевтің көшпелі қоғам туралы пікірлері 60-жылдардың соңына дейін әртүрлі нұсқада қайталанып, дамытылып келді. С.П.Толстовтың пікірі бойынша: «Көшпелілер отырықшы халықтар сияқты, алдымен құлиеленушілік, содан соң феодалдың қоғамды басынан өткізді. Бірақ көшпелілердің құлиеленушілік қоғамы әскери құлиеленушілік демократия немесе патриархалдық монархия түрінде құрылды». «Көшпелілердегі меншіктің негізі жер ме, мал ма?» деген мәселенің төңірегінде пікірталас жүрді. Бір топ ғалымдар: «Көшпелілерде рулық қоғам қалдықтарымен араласқан феодалдың қоғам болды және феодалдық меншіктің жерге қатысты негізін жерге жекеменшік құрады», — дегенді айтты. Екінші бір топ зерттеушілер: «Еуразия көшпелілері патриархалдық-феодалдық қоғамда өмір сүрді, осы таптық қоғамдағы меншіктің негізгі түрі малға қатысты жекеменшік болды, ал жер рулық қауымның ортақ иелігінде болды», — деген пікірді ұстанды.

Көшпелі қоғамды зерттеуде қоршаған орта (табиғат) және адамның белсенді іс-әрекет мәселесі жиі қозғалып отырды. Олардың пікірі бойынша, далалы, шөлейтті, шөлді, таулы аймақтарды жайлаған халықтарда табиғат жағдайына қарай мал шаруашылығы, көшпелілік қалыптасқан. Осындай халықтардың бірі қазақ халқы далалы, шөлейтті аймақты игерудің бірден-бір жолы мал шаруашылығы деп білген және осындай табиғи жағдайға икемделе өмір сүрудің тамаша үлгісін көрсеткен.

Көшпелі халықтар, оның ішінде ғұндар мен түркілердің тарихына ерекше мән берген тарихшы Л.Н. Гумилев болды. Ол Еуразия көшпелілерінің бұл құрлықтың тарихында алатын орнын өте жоғары бағалады. Дегенмен Л.Н.Гумилев: «Халықтар дамуында, олардың қалыптасуында, шаруашылық-мәдени ерекшеліктерінің пайда болуында географиялық, экологиялық фактор үлкен рөл атқарады» деп санады. Оның ойынша, «бүкіл тарихи үдеріс географиялық, биосфералық өзгеріске тікелей және толығымен тәуелді». Л. Н. Гумилевтің осындай көзқарастары кезінде сыналған да еді. Археолог К. Ақышевтің пікірі бойынша, Қазақстан жерінде көшпелі мал шаруашылығының қалыптаса бастауы қола дәуірінің соңы, темір дәуірінің басына, яғни б.з.д. IX—VII ғасырларға дәл келеді. Осы кезден бастап, Орталық, Батыс Қазақстан жерінде меридиан бойымен көшу, ал Шығыс Қазақстан мен Жетісуда қыста жазықтар мен қар аз түсетін таулардың қойнауын қыстап, жазда биік таулы жайлауларға көшу қалыптасқан. Оңтүстік Қазақстан аймағында ерте заманнан-ақ көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы шаруашылық пен тұрмыс орын алған.

Кейінгі жылдары көшпелі қоғамның ежелгі замандағы, орта ғасырлардағы мәдени, әлеуметтік-саяси онды жақтары, артықшылықтары мойындала бастады. Көшпелі өркениетті адамзат тарихындағы заңды құбылыс, шаруашылықтың, мәдениеттің, өмір тұрмысының ерекше бір түрі екендігін көпшілік ғалымдар дәлелдеп отыр. Көшпеліліктің шығуы, көпшілік жағдайда, географиялық ортаның тікелей әсерімен байланысты. Сондықтан да көшпелілік белгілі бір нақты тарихи кеңістіктерде ғана таралды.

Көшпеліліктің пайда болуы — белгілі бір климаттық жағдайлар, экологиялық ұяның шектеулі мүмкіндіктеріне, табиғи ресурстарға байланысты. Көшпелілік белгілі бір геофизикалық, табиғи-климаттық аймақтарда қалыптасады. Бұл қандай аймақтар және олардың экологиялық жүйесі қандай? Әдетте, бұл — далалы, жартылай шөлейт, шөл және құрғақ далалар, тау бөктері, тау қойнаулары. Мұндай жерде көбінесе жаңбыр аз, жылдық ылғалдың мөлшері 200—400 мм арасында ғана болады. Осындай аймақтарға Қазақстан, Моңғолия, Жоңғария, Арабия түбегі, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік Азиядағы шөлдер мен шөлейтті аймақтар, Африка континенті жатады.

Қазақстан шеңберінде көшпелілік қалыптасқан аймаққа Каспий маңы ойпаттары, Үстірт, Торғай, Жем жоталары, Бетпақдала, Балқаш маңы далалары, Сарыарқа, Мұғалжар, Маңғыстау жоталары, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар, Іле Алатауларының тау беткейлері және таулы өлкелері жатады. Бұл аймақтардағы өзен-сулардың маңайында, әсіресе осы аймақтар мен отырықшы-егінші мәдениеттер шекараларында маргиналды аймақтар қалыптасқан. Оларға тән шаруашылық-мәдени тұрпат — жартылай көшпелі шаруашылық пен мәдениет. Мұндай аймақтарға Сырдың бойы, жартылай Ертістің, Тобылдың, Есілдің, Жайықтың бойлары, Жетісу, Шығыс Қазақстанның таулы және тау бөктерінің кейбір алқаптары, Аралдың маңайы жатады. Жоңғар, Іле, Қырғыз Алатауындағы тау бөктерінде жылына 500 мм-ден астам ылғал түседі. Бұл өңірлерде, әсіресе өзен-көлі сулары маңайында ежелден егіншілік пайда болып, отырықшы мәдениет қалыптасқан. Құнарлы топырақты, жұмсақ климатты Сыр бойы, Шу, Талас аймақтарында қола дәуірінен бастап-ақ егіншілік дамып, орта ғасырларда біршама дамыған қала мәдениеті қалыптасқан. Дегенмен де осы егіншілік, отырықшы мәдениет қалыптасқан аймақтардың өз ішінде де мал шаруашылығы егіншілікпен қатар дамып, жалпы алғанда, бұл өңірлердің де шаруашылық-мәдени тұрпаты жартылай отырықшы, жартылай көшпелі болған. Әр заманда климаттық ауытқуларға, тарихи-саяси, этномәдени ахуалдарға байланысты бұл өңірлерде бірде отырықшы, жартылай отырықшы егіншілік шаруашылық пен тұрмыс қалыптасса (мөлшермен VI—XIII ғғ. аралығы), ал енді бір замандарда жартылай көшпелі, кей аудандарында тіпті көшпелі шаруашылық-мәдени тұрпаты қалыптасты.

Табиғи-климаттың өзгерістер ұлан-байтақ жерімізді ежелден мекендеген тұрғындардың шаруашылық мәдени келбетінің әр замандарда өзгеруіне әсер етті. Климатологиялық зерттеулердің қорытындысы бойынша, жекелеген құрлықтарда жаһандық климаттық өзгерістер 100—200 жыл өткен сайын болып отыратын құбылыс. Қазақ халқының ата-бабасы өмір сүрген кең-байтақ аумақ бірнеше рет климаттың өзгерістерді бастан кешірді. Ол халықтың өмір сүру салтына, шаруашылық-тұрмыстық өміріне, мәдени дамуына, т.б. әсер етпей қоймады. Сондай-ақ ол жекелеген табиғи-географиялық аймақ тұрғындарының белгілі бір антропологиялық типінің қалыптасу үдерісіне де өз ықпалын тигізді.

Көшпелі қоғамдағы саяси-әлеуметтік, экономикалық қатынастар туыстық жүйеге негізделді. Қазақ қауымындағы қоғамдық-әлеуметтік қатынастар, көп жағдайда, туыстық қатынастармен астасып жатыр. Туыстық жүйені ылғи да қандас туыстық деп түсінуге

болмайды. Көшпелілерде шынайы қандас, ортақ ататектен тараған жүйе бар да, жалпы генеалогиялық туыстық жүйе бар.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ел, жүз, тайпа, ру, ағайын, жақын ағайын, туыс, жақын туыс, ата баласы, бір әке баласы деген туыстық атаулар бар. Ел деген ұғымға бүкіл қазақ халқы кіреді. Қазақтардың өз түсінігі бойынша, жүздер қандас туысқандыққа негізделген бірлестіктер. Үш жүздің арғы атасының аты — Қазақ, одан Ақарыс (Ұлы жүз), Жанарыс (Орта жүз), Бекарыс (Кіші жүз) деген үш ұл тарайды. Сол үш ұлдан үш жүзді таратады. Шежірелік бұл аңызды таза тарихи шындық деп қарауға болмайды. Бұл — белгілі мөлшерде көшпелі қоғамның рулық идеологиясы туғызған аңыз. Көшпелі қоғам туыстық қағида бойынша бірігеді. Шын мәнінде қазақ жүздері белгілі бір аса ірі аумақта құрылған этноаймақтық бірлестік болып табылады. Ол бірнеше ғасырларға созылған бірлесіп өмір сүру мен этникалық-мәдени және шаруашылық байланыстар нәтижесінде пайда болды.

XVIII—XIX ғасырлардағы дәстүрлі қазақ қоғамы әлеуметтік, таптың жікке бөлінген қоғам еді. Қазақта байлар, орта шаруа және кедейлер табы болды. Дәстүрлі қазақ қоғамында қанау бүркенішті әдістермен жүргізіліп, езгі түрінде болмағандықтан, таптың қарама-қайшылық шиеленіс те болған жоқ. Оның үстіне, туыстық қағидаға негізделген рулық қауым идеологиясы байларға кедей туыстарын қанауға мүмкіндік бермеді, кедейдің өз туыстасының шаруашылығында жұмыс істеуі де қанау мазмұнын туыстық пиғылмен жеңілдетті.

Көшпелі қазақ қоғамында өзінің басқа ру жүйесі болды. Көне заманда қазақ жерінде сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің, қаңлылардың мемлекеттері болды. Орта ғасырларда наймандардың, керейлердің, жалайырлардың, қыпшақтардың мемлекеттіліктері болды. Ол мемлекеттіліктер жөнінде сендер төменгі сыныптардағы тарих материалдарынан білесіңдер және осы оқулықтың басқа тарауларынан танысасыңдар. XIV ғасырға дейін Қазақстан жерінде әртүрлі мемлекеттер болды, XV ғасырдан бастап Қазақ хандығы құрылды. Бұлардың барлығы да көшпелі қауымдастықтар құрған мемлекеттер.

Қазақ жерінде хандық басқару жүйесі қалыптасқан XV—XVIII ғасырлар аралығындағы көшпелі қоғамның билік жүйесінде елдің ең жоғарғы саяси билігін хан жүргізді. Қазақ хандарының жанында ақылшысы, кеңесшілері, төбе билері, жасақтары, іс жүргізуші мемлекеттік қызметкерлері болды. Хан жергілікті жерлерді өзінің әрбір жүздегі өкілдері — сұлтандар арқылы, үлкен тайпа көсемдері — билер, ру-тайпа ақсақалдары арқылы басқарды.

4. Тарихқа дейінгі кезеңдегі адамның мәдениеті.

Қоладан жасалған құрал-жабдықтар өз кезінде үлкен жаңалық болғанмен, дамудың жаңа кезеңінде адам қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыра алмады. Адамзат қоғамының дамуы өндіргіш күштердің ұштала түсуіне тікелей тәуелді. Сондықтан да адам өндіріс құрал-жабдықтарының неғұрлым сапалана түсуіне мүдделі болды. Осының нәтижесі — темірдің игерілуі болды. Темірден жасалған қару-жарак, құрал-саймандардың тарихына қарағанда, Қос өзен – Тигр және Евфрат бойындағы елдермен Египет жеріндегі

жұртшылық темірді б.з.б. үшінші-екінші мың жылдықтарда білген. Темір құрал-саймандар Қазақстан территориясында б.з.б. VIII-VII ғғ. жасалған. Оған жазба деректерде белгілі болып жүрген атақты сақ, савромат сияқты тайпалардың мекендерінен табылған семсер, қанжар сияқты темір заттар толық дәлел. Жалпы әлем тарихында темірді игеру орасан зор жетістік. Темір табиғатта алтын немесе мыс сияқты таза күйінде кездеспейді. Егер мысты қорыту үшін 1100 градус жылу керек болса, темірді қорыту үшін 1530 градус жылу қажет. Ал мұндай жоғары температура алу ол кезде мүмкін болмаған. Сондықтан да темір алу, оны пайдалану оңайлыққа соқпаған. Археологиялық зерттеулер адамдардың темір қорытуда “шикізат үрлеу” тәсілін қолданғанын дәлелдеп отыр. Темір дәуірі кезінде ғұмыр кешкен ру-тайпалардан қалған басты ескерткіштер бүкіл Қазақстан аумағынан жолығатын төбе-төбе обалар. Олар өздерінің төңкеріліп жатқан конус тәрізді әдемі пошымдарымен өтіп бара жатқан кез-келген адамның назарын өзіне тартпай қоймайды.

Зерттелген темір дәуірінің обаларынан алынған материалдардың өзі сол кездегі өмір сүрген ру-тайпалар туралы толық болмағанмен, олар туралы көптеген мағлұматтар береді. **Екіншіден**, темір дәуірінің қола дәуіріне қарағанда артықшылығы бар. Ол темір ғасырындағы ру-тайпалардың аз да болса жазба деректерде аты-жөндерінің және олардың қандай жерде тұрған мекен-жайлары туралы хабарлардың сақталуы. Тарихшы-археологтар өздерінің зерттеу жұмыстарында, сол жазба деректерге сүйенеді. Қазақстандағы өмір сүрген ру-тайпалардың ішінде аты-жөні жақсы сақталған тайпалардың бірі -- **сақтар**. Археологиялық зерттеулерге және жазба деректерге қарағанда б.з.б. VIII- IV ғғ. сақ тайпалары Орта Азия және Қазақстан жерін мекендеген. Парсы жазба деректері бойынша Орта Азия мен Қазақстан территориясында мекендеген көшпелі тайпаларды жалпы сақтар деп атаса, ал тарих атасы Геродот сақтар туралы өте жауынгер тайпа деп жазған. Оларды Спиридон “Азиялық скифтер” деп атаған.

Б.з.б. VIII-IV ғғ. темір дәуірінің алғашқы кезінде өмір сүрген сақ тайпаларының өзіндік мәдениеті дамыған, жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, саяси жағынан дербес, мемлекеттік дәрежеге көтерілген тайпалар бірлестігі болды.

Савроматтар (Сарматтар) туралы оқулықтардағы материалдар өте аз. Б.з.б. II ғ. грек-рим деректері: Қара теңіз жағалауындағы скиф тайпаларының шығыс жағында Аростор мен Роксолан тайпалары өмір сүрген, дейді. Археологиялық зерттеу жұмыстары олардың савромат, сармат тайпалары екендігін дәлелдеп отыр. Батыс Қазақстанда Еділ-Жайықтың төменгі ағыстарында және Қобда, Елек, Ор, Жем өзендерінің жоғарғы ағыстарында олардың ескерткіштері (обалар) кездеседі. Сармат тайпаларының пайда болуы туралы нақты пікір қалыптаса қойған жоқ. Археологиялық зерттеулерге қарағанда, савромат, сармат тайпаларының шыққан тегі Андронов және Ресейдің Оңтүстік аудандарындағы қола дәуірінің бір мәдениеті болған кима мәдениетінің кезіндегі рулардың жалғасы деген пікір бар.

Батыс Қазақстандағы өмір кешкен сармат тайпаларының ескерткіштері басқа тайпаларға қарағанда өте аз зерттелген. Батыс және Солтүстік Батыс Қазақстанның жерін

мекендеген ежелгі темір тайпаларының ескерткіштеріне жүргізген зерттеу жұмыстар, оларды негізінен екі кезеңге бөліп қарастырады:

1. Бірінші кезең – б.з.б. VII-IV ғғ.
2. Екінші кезең – б.з.б. VI-II ғғ.

Көрсетіліп отырған кезеңдердің біріншісі археологиялық материалдар бойынша ежелгі савроматтар деген атымен белгісі болса, ал екіншісі жазба деректер бойынша соңғы кездегі сарматтар. Бұлар өздерінің осы атауларымен б.з. IV ғасырына дейін белгілі болған. Сақталған ескерткіштердің көпшілігі обалар. Сарматтардың обаларынан көбіне: қанжар, семсер, садақтың қырлы ұштары; әшекей бұйымдардан: түрлі-түсті моншақтар, қол айналар, қапсырмалар, әртүрлі аңдардың суреттері бейнеленген асыл тастар табылады. Аяқтарында басын жерге салып тұрған жыртқыш аңдар бейнеленген, күнге немесе отқа табынуды көрсететін тас шырақтар кездеседі. Обаларда өте көп кездесетін құрал-саймандардың бір түрі ат-әбзелдердің ішінде, ауыздық, пен оның сулығы. Жалпы, Сармат тайпаларының шеберлері сулық жасауға ерекше мән берген. Шамасы, олар көлік ретінде мініс аттарына аса назар аударған тәрізді. Сулықты қола, темір, сүйек сияқты заттардан жасаған. Қазіргі зерттелген деректерге қарағанда оларда әлеуметтік теңсіздік болған. Сарматтардың қандай тілде сөйлегендері әлі белгісіз. Табылған заттардың ішінде Таяу Шығыс, Орта Азия елдерінен келген бұйымдар да кездеседі. Ол сол елдермен болған қарым-қатынасты көрсетеді.

Атақты ғұн тайпаларының өсіп-өнген және тарихи аренаға көтерілген жері Орталық Азия. Археологиялық зерттеулер нәтижесі олардың Селенгі өзенінің аңғарында және оның салалары жағалауларында 1500-ден астам қорымдары мен тұрақты мекен жайлары болғандығын көрсетеді. Ал Қазақстанның Оңтүстік және Жетісу жерлеріне ғұндар б.з.б. II-I ғғ. келе бастаған.

Ғұндардың этникалық шығу тегі мен тілі осы күнге дейін пікірталас объектісі. Қытай деректері өздерінің солтүстіктігін мекендеген тайпаларды сюннулар (солтүстіктегілер) және дунхулар деп атаған. Осы сюнну сөзі тайпаның атауына айналған тәрізді, ол кейіннен хунға немесе ғұнға айналып отыр. Қытайлардың басқа бір жылнамаларында өздерінің терістігіндегі көрші түркі тілдес тайпаларды "да" (далалықтар) деп те атаған. Бұл мәліметке қарағанда ғұндардың түркі тілдес болғандығына ешбір күмән келтіруге болмайтын сияқты. Ал сюнну, хунн деген сөздердің қытайша әртүрлі мағыналары бар. Олар әлі де болса ғылыми жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Сонымен қытай жылнамаларымен археологиялық зерттеулерге қарағанда, б.з.б. IV және III ғасырларда Қытайдың солтүстігінде Байкалдан Ордысқа дейінгі аралықты мекендеген күшті Ғұн тайпаларының бірлестігі құрылады. Олар өздері мен көрші жатқан халықтарды жаулап алумен қатар Қытай жеріне де шабуыл жасайды. Бұл жағдай Қытай патшасының наразылығын тұғызып отырған. Сөйтіп, ғұндар мен қытай өкіметінің арасында бір-біріне алма-кесек жасалған ұрыс-талас, соғыстар олардың ұрпақтарының арасында 300 жылдан астам уақытқа созылған.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеороликтер**5. Әдебиеттер:****Қазақ тілінде:****Негізгі:**

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
2. Таймағамбетов Ж.К., Байгунаков Д.С. Қазақстанның тас дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 266 б.
3. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б.
4. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: Қазақпарат, 2009. – 576 с.
5. История древнего Казахстана. Под ред Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
6. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
7. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
8. Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана.-А.,1979.
9. Козыбаев М.К.,Байпаков К.М., Таймағанбетов Ж. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. –Алматы,1993.
- 10.Маргулан А.Х., Акишев К.А.,Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. –Алматы, 1966.
- 11.Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана.- Алматы, 1979.
- 12.Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. –Алматы,1992.
- 13.Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан.-Алматы,1995.
- 14.Тлеужанова, М. К. Қазақстан тарихы. 1-т.: оқу-әдістемелік кешені / - Алматы : Эверо, 2016. - 316 бет. С
- 15.Тлеужанова, М. К. Қазақстан тарихы. 2 т. :оқу-әдістемелік кешені / . - Алматы :Эверо, 2016. - 312 бет. с.
- 16.Тлеужанова, М. К. Қазақстан тарихы. 3 т.: оқу-әдістемелік кешені / - Алматы :Эверо, 2016. - 320 бет. с.90экз,

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

1. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
2. Қазақелітарихы.Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>

3. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНУТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
4. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
5. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
6. Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Қазақстан тарихын зерттеудің мақсаты мен міндеттерінің ерекшелігі неде?
2. Қазақстан тарихындағы негізгі кезеңдерді атаңыз?
3. Мезолит кезеңі: ерекшеліктері, археологиялық орындары.
4. Неолит дәуіріндегі еңбек құралдарының жетілдірілуі: тасты өңдеудің жаңа технологиялық әдістері.
5. Неолит дәуірінде адамдар өмірінде қандай жаһандық өзгерістер болды?
6. Антропогенез кезеңдерін сипаттаңыз.

№2 дәріс.

1.Тақырыбы: Ежелгі металлургия кезеңіндегі көшпелілер өркениетінің қалыптасуының алғышарттары.

2. Мақсаты: Қазақстан аумағындағы қола дәуірінің ерекшеліктерін көрсету.

1. Ұлы даладағы энеолит және қола дәуірі.
2. Мал шаруашылығы негізінде өндіруші шаруашылықтың қалыптасуы және оның кезеңдері.
3. Солтүстік Қазақстандағы Ботай мәдениеті.
4. Қола дәуіріндегі палеоэкономика. Қазақстан аумағында кен ісі орталықтарының қалыптасуы.

3. Дәріс тезистері

1. Ұлы даладағы энеолит және қола дәуірі.

Жалпы, тарихи деректер: ауызша және жазбаша, археологиялық, этнографиялық және антропологиялық дерек көздері болып бөлінеді. Осылардың ішінде соңғы кездері ұлы даланың ауызша тарихнамасына деген ықылас ерекше.

Сонау ежелгі дүниеде де тарихи әңгімелерді есіне сақтап, елге айтып отыратын адамдар болған. Ауызша тарих ең алдымен ғасырлар бойы қариялардың есте ұстап, ұрпақтан ұрпаққа өсиет есебінде айтылып келген тарих. Қазақ халқы оларды шежіре айтушылар немесе шежірешілер деп атаған. «Шежіре» сөзі екі мағына береді араб тілінде ағаш бұтағы, тармақ, ал көне түркі және моңғол тілдерінде есте сақтау және жадыдағы білім, рухани қазына дегенді білдіреді. Қазақ халқының өзіндік танымын дәстүрлі

шежіресінде сақтаған. Қазақ халқының өткен замандағы алдыңғы қатарлы өкілдері өздерінің ой-өрісін, зердесіне қарай өз халқының ауызша тарихын, яғни шежіре жасап қалдырған.

Біздің отанымыздың тарихы көбінесе басқа жұрттың тіліндегі (грек, қытай, парсы, араб, орыс) жазба деректері арқылы жазылған. Ең өкініштісі сол күні бүгінге дейін қазақтың төл тарихы өзге жұрт өкілдері қалдырған жазба деректерге сүйенеді. Алайда қазақтың ұлы перзенттері, қазақта шежірешілік өнердің жоғары бағаланғандығын еліміздің тарихын зерттеуге үлес қосқан Шоқан Уәлиханов, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Ермұқан Бекмахановтар т.б. ұлттық тарихымызда жазуда үнемі халқымыздың атадан балаға мұра болып қалған эпос, аңыз-әңгімелерін, мақал-мәтелдерін жоғары бағалайды.

Ауызша деректерге: тарихи аңыздар, мифтік аңыз әңгімелер, халық жыр – эпостары, батырлық ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер, салт-дәстүр жырлары (бақсы сарындары, айтыс, балалар фольклоры) жатады.

Алғашқыда барлық елдерде, халықтарда тарих ауызша ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Ал жазбаша тарихты алғаш қағаз бетіне түсіргендер жылнамашылар болды. Жылнамаларды осы жазбаша тарихтың кітабы деп атауға болады. Осы жылнамалардың негізінде тарихтағы жеке тұлғалардың өмірбаяндық әңгімелері, жеке бір әулеттердің тарихы, жазбаша шежірешілер пайда болды. Соның негізінде жекелеген мемлекеттердің тарихы жазыла бастады. Ең алғашқы жылнамаларды тасқа қашап, осдан төрт жарым мың жыл бұрын Мысыр патшалары жаздырған. Ауызша деректерді жазбаша тарих пайда болғанға дейін, адам баласы өздерінің жинаған іс-тәжірибесі, өткен тарихын, алғашқы көркем шығармаларын кейінгі ұрпаққа мұра ретінде қалдыру үшін пайдаланған. Эпос, аңыз, жыр, шежіре түріндегі ауызша тарих халықтың ертедегі қоғам, адам туралы алғашқы ой-санасы. Ең алғашқы ауызш деректер Жерді жаратқан құдайлар туралы аңыздар сосын батырлар туралы эпикалық жырлар түрінде пайда болған. Өтебойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» деген кітабында берілген «Тектеліде», Өтебойдақ жазуына қарағанда, қазақ шежіресін алғаш жазып шыққан адам Жауһар деген ақсақал, ал шежіре жазуға жарлық берген Қазақ күнби. Қазақ күнби Созақ Күнбиді тақтан тайдырып билікке келен екен де, қазақтан кейін билік иесі күнби емес, хан аталып, алғашқа хан Алаш болыпты.

Ауызша тарихтың үлкен тармағы – батырлық жырлар. Олардың тарихи деректік қабілетіне қатысты мынадай факторларды атап өткен жөн: 1) Тарихи деректердің бұл түрінің сол халықтың пайда болып, өмір сүрген ортасында, «туған топырақта» жаратылғаны, иесі белгілі бір халық. 2) Батырлық жырлардың этникалық тарихты жомарт (өзіне ғана тән тілмен) бейнелейтіндігі. 3) Батырлық жырлардың халықтың тарихи зердесіне (халықтың өткен тарихының көрінісі) айналып, тіптен тілден, діннен, ата қоныстан айрылған кезеңдерде де ұлттың жадынан жоғалмайтын қасиетінің күштілігі.

Тарихи жырлардың тарихи дерек ретінде қазақ тарихы ғылымында орын алуға толық іргелі негіз бар. Тарихи туындылар – халқымыздың басынан өткізген тарихи-

әлеуметтік оқиғалар мен тарихта болған қайраткерлердің батырлық істерінің негізінде туған және олар елдің саяси-әлеуметтік, шаруашылық өмірін, әдет-ғұрпын, рухани құндылықтарын, әсіресе, ерлік салтын бейнелейді.

Адамдар қолымен жасалған осы аталған заттар ғылымда археологиялық ескерткіштер деп аталады. Олар топыраққа көміліп, жер астында қалып, қалалар мен бекіністердің қираған орындарында бірнеше қабаттардан тұратын төбелер пайда болады. Мұндай қатпарлар археологияда мәдени қабаттар деп аталады. Осылай пайда болған төбелердің биіктігі кейде ондаған метрге жеткен (18 м).

Археологиялық ескерткіштердің түрлері:

1. Мекен-жай орындарына ашық типті тұрақ – Қараүңгір (тас дәуіріне жататын ескерткіш б.э.д. У1-У мың жылдыққа жатады, Қаратөбе, Қызылсу тас бұйымдар тұрағы, Ш.Әулиханов атындағы палеолиттік тұрағы, Қаратау жотасындағы жартас суреттер, Тамғалы тас-жартас суреттер (Жетісу), жартас аспалар мен үңгірлер, селение, ескі қаланың орны, тұрақ-жай мен көшіп-қонған жерлер) сақ заманындағы тұрмыстық заттар жатады;

2. Жерлеу орындарына – мола салу тәсілеріне қарай бірнеше топқа – қорған, опырық молалар, дольмендер, мазарлар;

3. Әулиелік орындар – бұларға – ритуалдық қызмет атқаратын барлық құрылыстар мен орындар – храмдар, құрбандық шалатын, дұға қылатын орындар жеке бір идолдар, киелі саналатын тоғайлар, бұлақтар, тастар, үңгір және жартас живописітері т.б. кіреді.

Түркілер көне заманда Хан Тәңірі мен Алтайды мекен еткен. Ойланып қарасақ, Хан Тәңірі Іле Алатауында орналасқан, ал Алтай тауларын Алатау деп санасақ, олардың пайымдаулары ақиқатқа сай келеді. Түркілер мекен еткен Тұран мен Түркістан жерлері Сібірден Шығыс Еуропаға дейін созылып жатыр. Түркістан өз ішінен Батыс және Шығыс деп екіге бөлінеді. Еуразия аумағындағы тарихи үрдістерді зерттеуде түркілердің тарихы мен мәдениеттері басты рөл атқарады. Түркі көсемдерінің есімдері мен мемлекеттердің атаулары қытай жалғазбаларында кездеседі. Тарих атасы Геродоттың жазбаларында Тарғытай, Тарифатай деген скиф есімдері жазылған. Әдеби және тарихи дағдыға түркі сөзін «аспан түркілері» енгізген. Күлтегін жазуларында олар өздерін «түркі» халқы деп атайды. «Түркі» сөзінің мағынасы туралы әр түрлі пікір қалыптасқан. Біреулер «Тұр» сөзін – түрегеп тұру, яғни өзінің заңды орнында тұрған адам, тәртіпті жауынгер деп түсіндірсе, кейбіреулер мықты, қайсар, күшті деп келтіреді. Бұл – ең қарапайым анықтамасы. Біз үшін «түркі» сөзі көптеген тайпалар мен рулардың ортақ атауы екенін білу жеткілікті. Түркі тілі орал-алтай тілдер тобына жатады, және финн-угор мен мадьяр-венгр тілдеріне жақын. Алтай тілдеріне моңғол, манчжур, кәріс және тарихи алыс орналасуына байланысты жақындығын жоғалтқан жапон тілі де жатады. Бірақ барлық осы тілдердің ортақ атасы – көне алтай тілі.

2. Мал шаруашылығы негізінде өндіруші шаруашылықтың қалыптасуы және оның кезеңдері.

VI ғасырдың басында бүгінгі қазақ жерінде аса күрделі өзгерістер болған. Алтай-Сібір, Моңғолия жерінде түрік тайпаларының үстем тап өкілдері бірігіп, әскер күшіне сүйенген Түрік қағанаты атты феодалдық мемлекет құрды. Бұл мемлекет аумағы Шығыс Кореядан басталып Орта Азияның жерін де толық қамтыды. Бүгінгі Қазақстан территориясы да осы қағандықтың құрамында болды.

Бұл мемлекет туралы жазба деректер Түрік тайпаларының өз тілінде жазылған "Үлкен Күлтегін", "Кіші Күлтегін", "Тоныкөк" құлпытастарындағы жазулардан белгілі. Бұдан біздің білетініміз түркі сөзінің алғашқы айтылған (542ж.) және пайда болған жері Моңғолиядағы Орхон өзенінің жағасы. Бір тілде сөйлеп түрік халқы деп аталған оғыз, қарлұқ, қырғыз, түркеш, ұйғыр, қыпшақ сияқты т.б. 30-дан астам ру-тайпалар шығыстан батысқа қарай жылжып, қазіргі қазақ жеріне орын тепкен.

Түрік ордасының алғашқы қағаны Тұмын болған, оған Елхан деген атақ берілген. Оның бұл атаққа ие болуы, түрік елінің ата жауы болып келген авар қағаны Анағойды талқандап, оны біржола жеңуінен еді. Міне, осы кезден бастап Түрік қағанаты өзінің саяси билігі жағынан дамыды. Тұмынның саяси іс-әрекетін оның мұрагерлері Қара-Еске, Мұқан (553-572 жж.) қағандар жалғастырды, ал қағандықтың батысқа қарай шекарасын кеңейту ісін оның інісі Иштеми жүргізген.

Қытай деректері 555 жылы Иштемидің Орта Азияға қарай жасаған жорықтарының бірінде Арал теңізіне дейін жеткендігін хабарлайды. Ал "Күлтегін" үлкен жазуында Мұқан мен Иштеми қағандардың өз халқын "Темір қақпаға" дейін орналастырған деген дерек бар. Мұндағы Темір қақпа деп отырған жері Соғды елі мен Тохарстан елінің арасындағы Байсүн тауындағы өткел. Бұл деректер VI ғасырдың ортасында Түрік қағанаты Орта Азияның жеріне еркін жеткендігін көрсетеді.

Түрік қағанатының күшейіп, саяси жағынан белсенділігі артып, тарих сахнасына шыққан кезі VI ғасырдың ортасы. Бұл кезде Түрік қағаны Иштеми Эфталиттерді өздеріне толық бағындыруға әрекет жасайды. Алайда, бір шеті Каспий теңізінен, екінші шеті Солтүстік Үнді ойпатына дейін Орта Азияда ұлан-ғайыр жерді алып жатқан эфталиттерді жеңе қою оңайға түсе қойматынын білген Түрік қағанаты Иран шахы Хусраумен келісімге келуге әрекеттер жасайды. Қағанның жоспары ойдағыдай болып келісім жасау сәтті аяқталады. Эфталиттермен болған соғыстарда Түрік қағанаты жеңіске жетеді. Алайда осы жеңістен соң Түрік қағанаты мен Иран шахының арасындағы достық ұзаққа созылмайды. Оған басты себеп, шығыстан батысқа қарай созылып жатқан керуен жолының барлығы дерліктей түрік қағанының қолында қалып, Иран шахының түріктерге деген наразылығын туғыза бастайды.

Түрік қағанаты Орта Азиядағы өзінің саяси билігін біржола нығайту үшін, Византияға соғд саудагері Маниях бастаған елшісін аттандырды. Бұл елшілік Иран шахының бұйрығы бойынша сәтсіздікке ұшырап, кері қайтады. Түрік қағаны Иран шахының бұл әрекеті соғдтарға қарсы жасалған әрекеті болуы мүмкін, бізбен қарым-қатынас дұрыс болуға тиісті деген оймен, құрамы тек түріктерден тұратын өзінің елшілігін аттандырады. Алайда ол елшілігі де толық сәтсіздікпен аяқталады.

Түрік қағаны Иран шахының өзімен қарым-қатынасын бұзып отырғандығын сезіп, енді олардың бұрыннан көршілес ата жауы болып отырған Византиямен келісім жасау үшін соғд саудегері Маниях бастаған елшісін екінші рет аттандырды. Елшілік бұл жолы Иран арқылы емес Каспий теңізі мен Кавказ тауы арқылы жүреді. Елшіліктің алдына қойған басты мақсаты, біріншіден Иранға қарсы әскери одақ жасау болса, екінші басты мәселе сауданы жандандыру. Әсіресе, Византияға жібек шығару. Екі елдің арасында бірінші мәселенің барысында өзара келісушілік болғанмен, “Жібек саудасы” жайлы мәселе шешілмей қалды. Оған себеп, византиялықтар өздері де жібек өндіре бастаған еді. Дегенмен, екі елдің арасында саяси- одақтастық келісім шарты жасалады.

Жазба деректерге қарағанда, VI ғасырдың аяғында түрік қағандығының саяси жағдайы нашарлайды. Өз ішінде саяси билік үшін талас, тартыс басталып, ұлан-байтақ жерді алып жатқан қағандық VII ғасырдың басында Батыс түрік қағандығы және Шығыс түрік қағандығы болып екі дербес мемлекетке бөлінді. Шекара Алтайдан болған.

Батыс түрік қағандығы Алтай, Сібір жерінен бастап, Амудария өзенімен Еділ - Жайық өзендерінің төменгі ағысына дейінгі аралықты қамтыған. Орталығы -- Сүяб қаласы болған. Ол қала қазіргі Қырғызстанның Тоқмоқ қаласының маңындағы көне қаланың орны Ақбешим болып саналады.

Қағандық халқының этникалық құрамы жоғарыда атап көрсетілген “Он оқ бұдын” ру-тайпалары болған.

Жазба деректерде қағандықтың саяси-әкімшілік жағынан тарихтың сахнасына көтерілген кезі Жегу қаған (610-618 жж.) мен Тон қағанның билік құрған кездері деуге болады. Әсіресе, Тон Жабғу қағанның баласы Тарду шадтың Тохорстан мен Канису (Ауған жері) жерлеріне жүргізген жорықтарының нәтижелі аяқталуы қағандықтың оңтүстіктегі шекарасын Үндістанға дейін кеңейткен.

Мұндай кең-байтақ жерді берік ұстап отыру үшін қаған Тон Жабғу саяси-басқару реформасын жүргізген. Кейбір өлкелерді өз қолында тапжылтпай ұстап отыру үшін саяси тәсілдер де қолданған. Мәселен, Самарқанд сияқты атақты қалаларды өз қарамағында ұстап отыру үшін, қаған оның билеушісіне өзінің қызын беріп, құда болған. Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы өлкелерде жергілікті ел басқарып отырғандарға өзінше атақ беріп, оларды өзінің орынбасарлары етіп тағайындаған.

Батыс түрік қағандығындағы билік феодалдық сатылы түрде жүргізілген. Қағанның билігі шексіз мұрагерлік түрде болса, одан кейінгі билік қаған тағайындаған ұлықтың қолында болған. Үшінші билік қаған руының үстем тап өкілдерінің қолында болған. Оларға ябғу, шад, елтебер сияқты атақтар берілген.

Батыс түрік қағандығының да өмірі ұзақ болмады. Тон Жабғу қағанның жүргізген қатал үстемдігі соғыс кезінде әбден байып алған “он оқ бұдын” одағының әскер басшыларының тілектеріне қайшы бола бастайды. Олардың астыртын жасаған қастандық әрекеттерінің нәтижесінде қаған өлтірілген. Билік үшін дулу мен нишаби тайпаларының арасында талас басталды. Нишаби тайпаларының қолдауымен Ышбар Елтеріс Шир қаған болады. Елтеріс қағандықты қайта қалпына келтіру үшін өзін қолдаған тайпалар мен үстем тап өкілдерімен бірге отырып әрекеттер жасайды. Алайда өкімет үшін болған екі

тайпаның арасындағы он алты жылға созылған (640-657 жж.) ұзақ соғыс қағандықты саяси жағынан мүлдем әлсіретеді. Қағандық Іле өзеніне дейінгі аралықта екі үлкен тайпаның қол астында екіге бөлініп кетеді. Сырдарияның батысына қарай Орта Азиялық елдер өздерінің тәуелсіздігін алады. Батыс түрік қағандығының мұндай іштей әлсіреп жатқанын білген Қытай Тан империясы оның жеріне басып кіреді. Түрік тайпалары, әсіресе, түргештердің саяси белсенділігінің арқасында өздерінің ұзақ жылдарға созылған азаттық соғыстарының нәтижесінде тәуелсіздігін сақтап қалады. Сөйтіп, VIII ғасырда Батыс Түрік қағандығы құлап, оның орнына **Түргеш қағандығы** пайда болады.

Түргеш қағандығының территориясы Орта Азияның оңтүстік шығысында Шаш (Ташкент) қаласынан, Шығыс Түркістандағы Бесбалық, Тұроран қалаларына дейінгі аралықты қамтыған. Орталығы – Суяб қаласы.

Түргештер туралы алғашқы деректер Күлтегін құлпытастарында және Қытай жазба деректемелерінде көп жазылған.

Түргеш тайпалары алтыншы ғасырда Тянь-Шань аймақтарында өмір сүрген. Олар VII ғасырда Жетісудың орталық аймақтарында орналасады. Өзінің алдында өмір сүрген Батыс Түрік қағандығының сол қанатының құрамына енген, ең халқы көп тайпа болған. Ал Түркеш қағандығы болып, өз алдына жеке өкімет құрған кезі туралы деректер “Тоныкөк” жәдігерлігінде біршама жақсы жазылған.

Қағандықтың халқының этникалық құрамы негізінен сары және қара түргеш тайпаларынан тұрған. Жазба деректердің көрсетуі бойынша, олар Шу, Талас, Іле өзендерінің бойларында өмір сүрген. Түргештердің алғашқы қағаны Үшлік өзінің негізгі тайпаларын екіге бөлген. Оның басты орталығы Суяб қаласы болып, ол Ұлы Орда деп аталған. Іле аңғарындағы Күнгірт қаласын өзінің кіші ордасы еткен.

Батыс Түрік қағандығының құрамында болған басқа да түрік тілдес тайпалар да түргештердің қарамағына енген.

Саяси әкімшілік билік, қағандықтың ең жоғары атағы Басқағанның қолында болған. Ол 20 әкімшілік аймақтарға бөлінген. Әрбір аймақтарды тархандар басқарған.

706 жылы Үшлік қаған қайтыс бдлып, қағандықтағы билік үшін сары және қара түргеш тайпаларының арасында талас-тартыс басталады. Мұны Шығыс Түрік қағандығының қағаны Қапаған пайдалануға тырысқан.

Екі тайпаның арасындағы соғыста қара түргештер жеңіске жетіп, оның ішінде шапыш тайпасының тарханы Сұлу биліктің жүгенін ұстаған. Ол өзін 715 жылы қаған деп жариялаған. Сөйтіп ол қағандық астанасы болған Талас қаласына орнығады.

Сұлудың қағандық құрған кезі Түргеш қағандығының ішкі-сыртқы жағдайының шиеленісіп тұрған кезі еді. Бұл шиеленістің негізі мыналар:

- біріншіден, Кіші Азиядан арабтардың шапқыншылығы;
- екіншіден, Оңтүстік шығыс жағынан Қытай өкіметінің қаупі төніп тұрды;
- үшіншіден, Шығыс Түрік қағандығы Жетісу жеріндегі талас-тартыстарды пайдалануға дайын тұрған еді.

738 жылы Сұлу қаған өзінің бақталастарының құрбаны болды. Оның орнына баласы Тұқарсан Құт-шар қаған болып, оның мерзімі 1-2 жылға ғана созылды. Бұл кезде сары-

қара түргештердің арасындағы талас ушығып кеткен еді. Екі тайпаның арасындағы күрес тура 20 жылға созылып, қағандық саяси және экономикалық жағынан мүлдем әлсірейді. Түргештердегі бұл жағдайды қарлұқ тайпалары пайдалануға әрекет жасайды. Бұған басты себеп, 746-747 жылдарда Монғолия мен Алтай жеріндегі ұйғырлардың күшеюіне байланысты, ондағы қарлұқтар Жетісу жеріне жылжыған. Олар түргештердегі алауыздықты пайдаланып, өкіметті оз қолдарына алады. Сонымен, 766 жылда Түргеш қағандығы құлап, оның орнына Жетісуда **Қарлұқ қағандығы** құрылады.

3. Солтүстік Қазақстандағы Ботай мәдениеті.

Ботай мәдениеті Көкшетау өңіріндегі Ботай торабындағы ең ерекше қонысының атымен аталған. Солтүстік Қазақстанның далалық энеолитін сипаттайды және біздің дәуірімізге дейінгі 3-2 мыңжылдықтарға жатады. е. Бұл мәдениеттің қалыптасуына Атбасар және Маханджар неолит мәдениетін құраған тайпалар қатысты. Елді мекендер әдетте Торғай, Терсақан, Тобылдың жоғарғы ағысы, Убаған, Чаглинка, Иман-Бұрлұқ сияқты шағын дала өзендерінің биік жағасындағы аймақтарды алып жатты.

Өнеркәсіптік және тұрмыстық құрал-жабдықтар әртүрлі тастан, саздан, сүйектен жасалған. Функционалдық анықтамалар халықтың күрделі экономикалық құрылымы туралы айтады. Жүздіктің сүйек элементтері мен шылбырға арналған бекіткіштер жылқыны қолға үйрете бастағанын айғақтайды. Тас сойыл, пышақ, қанжар, болыс, жебе ұштары, жебе, найза аңшылықпен байланысты. Гарпундар балық аулау белсенділігін көрсетеді. Тұрғын үйлерді салу кезінде көптеген ағаш өңдеу құралдары пайдаланылды: балталар, адзелер, қашаулар, қашаулар, соқалар, қашаулар, пышақтар, қырғыштар. Табылған заттар коллекциясында культтік заттар – тұмарлар, зергерлік бұйымдар да бар. Остеологиялық материалдардың көп бөлігі жылқыға тиесілі: мысалы, Ботай қонысында 70 000 адамның сүйектері тіркелген. Сонымен қатар бизон, аққұтан, бұлан, елік, ақбөкен, аю, ит, түлкі, қарсақ, түйе, құндыз, суыр, қоян, қабан, құстардың сүйектері кездеседі. Жерлеу ғұрпы мен бірқатар символикалық заттар тотемизмнің, ата-бабалар культінің бар екендігін айтады. Елді мекен аумағында ескі үйлерде туған-туыстар жерленді, жерленгендердің айналасындағы қабырғалардың бойына ондаған жылқының бас сүйектері төселді. Тұрғын үйлердің бірінде қабырғадағы ойыстан ер адамның саз-мумияланған бас сүйегі табылды. Тұрғын үйлердің табалдырығында иттердің жиі жерлеуі бар, бұл ритуалдық сипаттағы анық.

4. Қола дәуіріндегі палеоэкономика. Қазақстан аумағында кен ісі орталықтарының қалыптасуы.

Неолит дәуірінде көрсетілген экономикалық өзгерістер біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдыққа әкелді. е. малшылық-ауыл шаруашылығы экономикасы мен жоғары дамыған металлургияны қосу. Өндіруші экономикаға көшу Қазақстан аумағындағы барлық жағдайды түбегейлі өзгертті. Қозғалмалы, жігерлі және іскер бақташы тайпалар

үлкен және күшті бірлестіктер құрады, олардың қалыптасуында әскери қақтығыстар маңызды рөл атқарды.

Қару енді жабайы аңдарды аулау үшін ғана емес, тайпааралық қақтығыстарда да жиі қолданылады. II мыңжылдықтың ортасында. е. Қазақстан тайпалары қола бұйымдарын өндіруді игерді. Қола – мыс пен қалайының қорытпасы.

Қола дәуіріндегі адам қоғамының өндіргіш күштерінің дамуында мал шаруашылығы мен егіншілікпен қатар әртүрлі кендерді өндіру, тас және сүйек өңдеу шешуші рөл атқарды.

Қазақстан аумағында мыс, қалайы және алтынның бай кен орындары ерте заманнан белгілі. Көптеген ежелгі мыс кеніштері (Жезқазған, Зырян, Қаршыға, Жалтыр, Ащылы, Уро-Төбе, Күшікбай), қалайы (Атасу таулары, Қалба және Нарым жоталары) және алтын (Степняк, Қазанчункур, Балажал, Ақжал, Дайбай, Майқабек) Бұл аумақ ежелгі металлургияның орталықтарының бірі болғанын айғақтайды.

Олар кенді тікелей елді мекенде немесе одан алыс емес жерде балқытқан. Балқыту үшін ұсталық типтегі балқыту пештері ұйымдастырылды, олардың іздері Милықұдық, Жезқазған, өзеннің құйылысынан табылды. Ертістегі Шульба, Қанай ауылының маңында. Кенді балқыту үшін көмір, ал флюс ретінде кварц пен очер пайдаланылды. Атасу және Суық-Бұлақ елді мекендерінен мыс рудалы шлактары, Былқылдақ I, Бұғылы I қорымдарынан руда кесектері, шлактар мен мыс құймалары, Бишкүл I, Алексеевский, Трушниково, Қанай, Петровка елді мекендерінен табылды. II. Құю цехтарының қалдықтары Кіші Красноярка, Алексеевское, Новоникольское I, Петровка II елді мекендерінде тіркелген.

Мұнда әртүрлі дизайндағы тас және саз құю қалыптарында тұрмыстық және тұрмыстық қажетті құралдардың көпшілігі құйылды. Зергерлік бұйымдар көбінесе соғу, бедерлеу, штамптау арқылы жасалған.

Қазақстан аумағынан қола дәуірі тайпаларының зергерлік өнерінің көрнекті бұйымдары – алтын фольгамен қапталған қола зергерлік бұйымдар, әртүрлі үлгідегі ғибадатхана сақиналары, шпатель тәрізді шаш қыстырғыштары, гауһар тас тәрізді және ұзынша кулондар. Сол кезде олар шыны тәрізді массаны - моншақтар мен жіптер жасалған паста алуды білді.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
2. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
3. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.

4. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
5. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв.– Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
6. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
7. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы.-Шымкент, 2014
8. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
9. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

1. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
2. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

1. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
2. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
3. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
4. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
5. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
6. Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Қола дәуіріндегі еңбек құралдары мен материалдық өндірістің жетілдірілуі.
2. Егіншілік пен мал шаруашылығының эволюциясы. Тау-кен, металлургия.
3. Қоғамдық еңбек бөлінісінің құндылығы. Байлық теңсіздігінің пайда болуы.
4. Қола дәуірінің археологиялық ескерткіштері: Андроновская, Дандыбай-Бегазинская мәдениеттері.

1. Тақырыбы: Түркі өркениеті және Ұлы Дала.

2. Мақсаты: Қазақстан территориясындағы тайпалық одақтар мен мемлекеттік бірлестіктердің құрылуының негізгі кезеңдерін ашып көрсету.

1. Көне түркі кезеңіндегі көшпелі мемлекеттік және мәдени дәстүрлердің дамуы. Түркілердің шығу тегі мәселесі.
2. IX-XII ғғ. Қазақстанның этносаяси тарихындағы түркі факторы.
3. Қараханидтер мемлекеттілігі түркі мемлекеттілігі эволюциясының жаңа кезеңі ретінде.
4. Қыпшақтардың шығу тегі мен этникалық тарихы.

3. Дәріс тезистері**1. Көне түркі кезеңіндегі көшпелі мемлекеттік және мәдени дәстүрлердің дамуы.****Түркілердің шығу тегі мәселесі.**

Ежелгі түркілер қазіргі Азия мен Еуропада өмір сүріп жатқан барлық түркі тілдес халықтардың арғы тегі болған. Қазіргі таңда түркі тілдес халықтар қатарына қазақтар, өзбектер, қырғыздар, башқұрттар, татарлар, чуваштар, түрікмендер, түріктер, әзірбайжандар, тувалар, хакастар, якуттар, ұйғырлар, құмықтар, қарашайлар, қарақалпақтар, қараиттер, гагауздар, шорлар, т.б.

Түріктердің ата қонысы – Алтай. 5 ғасырда Көптеген түркі тілдес теле тайпалары Солтүстік Моңғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі, оңтүстігінде Әмудария өзенінің басына дейінгі далалық аймаққа қоныстанды.

Түркі аңыздары мен қытай жылнамалары түріктердің шығу тегін Шығыс Түркістанмен байланыстырады. Қытай шежірелерінің деректері бойынша 3 ғасырдың соңы – 4 ғ-дың басында кейінгі ғұн тайпаларының бір тобы. Солтүстік-Батыс Қытайға көшті, 4 ғасырдың аяғында қуылды. Тұрфан (Шығыс Түркістан) өңіріне дейін 460 жылға дейін шыдады. Сол жылы оларға жуан (аварлар) шабуыл жасап, өздері жасаған иеліктерді жойып, жаулап алған ғұндарды Алтайға қоныстандырды. Қоныстанушылар арасында ашина тайпасы болды. Қағанат құрылғанға дейін түрік термині Алтайда 460 жылдан кейін көп ұзамай қалыптасқан он (кейінгі он екі) тайпаның одағын ғана білдіреді. Бұл мағына кейінірек терминде сақталды.

Түркі тайпалық одағының өзі құрған мемлекет Түрік Ел болып белгіленді. Түрік (тайпалар мен мемлекет одағы) терминінің бұл екі мағынасы да көне түркі эпиграфиялық ескерткіштері мен қытай деректерінде көрініс тапқан. Осымен қатар бұл термин түрлі көшпелі тайпалардың түріктер құрған мемлекетке тиесілігін де білдіре бастады. Бұл тұрғыда оны түркілердің өздері емес, византиялықтар мен ирандықтар пайдаланған. Түрік қағанаты – Қазақстан жеріндегі алғашқы мемлекет, негізін қалаушы – Аршын руы, түрік тайпасының әулеттерінен шыққан Бумын қаған (552-553).

«Түрік» этнонимі туралы ең алғаш рет Қытай жазба деректерінде кездеседі және 552 ж. Қытайлар түріктерді сионну-хунну ұрпақтары деп есептеді. «Түрік» сөзінің өзі күшті, күшті дегенді білдіреді.

546 жылы теле тайпасының Алтайдағы 50 мың вагон көлеміндегі жеңіліске ұшыраған көп әскерінің қосылуына байланысты түріктер айтарлықтай күшейді. 552 жылдың

көктемінде түріктердің көсемі Бумын аварларға қарсы шығып, оларды талқандады. Осы мемлекеттің қираған жерінде ол Түрік қағанатын құрды. Бұл этноәлеуметтік бірлестіктің атасы 553 жылы қайтыс болған Бумын қаған.

Ол қайтыс болғаннан кейін оның мұрагері Мұқан-қаған (553-572) таққа отырады, Түрік қағанаты Орталық Азияда саяси үстемдікке жетеді. Олар Маньчжуриядағы кидандарды, Енисейдегі қырғыздарды жаулап алды, Солтүстік Қытай мемлекеті олардың тармағы болды. Отырықшы тайпалардың байлығын игеруге ұмтылған түріктер Орта Азияға қоныс аударып, онда Каспий теңізінен Солтүстік Үндістанға және Шығыс Түркістанға дейінгі иеліктері бар эфталиттермен кездесті. 561-563 жж. түріктер Иранмен эфталиттерге қарсы одақ құрады. 564 жылы Иран шахы Хосров Ануширван (531-579) эфталиттерден маңызды стратегиялық Тохаристан аймағын тартып алды. Эфталиттердің негізгі күштерін түріктер 587 жылы Бұхара маңында талқандады. Иран мен Батыс Түрік қағанатының саяси ықпал ету аймақтарының шекарасы Әмудария болды.

Орта Азияны жаулап алғаннан кейін түріктер Жерорта теңізі елдеріне сауда Жібек жолының қожасы болды. Түріктер мен соғдылықтар өздерінің билігіндегі Византиямен тікелей сауда қатынасына мүдделі болды. 558 жылы соғды көпесі Мания Түрік қағанатының Византияның астанасы – Константинопольдегі елшілігін басқарды, онда Иранға қарсы сауда келісімі мен әскери келісім жасалды. Парсылар империя мен қағанат арасында одақ құруға барынша кедергі жасады. Иран түріктерге жыл сайын 40 мың алтын динар көлемінде салық төлеуге және саудаға араласпауға міндеттенді. Түркі әскерлері Әмудариядан әрі қарай шығарылды. Бұл нәтиже Византия-Түркі одағында көрініс тапты. 571 жылы Ыстым қаған солтүстік Кавказды иемденіп, Керчь бұғазы – Босфор бұғазына барды. Оның ұлы Түріксафна Керчьді басып алып, 576 жылы Қырымға басып кірді, бірақ көп ұзамай түбекті тастап кетті. Ішкі соғыстар мен әлеуметтік қайшылықтар хандық билікті әлсіретіп жіберді. Күшейген Иран 588 жылы Ерат маңында түріктерді талқандады. 590 жылы Византия Босфорды қайтарып алды.

Алайда, ішкі алауыздықтан Түркі мемлекетінің билігі шайқалды. Истеми мен Түріксафна қағандарының билігі тұсында Түрік қағанаты әлсіреп, бытыраңқы болды.

Түріктер Дацу-қаған (632-630) тұсында Қара теңіз жағалауы мен Шығыс Түркістанға сәтті жорықтар жасады. Дегенмен, толассыз ішкі қақтығыстар, билеушілердің жиі ауысуы, орталықтан тепкіш күштердің сөзсіз күшеюімен бірге 16 жылға созылған тайпааралық соғысқа (640-657 ж.) және Таң империясы әскерлерінің Симеречьеге басып кіруіне әкелді. Таң губернаторлары қаған руынан шыққан Батыс түрік тайпаларын биледі. Түріктердің Таң экспансиясына қарсы күресі 8-ғасырдың басында түргештердің көтерілуіне және Батыс түрік Қағанатының құлауына әкелді. Ал 704 жылы қағанат толығымен ыдырап, оның орнына түргештердің жаңа мемлекеті құрылды.

2. IX-XII ғғ. Қазақстанның этносаяси тарихындағы түркі факторы.

Халықтардың ұлы қоныс аудару дәуірі (II-Үғ.) Қазақстан мен Орта Азияның және Шығыс Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір мөлшерде өзгертті. V ғ. түрік тілді теле (терек) тайпаларының қисапсыз көп топтары Солтүстік Монғолиядан бастап,

Шығыс Еуропаға дейінгі ұланғайыр далаға кең жайылып қоныстанады, олардың қоныс-өрісі Амударияның жоғарғы ағысына дейін жетеді. "Түрік" атының тұңғыш рет аталуы қытай шежірелерінен кездеседі және ол 542 жылға жатады.

Қағанат бірлестігіні атасы - Бумын-қаған (553 ж. қаза тапты) болады. Оның мұрагері Мұқан-қаған (553-572) билік құрған жылдарда Түрік қағанаты Орта Азияда саяси үстемдікке ие болады.

Өз ішіндегі алауыздық пен әлеуметтік қайшылықтар қағанатты қатты әлсіретті. Елде талай жылдарға созылған мал індеттері, жұттар мен ашаршылық орын алды. Түрік қағанаты шекараларына шығыстан Қытайдың Сюй әулетінің (581-618 ж.) шабуылы күшейді. Міне, бұл жағдайлардың барлығы 603 ж. Түрік мемлекетінің 2 дербес қағанатқа - Шығыс және Батыс қағанаттарына бөлінуімен аяқталды.

Батыс түрік қағанаты ежелгі үйсін жерін жайлады. Ол Қаратаудың шығыс баурайынан Жоңғарияға дейінгі жердің бәрін алып жатты. Орталығы-Жетісу жеріндегі Суяб қаласы болды.

Қаған ең жоғарғы билеушісі, әскер басы және бүкіл инжирдің иесі.

Қаған

Шад, жабғу, елтебер(ашина руынан шыққан жоғарғы шендер)

Бек (ру,тайпа басқарушысы)

Тархан, бұйрықтар (сот қызметін атқарушылар)

Тұдын (салық жинаушылар)

Қара бұдын (қарапайым халық)

Таттар (күлдар)

Түріктердің көрші тайпалар мен халықтарға шапқыншылық жасағандағы мақсатының бірі-күл иелену болған. Қағанаттың негізгі халқы—малшы қауым мүшелері, оларды "қара буын" ("қара халық", "тобыр") деп атаған.

Қытай деректерінде ғұндар мәйітті мал-мүлкімен өртеп, көмген. Кейіннен олар жаңа жерлеу рәсіміне көшіп мәйітті өртемей сол қалпы мал-мүлкімен жерлеген.

Қағанат ішіндегі өзара тартыс, билеушілердің жиі-жиі ауысуы, 16 жылға (640-657) созылған тайпалар арасындағы соғыс пен ішкі қырқыстар Жетісуға Қытайдың Таң империясы әскерінің баса-көктеп кіруіне әкеліп соқты.

Түргеш, Қарлұқ, Оғыз және Қимақ мемлекеттері

Түріктердің Таң басқыншылығына және олардың сыбайластарына қарсы жүргізген тынымсыз күресі барысында қағанат құрамында түргештер күшейіп көтерілді. Сөйтіп 704 ж. Батыс түрік қағандығы құлап, оның орнына Түргеш қағанаты құрылды.

Түргештер Шу мен Іле аралығын қоныстанған. Алғашқы қағаны - Үшелік (704-706). Территориясы: Жетісу, Іле, Шу, Талас алқаптары. Астанасы- Суяб, жазғы ордасы- Күңгірт қалалары (Іле өзенінің бойында). Бүкіл жер 20 үлесті аймаққа (түтік) бөлінді. Әр түтікте 7 мың әскер болған. Қағанат 2 қарсылас топқа бөлінді.

Қағанатта қара және сары түргештер арасында жиі талас-тартыс болып тұрды және ол тартыс Сұлу қаған басқарған қара түргештердің жеңісімен аяқталды. Түргеш қағанатының ішкі саяси жағдайы бірнеше жылдар бойы байыз таппай құбылып тұрғанды, бірақ Сұлу қаған (715-738жж.) таққа отырғалы, ол күшейе түскен еді. Әскери-әкімшілік билік «қара» түргештердің қолына тиіп, олардың ордасы Таласқа (Тараз) көшірілген болатын. Айлакер елші және тамаша қолбасшы Сұлудың екі майданда бірдей күрес жүргізуіне тура келді: батыстан арабтар елеулі қауіп төндірсе, шығыстан Таң сарайы Шығыс Түркістанда орнығып алған Батыс Түрік қағандары әулетінің таққа таласушы жұрағаттарын қолдап отырды.

738 ж. Сұлу қағанның қазасынан кейін «сары» түргештер мен «қара» түргештер арасында үкімет билігін алу жолындағы ұзақ күрес-тартыс басталады. Талас пен Суяб арқылы қағанат сары және қара түргештерге бөліну жүйесі қалыптасты. Бірақ VIII ғ. 40 – жылдарынан бастап бұл жүйе ескерілмеді. Шашыранды тайпалар 751 ж. (Талас тартысы) қытай әскерлерінің жорығына тек сыртқы күштер көмегі әсерімен қарсы тұра алды. 756 ж. қағанат түркі тілді қарлұқ тайпаларының тегеурінді шабуылына шыдамай құлайды.

Қағанат ішінде феодалдық қатынастар дамыды, қалалар саны және сауда-саттық арта түсті. Түргеш қағанатында мал бағумен қоса жер шаруашылығы да дамыды. Айырбастың дамуына байланысты ақша пайда болды, ақша айналымы қалыптасты. Арабтардың келуіне байланысты біртіндеп ислам діні тарала бастады.

Қарлұқтар туралы алғашқы жазба деректер V ғасыр ортасына қарай қытай жазбаларындағы Сюй әулетінде кездеседі. Онда қарлұқтар Алтай тауларының тұрғындары ретінде «бұлақ» деген атпен мәлім болған. Сонымен қоса қарлұқтар ежелгі руналық ескерткіштерде «үш қарлұқ» деген атаумен белгілі. Араб-парсы тіліндегі әдебиетте қарлұқтар жайындағы алғашқы мәлімет Табариде (737 ж.) кездеседі.

Қарлұқтар моңғолдық белгілері бар еуропоидтық антропологиялық түрге жатады.

VI-VII ғғ. қарлұқтар Тарбағатайдан солтүстікке және оңтүстікке қарай, Балқаш көлі мен Монғолдар жеріндегі Алтай тауларының арасындағы жер аумағын алып жатыр. Қарлұқтар тайпаларының басшысы «елтебер» атағын алған. Әлеуметтік және жіктік теңсіздік қарлұқ қоғамының негізгі өзегі болатын. Халықтың негізгі бұқарасы қоғамның қатардағы мүшелері еді, олар көбінесе малы мыңғырған қамқоршы байларға экономикалық жағынан кіріптар болып қалатын. Тұрғындардың негізгі бөлігін қарапайым халық құрады.

766 ж. түргеш қағандарының қос ордасы – Тараз бен Суябты қоса, бүкіл Жетісу қарлұқ жабғысының қоластына көшеді. VIII-X ғғ. қарлұқ тайпалары Қазақстанның Жоңғар Алатауынан бастап, Сырдарияның орта ағысына дейінгі кең көсіліп жатқан аумағын қоныс етеді. Қарлұқ конфедерациясына тұхси, әзкіштер, чаруктер, барысхандар, ұйғырлар сияқты көшпелі түрік тілді тайпалары енген.

X ғасырдың I жартысында қарлұқтардың біріккен тайпалары біртіндеп бөлініп, қағанаттың құлдырау нышандары байқала түсті. Осындай қиын жағдайда шын мәніндегі қауіп-қатер Қарлұқ қағанатына Қашғар жағынан келді. 940 ж. олар қарлұқтардың астанасы Баласағұн қаласын басып алды да, қарлұқ мемлекеті құлады.

Қарлұқтардың археологиялық ескерткіштері туралы деректер аса көп берілмеген. Бірақ, бізге жеткен деректер бойынша, қарлұқ жерінде 25 қала болғаны белгілі, олардың көп бөлігі зерттелген. Жалпы қарлұқтар мүлік-бұйымдары басқа көшпенді тайпалардың бұйымдарынан аса айырмашылығы жоқ. Зерттеу жүргізілген қалаларда жер шаруашылығына қатысты қарапайым заттар тіркелді.

Оғыз. Алғашқы кезеңде оғыздар тайпаларының негізгі пайда болу ошағы Жетісуда орныққан болатын, бірақ батыс жаққа қарай жылжуы есебінен ол Оңтүстік және Батыс Қазақстан аумағындағы көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындардың есебінен айрықша толықтырылды.

Оғыздар арасында, әсіресе дала аумағындағы, монғолоидтық белгілер ене бастады, дегенмен аралас еуропаидты-монғолоидтық және басқа да түрлер кезікті.

X ғасырдың оғыз мемлекетінің астанасы Янкигент (Жаңа Гузия) болды. IX-XI ғғ. оғыз мемлекетінің жоғарғы лауазымын «жабғу» атағын иеленген басшы басқарды. Оғыз тайпаларының әскербасын «сюбашы» деп атады.

Оғыздар 24 тайпадан құралып, екі фратрияға: бұзұқтар мен ұшұқтарға бөлінеді.

Оғыздар қоғамында жеке меншік қалыптасып дами бастайды, ақсүйек-байлар тобы жеделдете бөлініп шығып жатады. Малға жеке меншік-мүліктік теңсіздіктің негізі болды. Бай ақсүйектермен бірге қауымның қатардағы мүшелері, кедейлер мен құлдар бұқарасы тіршілік етті. Оғыздардың басты шаруашылығы интенсивті түрде мал өсіру болды. Көшпелілермен қатар елде жартылай отырықшы және отырықшы жұрттың жинақты топтары да күн көрген. Дала мен отырықшы-егіншілік зоналарында құл саудасы кеңінен жайылды. Оғыздар негізінде мәжусилер болған, бақсы-балгерлерге табынған. Сонымен бірге оғыздар арасына бірте-бірте ислам діні де ене бастайды.

Оғыздардың археологиялық деректері Батыс Қазақстан мен Сырдария өңірінде тіркелген, бірақ олар оңтүстіктегі орыс ескерткіштерімен салыстырғанда әлдеқайда аз болып табылды. Жерлеу рәсімі кішкене қорғанды елестеткен. Көпшілік жерлеу ғұрпында мүлік болмаған.

X-XI ғғ. шебінде оғыз мемлекеті елеулі дағдарысқа ұшырайды, оған алым-салықты жыртқыштықпен аяусыз жинауға наразылық білдірген оғыз тайпаларының көтерілісі себеп болады. Соңында, оғыз мемлекеті қыпшақ тайпасының шабуылынан құлады. Қыпшақтар талқандаған оғыздардың қалған-құтқаны жүре келе Дешті Қыпшақтың түрік тілді тайпаларының құрамына кіріп сіңісіп кетеді.

Қимақ. VIII-IX ғғ. Ертіс өңірінде қимақ тайпалары пайда болды. VIII ғ. екінші жартысы мен IX ғ. бас кезінде қимақ тайпалары Батыс Алтай, Тарбағатай мен Алакөл ойпатының жерлерін жайлап, Шығыс Түркістанды мекендейтін тоғыз оғыздардың теріскей шебіне дейін жетеді. Әрі қарай қимақтар тайпаларының аумағы Алтайдан Ертіске, Балқаш көлі мен Жоңғар Алатауына дейінгі жерді алып жатыр. Дәл осы уақытта жеті тайпадан тұратын қимақ федерациясы қалыптасады. IX ғасырдың аяғы –X ғасырдың басында олардың басшысы «қаған» деген атпен аталатын жоғарғы лауазымды иеленді.

Қаған ордасы Имақия қаласы (немесе Қимақия). Қаған ерекше басқару құқығын иеленген, тайпа тұқымынан шыққан басшыларды тағайындаған. Басшылар, сонымен қоса, әскербасылар болған.

IX-XI ғғ. бас кезінде қимақтарда дәстүрлі ежелгі түркі наным-сенімдері болған. Оның ішінде айрықша орын тепкен Тәңір дәстүрі және арғы ата-бабалар дәстүрі болып саналады. Ерекше жоғарғы деңгейде тараған шамандық наным-сенім болған. Қимақтардың кейбір топтары манихейлікке табынған.

Жоғарғы және ортаңғы Ертіс өзенінің бойындағы қимақ ескерткіштері қорғандық-жерлеу орындарымен көрсетілген. Жерлеу бұйымдары негізіне қару-жарақ құралдары мен керекті бұйымдар жатады, кем дегенде – еңбек құры бар екенің көруге болады.

Ішкі талас-тартыс пен өзіндік шешімге келгісі келген қыпшақ хандарының орталық тенденциясы және де Орталық Азиядағы көшпенді тайпалардың миграциясы Қимақ қағанатының XI ғ. біржола құлауына әкеліп соқты.

3. Қараханидтер мемлекеттілігі түркі мемлекеттілігі эволюциясының жаңа кезеңі ретінде.

X ғасырдың ортасында Жетісу аумағында, Шығыс Түркістанның батыс жағында (Қашғар, Жоңғария және Ыстықкөл) Қарахан мемлекеті құрылды. Қарахан мемлекетінің тарихы мен оның құрылуына қарлұқ тайпасының конфедерациясы (қарлұқтармен қоса шұғылы мен яғма) зор рөл атқарды.

Қарахан мемлекетінің негізін салушы Сатұқ Боғра-хан (915-955) болып саналады. Исламды қабылдап және Саманиелдің қолдауына сүйеніп, Сатұқ Боғра-хан Тараз бен Қашғарды бағындырды. 942 ж. Баласағұн қаласындағы билеушісін құлатып, өзін жоғарғы қаған ретінде жариялады. Осыдан бастап өзіндік Қарахан мемлекетінің тарихы басталды.

Қарахан мемлекеті жоғарғы құқықты иеленген әулетті басшылары басқаратын бөліктерге жіктелген.

XI ғасырдың 30-жылдары мемлекет екі бөлікке бөлініп кетті: орталығы Бұхар болатын батыс хандық және орталығы Баласағұн болатын шығыс хандық. Осыған орай, жеке бөліктерге бөліну Қарахан мемлекетінің құлауына жағдай жасады. XIII ғасырдың бас кезінде Қарахан мемлекеті селжұқтардың соққысынан тарай бастады, соңында мемлекет ретінде жойылды. Қарахан мемлекетінің тарихы осымен бітті.

Қарахан мемлекеті байырғы мемлекеттік биліктің немесе құрылымың жай қайталануы болмады. Мемлекетте әскери басқару мен әкімшілік басқару бір-бірінен бөлінген. Мемлекеттік-әкімшілік құрылым иерархиялық ұстанымға негізделген. Мемлекеттегі маңызды әкімшіл-саяси институт «иқта» болып табылады. «Иқта» уақытша жер феодалдар ескертпелеріні институты болған. Иқта институты Қазақстанның Оңтүстігі мен Оңтүстік-Шығысының шаруашылық және саяси өмірінде елеулі рөл атқарған.

Қарахандықтардың идеологиясында ежелгі түркі діни түсініктері ерекше орын алады. Әрі қарай таралу мақсатында мемлекеттік религия түрінде қағанаттың қабылдаған

ислам діні ерекше орын берді. Ислам, мұсылмандық наным-сенімнің көшпенділердің ақсүйек ортасына кіруі ежелгі түркі руналық жазулар мен араб тіліндегі жаңа түркі жазуларына алып келді. Оның бас жетекшісі әйгілі ғалымдар Ю. Баласағұн, М. Қашғари.

Қарақытайлардың құрылуы Орталық Азияның қидан тайпаларымен тығыз байланысты. Қидандар (цидань, кита, хита) б.з. IV ғ. жазба деректерде монғол тілді тайпалар ретінде аталған. Олар Қытайдың солтүстік жағында Маньчжурия мен Уссури өлкесін территориясын мекендеген. Кейін түркі тілдес жергілікті тұрғындармен араласуы нәтижесінде қарақытай атауы бекиді.

Елюй Даши өзінің билігі кезінде, баласағұн басшысын ысырып тастап, Жетісудағы мемлекеттің негізін қалады. Кезекті сәтті жаулап алушылықтан кейін, қарақытай мемлекетінің аумағына Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Мәуреннахр және Шығыс Түркістан кірді.

Қарақытай басшысы гурхан атағын иеленді. Басшы ордасы Баласағұн қаласында орналасқан. Мемлекетте қайта қарастыру жүйесі кірістірілді – әр үйден бір динардан. Бірақ XIII ғасырда Қарақытай мемлекеті өмір сүруін тоқтатты.

Найман тайпасы ғасырдың орта шебінде Жоғарғы Ертіс пен Орхон өзендерінде қалыптасқан. Ғалымдар «найман» терминінің мәні моңғол тілі тұрғысынан алғанда ашылады. Конфедерацияға енген тайпалар санына қарап, «сегіз» деген сөз деп болжам жасайды. Сегіз-өгіздер Хангай тауының батысынан Тарбағатайға дейінгі аумақты алып жатыр.

Керейіттер туралы алғашқы мағлұматтарды олардың христиан дінін қабылдауына байланысты XI ғасырдың соңғы кезеңіне жатқызамыз. Олар Толы өзені, Орхон өзенінің орта ағысы және Онғын өзенінің бассейнін алып жатыр. Шыңғыс ханның жорығы кезеңінде керейіттер Монғолия мен Алтайдың қазіргі территориясын биікте ұстаған.

XII ғасырда қалыптасқан көшпенді орталық-азия тайпалары одан да ірі тайпалардың–наймандар, керейіттердің ұлыс болып қалыптасуына әкелді. Хан, ұлыс басшысы, басқару аппаратын орнатқан, біріншіден хан ордасын басқару органын, оның күзеті мен әскерді басқару командасын қолға алған. XII ғ. ұлыс әскерлері ондық, жүздік, мыңдық болып қалыптасқан отрядтарға бөлінген. Ұлыс ісін атқару «черби» лауазымын иеленген, қызмет көрсететін адамдар атқарған. Найман ұлысында іс-қағаздар жұмысы жүріп жатқан. Қағаздар ұйғыр тілінде жазылған хатымен және ханның белгісімен бекітілген. Керейіттер мен наймандар (негізінде олардың жоғарыдағы басшылары) несториандық түрдегі христиан дінін негізге алған.

XII ғасырдың аяқ кезінде Шыңғысханның саяси өрлеуі басталады, ол татарларды талқандағаннан кейін, 1203 ж. керейіттерді бағындырады, ал 1206 ж. наймандарды жеңеді. Наймандардың ойрандалған тайпалары Күшліктің бастауымен Алтайға келіп, керейіттер мен меркіттер тобына қосылады.

Монғолдар шапқыншылығынан кейін наймандар және керейіттер топтары қалыптасып келе жатқан көптеген түрік халықтары құрамына, оның ішінде қазақ халқына ене бастады.

4. Қыпшақтардың шығу тегі мен этникалық тарихы.

«Қыпшақ» атауы алғаш рет 760 жылы ежелгі түріктің руникалық ескерткіштерінде аталады. Мұсылман деректерінде қыпшақтар тұңғыш рет араб географы Ибн Хордабектің (IX ғ.) жылнамалық жинағында ұшырасады.

656 жылы Батыс түрік қағанаты құлағаннан кейін Алтай тауының Солтүстік жағы мен Ертіс өңірін жайлаған қыпшақтардың едәуір мол топтары кимектердің басшылығы мен тайпалар одағының өзегін құрайды. Алайда негізгі қыпшақ тайпаларының өзін-өзі билеуге ұмтылған талабы VIII ғасырдың соңында оларды кимек мемлекетінің құрамынан бөлініп, батысқа қарай көшуіне апарып соғады. Бірақ қыпшақтар түбірлі тәуелсіздікке жете алмайды, олар VIII-X ғғ. кимек мемлекетінің құрамында болып, қыпшақтар тарихы кимектер тарихымен қоса өрледі. XI ғасырдың басында Кимек қағанаты тарханнан кейін, кимек, қыпшақ және куман тайпаларының бұрын жайлаған жерлерінде әскери саяси жетекшілік қыпшақ хандарының қолына көшеді. Қыпшақтың өкімет басына келген ақсүйектер әулеті оңтүстік және батыс бағыттарында белсенді қимыл-әрекеттерге кірісіп, Орта Азия және Оңтүстік Шығыс Европа мемлекеттерімен тікелей байланыс жасауға кіріседі.

Аймақтағы этникалық саяси ахуалдың өзгеруіне сәйкес, XI ғ. екінші жартысында жазба деректерде бұрын осы жерде бұрын аталып келген «Оғыздар даласының» (Мафазат әл-гуз) орнына Дешті- қыпшақ аты пайда болды.

Ертістен Днестірге дейінгі бүкіл территорияны алып жатқан Дешті-қыпшақтың тарихи географиялық облысын шартты түрде Еділ бойы арқылы аса үлкен екі этникалық-территориялық бірлестікке бөлуге болады: басында тоқсоба рулық әулеті тұрған Батыс қыпшақ бірлестігі және Ел-бөрілі руының хан әулеті билеген Шығыс қыпшақ қағанаты.

Қыпшақ этникасының қазақ территориясында құрылуы аса ұзақ процесс болған, ол үш кезеңге бөлінді:

- 1.VII-VIII ғғ. Кимек қағанатының құрамындағы қыпшақтар;
- 2.VIII-IX ғғ. Алтай тауларынан батыстағы Еділ өзеніне дейінгі территорияға қоныстанып, саяси үстемдік алған қыпшақтар;
- 3.XI-XIII ғғ. Шығыс ұлыстағы айбынды қыпшақтар.

XI ғ. екінші жартысынан бастап қыпшақтардың этникалық құрамына енген негізгі тайпалар: қимақтар, баяндурлар, баяуттар, қаңлылар, ұран тайпалары. Әбу-л-Ғазиздің хабары бойынша Ыстық көл мен Талас жағалауына қоныстанған қаңлылар да кірген.

Рашид-ад-Диннің жазуына қарағанда, қыпшақ қоғамында ұран тайпасының беделі ерекше болған. Оған себеп Хорезм шахы Мұхаммед II шешесі Туркан-Хатун осы ұран

тайпасынан болған. Моңғол шапқыншылығының қарсаңында қыпшақтармен Хорезм шахының арасындағы жақсы қатынас болған тәрізді. Сонымен қатар қыпшақ әскер басшыларының көпшілігі де ұран тайпасынан болған.

Қыпшақтардың құрамына көрші жатқан түркі тілдес тайпалар да қосылған. Қыпшақтардың саяси салмағының күн санап өсіп бара жатуына байланысты, тайпалар мен этникалық топтар, өздерінің бір этносқа жататынын саналы түрде сезе отырып, қыпшақ атын алады. Алайда қыпшақ жұртының құрылып, қалыптасуының аяққы кезеңін моңғол басқыншылығы үзіп тоқтайды.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

10. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
11. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
12. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
13. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
14. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
15. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
16. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
17. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
18. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

3. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
4. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

7. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.

8. Қазақелітарихы.Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
9. Сармурзина, Г.А. и др.Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с.Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
- 10.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
- 11.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
- 12.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет
https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Түріктердің күшеюіне қандай факторлар мен жағдайлар әсер етті?
2. Түркі империясының ыдырауына қандай ішкі және сыртқы себептер себеп болды?
3. Империяның ыдырауының шекарасы қай жерде болды, Батыс Түрік қағанатының құрамына қай жерлер енді?
4. Сатұқ-Боғра хан – Қарахан мемлекетінің негізін салушы.
5. Исламның Қарахандықтардың мемлекеттік діні болып жариялануы.

№4 дәріс.

1. Тақырыбы: Ұлы Дала Алтын Ордалық кезеңде (XIII-XV ғғ.)

2. Мақсаты: Моңғол дәуіріндегі Қазақстанның даму ерекшеліктерін көрсету, монғол шапқыншылығының Қазақстан аумағындағы феодалдық қатынастардың дамуына қалай әсер еткенін анықтау.

- 1.Қазақстан үш моңғол ұлысының құрамында.
2. Моғолстан (14 ғ. ортасы – 16 ғ. басы). Территориясы және этникалық құрамы.
3. Көшпелі өзбектер мемлекеті. Жәнібек пен Керей сұлтандардың қоныс аударуы (1459).
4. Қазақ халқының қалыптасуының тарихи алғы шарттары. Қазақстан территориясындағы этникалық процестер.

3. Дәріс тезистері

1.Қазақстан үш моңғол ұлысының құрамында.

Ежелден-ақ Монғолияның табиғат жағдайы көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы еді. Елдің бүкіл аймағы құрғақ дала мен таулы жайылымдардан тұрды. Монғол тайпалары X-XII ғасырларда Ұлы Қытай қорғанынан Селенга өзенінің жоғарғы ағысына дейінгі жерлерді мекендеген. XII ғасырдан бастап монғол тайпалары Орталық Азиядан Байкал көліне, Енисей өзенінен Гоби құмына дейін созылып жатты. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысып: қой, ешкі, ірі қара және жылқы өсірген. Малдың сүті мен етін негізгі тамақ етіп, жүні мен терісін киім-кешекке, тұрмысқа қажетті заттарға пайдаланған. Біртұтас монғол мемлекетінің құрылуы Темужіннің

(Темучин) (1162-1227) атымен байланысты. Темужін атақты бай рудан шыққан. Әкесі Есугей батыр 1155 жылы татар тайпасына шабуыл жасап, Темужін атты батырын қолына түсіреді. Сол жылы дүниеге келген баласының есімін Темужін деп қояды. Жастайынан Темужін өте қайратты және өжет болып өседі. Әкесі Есугей батыр қайтыс болғаннан кейін, Темужін анасы және бауырларымен бірге көп қиындық көрді. Әкесінің нөкерлері мен руластары бұлардан бөлініп кетті. Темужін бала күнінен әуелі отбасын асырау үшін, кейін нөкерлер мен туыстарын қайтару үшін көп күш жұмсады. 1190-1206 жылдардың аралығында Темужін көптеген түркі-монғол тайпаларын, атап айтсақ: татарларды, керейттерді, меркіттерді, наймандарды т.б. өзіне бағындырды. 1206 жылы Онон өзенінің бойында өткен Құрылтайда монғол нояндары Темужінді «Шыңсысхан» деген атпен ұлы хан етіп көтерді. Шыңғысхан бүкіл монғол тайпаларының басшысы болады. XIII ғасырдың басында Шыңғысхан Сібір халықтарының жері мен Қытай елін жаулап алып, Ұлы Монғол империясын құрды. Шыңғысхан бүкіл Монғол жерін сол қанат және оң қанат деп бөлді. Бұлай бөлу ғұндар дәуірінен қалған дәстүр еді. Әрбір қанат түмендіктерге, ал олар мыңдықтарға, жүздіктерге, ондықтарға бөлінді. Осылайша, әскери-әкімшілік жүйенің төменгісі он жауынгер жасақтай алатын отбасылар болды, ең жоғарғысы -қағанның он мың әскер жасақтай алуына мүмкіндік беретін иеліктер еді. Шыңғысханға өзіне шын берілген он мың таңдаулы жауынгерден тұратын «кешігі» — жеке ұланы қызмет етті. Өте қатал тәртібі, берік құрылымы бар әскерді монғолдардың феодалдық жоғарғы тобының өкілдері — нояндар, баһадүрлер, мергендер басқарды. Шыңғысханның Қытайға жорығында Жалайыр тайпасынан шыққан ұлы қолбасшы Мұқали (1170-1223) ерен ерлігімен көзге түсті. Шыңғысхан батысқа аттанғанда Мұқалиды өзінің орнына Солтүстік Қытайдың билеушісі етіп қалдырған. Оған Го Уаң деген ең жоғарғы атақ берген. «Го Уаң» — ұлы князь» дегенді білдіреді. Шыңғысхан құрған Ұлы монғол мемлекетінің аумағы оңтүстігінде Ұлы Қытай қабырғасынан, солтүстігінде Селенга өзеніне дейін, шығысында Хинган қыратынан, батысында Алтай тауына дейін созылды.

2. Моғолстан (14 ғ. ортасы – 16 ғ. басы). Территориясы және этникалық құрамы.

Монғол тайпаларын біріктіргеннен кейін, Шыңғысхан танғұттардың Батыс Ся мемлекетіне шабуыл жасайды. 1207 жылы Енисей жағалауындағы ойраттар т.б. тайпалар бағындырылды. 1211 жылы монғолдар Солтүстік Қытайдағы Цзинь мемлекетіне шабуыл жасады. 1215 жылы ұзақ соғыстан кейін Шыңғысхан әскерлері Пекинді алды. Солтүстік Қытайда әскербасы Мұқалиды (Мұқылай) 23 мың әскермен қалдырды. Шыңғысхан Монғолияға қайтып келіп, 1218 жылы Жетісуда бекіген наймандарды бағындырды. 1219 жылы монғолдар Қазақстан мен Орта Азияны жаулауды бастайды. 1219 жылдың күзінде монғол әскері Отырар қаласына келеді. Отырар әмірі Ғайыр хан 20 мың әскерімен қаланы қорғауға дайындалды. Отырарды қоршап алған монғол әскерлері бірнеше ай қаланы ала алмайды. Алты айға созылған соғыстан кейін Отырар қаласы құлайды. Монғолдар халықты қырып, қаланы жермен-жексен етеді. 1220 жылы Хорезм мемлекетінің астанасы Бұхараны, одан кейін Самарқанды қоршап, оны да басып алды.

1221 жылы Орта Азияның соңғы қаласы Мерв монғолдарға қатты қарсылық көрсеткенмен, ол да жеңіліс тапты. Сөйтіп, Орта Азияны жаулау аяқталады. Жебе мен Сүбедей қолбасшылар басқарған монғолдар Әзірбайжан мен Грузияны талқандап, Қырымға жетті. 1223 жылы Қалқа өзенінде қыпшақтар мен орыстар да жеңіліс тапты. 1226 жылы Шыңғысхан Батыс Ся мемлекетіне тағы да жорық жасап, 1227 жылы бұл елді де біржолата бағындырды. Шыңғысхан сол жылы 72 жасында қайтыс болды. Монғол империясын Шыңғысхан ұрпақтары биледі. Хан ордасы — империя орталығы Қарақорымда орналасты. Ең жоғарғы әміршісі ұлы хан саналды. Ұлы хан мемлекет басшысы ретінде әскери заң шығаруға және әкімшілік билік жүргізуге құқылы болды. Монғол империясының саяси өмірінде Шыңғысхан ұрпақтарының жалпы империялық жиналысы — **Құрылтай** зор рөл атқарды.

Құрылтай ресми түрде өкімет билігінің жоғарғы органы болды. Құрылтайда ірі әскери мәселелер, ішкі саясат, Шыңғысхан ұрпақтары арасында өлкелерді бөлу мәселелері шешіліп отырды. Құрылтайда ханды салтанатты түрде таққа отырғызу рәсімдері жасалды. Құрылтайды шақыру мерзімі күні бұрын белгіленіп, ұлыстарға хабаршы жіберу арқылы жария етілді. Құрылтай көктемде шақырылды. Құрылтай іс жүзінде Шыңғысхан ұрпақтары әскербасыларының және азаматтық әкімшілік басшыларының қабылдаған шешімдерін бекітті. Империя әміршісінің билігін шектемеді. 1259 жылы Мөңке қаған өлгеннен кейін жалпымонғолдық құрылтайына шақыру тоқтатылды. Монғол империясында құрылтайдың орнына ақсүйектер кеңесі шақырылып тұрған. «Кеңес» сөзінің екінші мағынасы «той» дегенді білдірген. «Тойға» Шыңғысханның ұрпақтары, әскербасылар, билеушілер мен есімі елге белгілі әйелдер де қатысты. Тойдың негізгі мақсаты өзара қырқыстарға жол бермеу болды. 1269 жылы осындай басқосу Талас өңірінде өтті.

«Яса» («Жасақ»). XIII ғасырдағы әдебиеттерде «Ұлы Яса» деп аталатын Шыңғысханның әртүрлі мәселелерге байланысты айтылған заңдары қалыптасты. «Яса» (монғолша — «жасақ», «кұқық», «салық») деген мағына береді. Алғаш рет монғолдардың құрылтайында (1206 жылы) оқылған. Ясаның 36 үзіндісі күні бүгінге дейін жеткен. Бұл заңды зерттеуші ғалымдар, оны 5 бөлімнен тұрған деп болжайды: 1) қылмыс, оған берілетін жаза; 2) соғыс, әскери жасақ; 3) отбасы және неке; 4) мақтау; 5) салт-дәстүр, ырым.

Яса заңы бойынша соғыстан түскен байлық былай бөлінген: 3/5 -әскерге; 1/5 — қағанға; 1/5 — әскербасына. Ясаның талабын орындамаған хан тұқымының мүшелері қатаң жазаланатын болды. Монғол хандары «Ясаны» ел басқаруда ұзақ жылдар бойы басшылыққа алып отырды. «Яса» («Жасақ») Монғол мемлекетінің әскери-феодалдық сипатын көрсетеді. «Қаған тәңірдің өкілі, аспандағы Құдай, жерде қаған бір», — делінген. «Ясада» хан, қағандарды мұрагерлік жолмен сайлау тәртібі бекітілді. 1. «15-тен

60 жасқа дейінгі әрбір адам әскери борышын өтеуге міндетті. 2. Әрбір жауынгер ер-азамат мыңдық, жүздік, ондығынан басқаға ауысуға тыйым салынады. Бұл талапты бұзғандардың басы алынады. 3. Соғыс алаңын тастап кеткен, соғыс жиынына келмей қалған және соғыстан түскен олжаны жасырғандар немесе иемденіп кеткендердің басы алынсын» делінген.

1229 жылы құрылтай өткізіліп, Шыңғысханның үшінші ұлы Үгедей ұлы хан болып сайланды. 1236 жылдың соңында монғолдардың батысқа жорығы басталды. Ол жорықты Жошының баласы Бату басқарды. Бату әскерлері Еділ өзенінің жағасындағы Бұлғар елін жаулап алды.

1237 жылы Еділ мен Дон өзендерінің аралығындағы қыпшақтарды тізе бүктіріп, 120-140 мың әскермен орыс жеріне шабуылға дайындалады. Монғол-татар шапқыншылығы қарсаңында орыс жері бытыраңқы болатын. Бытыраңқы князьдіктер Бату әскерлеріне қарсы тұра алмады. Әскери күші жағынан да монғол-татарлар орыстарға қарағанда анағұрлым алға кеткен болатын. Әсіресе монғол-татарлардың атты әскері өте қуатты күш еді. Бату әскерлері соғыс жүргізудің сол заманғы неше түрлі айла-тәсілдерін меңгерді. Батудың соғыс жүргізу өнерінде бұрыннан қолданып келе жатқан, қала бекіністерін бұзатын жеңіл құралдары болды. Орыс қалалары ағаштан салынғандықтан бұзу қиынға түспеген еді.

1237 жылдың қысында Бату көп әскерімен Еділ өзенінен өтіп, Рязань қаласына келіп жетті. Рязань және Мәскеу қалаларын алды. 1238 жылы ақпанда Бату Владимир қаласын қоршап, үш күннен кейін қаланы алды. Осы қарқынмен монғол-татар әскерлері орыстардың 14 қаласын — Ростов, Суздаль, Ярославль, Кострома, Углич, Тверь т.б. қалаларды бағындырып, Владимир князьдігінен Новгородқа қарай беттейді. Көктемнің ерте шығуы, орманды және батпақты Новгород жері алға қарай жүруге қиындық тудырады. Сондықтан Бату әскерін оңтүстікке қарай бұрады.

Бату жолында кездескен қалалар мен елді мекендерді жаулап алып, 1240 жылы Киев қаласына келіп жетеді. Даниил және Дмитрий князьдер Киев қаласын қорғауды өз қолдарына алады. Қала халқы қаласын сегіз күн ерлікпен қорғайды. Дегенмен монғол-татар әскері күшінің басымдылығы, орыс князьдіктерінің дер кезінде күш біріктіре алмауы Киев князьдігінің жеңілуіне әкеп соқтырады.

Батудың Еуропаға жорығы. Киев қаласын алғаннан кейін Бату әскерлері Галич-Волынь князьдігіне аттанады. Батыс орыс жерін жаулап алған соң Польшаға, Чехия мен Венгрия жеріне баса-көктеп кіреді. 1241 жылы Бату мен Сүбедей бастаған монғол әскері Венгрияға, екінші тобы Польшаға келеді. Монғолдар Польша мен Силезияны

бағындырып, Лигнецы маңында поляк және неміс князьдерінің жасақтарын талқандады. Польшаның біраз бөлігі бұл шапқыншылықтан зардап шекті.

1241-1242 жылдары Венгрия да монғол-татарлардың шапқыншылығына тап болды. Венгр королі IV Белла Бату ханның берілу туралы талабын орындамағаннан кейін, монғолдар үш топпен Венгрияға басып кірді. Венгр королінің Батыстан, яғни Пападан көмек сұрауынан еш нәтиже шықпаған соң, барлық ауыртпалықты өздері көрді. Венгр әскерлері Сайо өзенінде талқандалды. Король өз сарайымен Далмацияға қашты. Монғолдар корольдіктің астанасы Пешт және басқа қалаларды жаулап алып талқандады. Елдің солтүстігінен оңтүстігіне қарай заулап өтіп, монғолдар кейін шығысқа қайтады.

3. Көшпелі өзбектер мемлекеті. Жәнібек пен Керей сұлтандардың қоныс аударуы (1459).

Әбілқайыр хан құрған мемлекеттің атауы деретемелерде дәстүр бойынша «Өзбек ұлысы», сондай-ақ «Шайбани ұлысы», «Әбілқайыр ұлысы» деп аталған. «Ұлыс» атауы деретемелерде ел атауымен, «ел және өзбек ұлысы» деген түрде тәуелді халықтың этносаияси жалпы атауы ретінде айтылады. Бұл соңғы ат сонымен бірге географиялық «дийар» («- ел (Дийар-и өзбек) ұғымымен қоса қолданылады. Тарихи әдебиетте Әбілқайыр мемлекетін «Өзбек хандығы», «Көшпелі өзбектер мемлекеті», «Әбілқайыр хандығы» деп атайды. Соңғы атау неғұрлым бейтараптау көрінеді, өйткені Орта Азиядағы өзбек халқының болашақ компоненті ретінде хандық аумағында тек көшпелі өзбектер ғана өмір сүрген жоқ, солармен бірге көп нәрседен хабардар болған XV ғасыр авторы Рузбихан Исфханидің жазбаларына қарағанда, негізінен қазақтар, маңғыттар тұрған. Осы аумақты мекен еткен, Әбілқайыр мемлекетінің құрамына кірген аса үлкен этникалық топтардың бірінің атауымен оны Қыпшақ хандығы деп атауға да толық негіз бар. Әбілқайырдың жаулаушылық соғыстары XV ғасырдың 30-жылдарында басталады. Тоқа Темір әулетіне қарсы жорыққа Әбілқайыр көп әскер жиды. Әбілқайырдың төменгі Сырдария аймағына жорыққа шығуының басты себебі әулеттік күрес қана емес, сонымен бірге Сырдария мен Арал жағалауы төңірегінен қысқы жайылымдық алу қажеттілігі еді. Сырдарияның төменгі сағасына иелік ету көшпелі мемлекеттің қуатын арттыру үшін аса қажетті Түркістан қалаларына жол ашатын. Шайқас 1431 ж. Екітүреп деген жерде болып, Тоқа-Темірдің жеңілуімен аяқталады. Әбілқайырдың келесі жеңісі 1446 жылы Атбасар маңында болды. Ол жолы Мұстафа ханды тас-талқан еткен. Ол бағындыру мақсатымен оңтүстік аймақтар мен елдерге әскери жорықтарға шыға бастады. Ол 1430 жылы қысқа мерзімге Хорезмді басып алды, Үргенішті тонады. 1446 жылы Ұлықбектің тақ мұрасы істеріне байланысты Мауереннахрдың оңтүстігі мен Хорасанға кеткенін білген Әбілқайыр жазғы көші-қонысын қоя тұрып, Самарқанд пен Бұқараға тап берді, олардың төңірегіндегі жерлерді тонап, ортаңғы Сырдарияның бірқатар қалаларын басып алды. Әбілқайыр хан бұрынғы Барақ хан сияқты, Ақ Орданың экономикалық жағынан анағұрлым қуатты оңтүстік аудандарын өз қол астына кіргізудің маңызын жақсы түсінді.

Ол үшін Сырдария қалалары, бұрынғы Ақ Ордадағы сияқты, бірігудің, мемлекеттің далалық аймақтарын өз билігінде ұстаудың факторы бола алатын еді. Қазақстанның далалық көшпелі аудандар тұрғындары үнемі ұмтылып келген кәсіпшілік пен сауда орталықтары саналатын Сырдария қалаларын алу Әбілқайыр хандығын нығайтуға айтарлықтай ықпал ететіні сөзсіз. Әбілқайыр Дешті Қыпшақтағы өз жақтастарының қыруар күшіне, далаға жиырма жыл бойы үстемдігін жүргізген өз қуатына сүйенгендіктен де Сырдария қалаларын тез басып алды. Бұл жағдай өзара ағайындас Шайбани ұлысы мен Орда ұлысы тайпаларының арасындағы қырғи қабақ қатынастарды бұрынғыдан бетер шиеленістіре түсті. Өйткені Әбілқайырдың қалалар мен оның төңірегіндегі алқаптарды алуы Жәнібек пен Керейдің және оған тәуелді, Сырдария бойы мен Қаратау өңірінде көшіп-қонып жүрген қазақтардың мүдделеріне қайшы келді. Бұл олардың арасындағы күрестің қайта жанданып, қазақ сұлтандары мен оларға қарасты рулар мен тайпалардың көшіп кетуіне әкеліп соқтырған аса маңызды себеп болды. 1456-1457 жылдары Сығанақ түбінде қалмақтардан күйрей жеңілген Әбілқайыр Түркістанның талан-таражыға түскен қалаларын тастап шығып, Дешті-Қыпшаққа кетуге мәжбүр болды. Жеңілудің басты себебі оның мемлекетінің ішкі әлсіздігінде жатыр еді. Шыңғыс әулеті арасындағы толассыз қырқыстар мен алауыздықтар, рулар мен тайпалардың көшпелі ақсүйектерінің оқшаулыққа ұмтылуы, феодалдық жоғары топтар мен қатардағы көшпелі және жартылай көшпелі бұқара арасындағы қайшылықтардың шиеленісуі, ішкі және сыртқы соғыстар мемлекеттің шаңырағын шайқалтып, күйреу дәрежесіне жеткізген еді. 1468 жылы Жетісу жорығы кезінде Әбілқайыр қаза тапты. Қазақ хандығының құрылып, нығаюына байланысты Шайбани әулетінің Шығыс Дешті Қыпшақтағы билігі тоқтады.

4. Қазақ халқының қалыптасуының тарихи алғы шарттары. Қазақстан территориясындағы этникалық процестер.

«Қазақ» немесе дәлірек айтсақ, «казак» термині зерттеушілер арасында көптеген пікірталас тудыруда. Мұхаммеджан Тынышпаевтың 1925 жылы Ташкентте басылып шыққан «Материалы по истории киргиз-казахских народ» атты еңбегінде келтірген «қазақ» термині туралы мәліметтерді төменде қысқаша келтіргенді жөн деп санаймыз.

1356 жылы «қазақтар» Мавераннахрға шабуыл жасады. 1397-1410 жж. Қырым қыпшақтарының бір бөлігі Литваға қоныс аударып, патшалардың қарамағында қызмет етті, олар «казактар» деп аталды (әлі орыс казактары болған жоқ). 1474 жылы Қырым ханы Меңлі Керей III Иванға: «Мен сенің жеріңмен, ұлдарыммен, княздарымен де, казактарымен де соғыса алмаймын» деп жазды.

1523 жылы Ыстамбұлдағы орыс елшісі И.Морозов сұлтанға: «Сенің азов казактарың далада біздікілер бар, бірақ олар бізді Азовқа апарып сатады», – дейді. 1471 жылы Касимовский Царевич Данияр «казактарымен» Новгородқа қарсы жорыққа қатысты. 1481 жылы хан Ахметке Ибақ хан «1000 казакпен» және ноғай Мурзас Мұса мен Жамбыршы «15000 казакпен» шабуыл жасады. 1499 жылы «Орда казактары мен азов казактары Козельск маңына келіп, Олешия деревнясын басып алды». 1508 жылы Қазан

ханы Абдуллатиф князь Василийге «өз казактарының соғысуына жол бермеуге» уәде берді.

Бұл қысқаша іріктеу «казак» терминінің бастапқыда таза әлеуметтік мағынаға ие болғанын және әскери кәсіппен айналысатын немесе мемлекеттің негізгі бөлігінен бөлініп, орталық билікті мойындамайтын көшпелілер тобын білдіретінін көрсетеді.

Жәнібек пен Кереймен бірге Моғолстанға қоныс аударған бір топ көшпелілердің «казак» атауын алғаны да сондықтан. Олар құрған хандық «Қазақ» деп аталды. Осы кезден бастап «казак» сөзінің мағынасы өзгере бастайды. Әлеуметтік терминнен қазақ хандығының субъектілерін білдіретін саяси терминге айналады. Хан билігінен шыққан көшпенділер өздерін «казак» деп атауды қойып, «ноғайлы» атанған, ал хандардың бодандығын қабылдап, қайтадан «казактар» атанған. Барлық ноғай тайпаларының Қазақ хандығының аясында бірігуімен ғана «казак» термині саяси терминнен этникалық терминге айналып, барлық қыпшақ-ноғай тайпалары мен руларының өзіндік атауына айналады. Дегенмен, ресми ортада олар 20 ғасырға дейін артықшылық берді. ноғайлар мен қазақтарға ортақ қазақ этносын белгілеу үшін «Алты Алаш» терминін қолдану.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

19. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
20. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
21. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
22. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
23. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
24. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
25. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
26. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 - 368 с.
27. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

5. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
6. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

13.История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.

14.Қазақелітарихы.Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ
Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>

15.Сармурзина, Г.А. и др.Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазННТУ, 2016. - 123 с.Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>

16.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>

17.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/

18.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет

https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Шыңғыс хан империясының құрылуы қалай болды?
2. Түркі тайпаларының тәуелсіздік жолындағы табанды күресі моңғол әскерінің жағдайына қандай әсер етті?
3. Моңғол жаулап алуларының этносаяси процестерге, өлкенің экономикалық және мәдени дамуына тигізген әсерін анықтаңыз.
4. Моңғолдың үш ұлысының құрамына кірген Қазақстан жерлерін анықтаңыз.

№5 дәріс.**1. Тақырыбы: XV-XVI ғғ. Қазақ хандығы.**

2. Мақсаты: Қазақ халқының қалыптасу кезеңіндегі Қазақстан аумағындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси, демографиялық және мәдени-құқықтық процестердің мазмұнын ашу. Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайын ашу.

1. Қазақ хандығы дәуірінің кезеңделуі. Қазақ хандығының құрылуы.
2. Қазақ хандығының XVI ғ. басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы.
3. Моғолстанның саяси әлсіреуі, күйреуі. Қазақ хандығының Орталық Азиядағы ең күшті мемлекеттердің біріне айналуы.
4. Қазақ хандығының қайта өрлеуі. Хақназар ханның билігі.

3. Дәріс тезистері**1. Қазақ хандығы дәуірінің кезеңделуі. Қазақ хандығының құрылуы.**

Қазақ хандығының құрылуы және нығаюы (15-17 ғғ.) Қазақ хандығының пайда болуы Қазақстан жерінде 14-15 ғғ. болған әлеуметтік-экономикалық және этникалық-саяси процестерден туған заңды құбылыс. Өндіргіш күштердің дамуы, көшпелі ақсүйектердің экономикалық қуатының артуы, феодалдық топтардың тәуелсіздікке ұмтылуы, осы негізде Әбілхайыр хандығы мен Моғолстан арасындағы тартыстың өршуі, әлеуметтік қайшылықтардың үдеуі 15 ғ. 2 жартысында бұл мемлекеттердің құлдырап ыдырауына апарып соқтырды. Әсіресе Әбілхайыр (1428-1468) Жошы-Шайбан- Дәулет-Шайх оғланның ұлы хандығы өте нашар еді. Территориясы батысында Жайықтан бастап, шығысында Балқаш көліне дейін, оңтүстігінде Сырдың төменгі жағы мен Арал өңірінен, солтүстігінде Тобылдың орта ағысы мен Ертіске дейінгі жерді алып жатты. Бір орталықа бағынған мемлекет болмады. Көптеген ұлыстарға бөлінді. Олардың басында Шыңғыс әулетінің әр тармақтағы ұрпақтары, көшпелі тайпалардың билеушілері тұрды. Әбілхайыр билік еткен кезде халық өзара қырқыс пен соғыстан шаршады. 30 жж. ол Тобыл бойында Шайбани ұрпағы Махмұт Қожаханды талқандады. Сыр бойындағы далада Жошы әулетінің Махмұтханы мен Ахметханын (Тоқа Темір тұқымы) жеңді. 1446 жылы Әбілхайыр Темір ұрпақтары мен Ақ Орда хандары ұрпақтарынан Сыр бойы мен Қаратау баурайындағы — Сығанақ, Созақ, Аққорған, Өзгент, Аркүк сияқты қалаларды басып алады. 1457 ж. Үз-Темір тайшы бастапан ойраттардан (жайылым жер іздеген) Түркістан өңірінде жеңіліп қалды. Масқара ауыр шарт жасасып, ойраттар Шу арқылы өз жерлеріне кетті. Ал Әбілхайыр өз ұлысында, қатал тәртіп шараларын орнатуға кіріседі. Бұл халық бұқарасының оған деге өшпенділігін күшейтті. Нәтижесінде халықтың жартысы Шығыс Дешті Қыпшақтан Түркістан алқаптарына және Қаратау бөктерлерінен Жетісудың батыс өңіріне көшіп барулары еді. Оны Жәнібек пен Керей басқарды. Дешті Қыпшақ пен Жетісудағы көшпелі бұқара феодалдық қанаудың күшеюіне, соғыстарға наразылық ретінде, хандар мен феодалдардың қол астынан көшіп кетіп, қоныс аударды. Сөйтіп, 15 ғ. 50-70 жж, яғни 1459ж. Әбілхайыр хандығынан Жетісудың батысына Есенбұға хан иелігіне Шу мен Талас өзендерінің жазықтығына көшіп келді. Олардың қоныс аударуының бір себебі, оларды Шыңғыс әулетінен шыққан Керей хан мен Жәнібек ханның жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ халқының дербес мемлекетін құру, оның тәуелсіз саяси және экономикалық дамуын қамтамасыз ету жолындағы қадамы мен

қызметі өз ықпалын тигізді. Жетісу рулар мен тайпалар мемлекет бірлестігінің орталыпына айналды. Олардың саны 200 мың адамға жетті. Моголстан ханы Есенбұға өзінің солтүстік шекарасын қорғату үшін, сондай-ақ өзінің бауыры Тимурид Абу Саид қолдап отырған Жүністің шабуынан батыс шекарасын қорғату үшін пайдаланғысы келді. Жәнібек қазақ хандығының тұңғыш шаңырағын көтерген Барақ ханның ұлы, ал Керей оның ағасы Болат ханның баласы. Барақтан басталатын қазақтың дербес мемлекеттігі жолындағы күресті оның туған ұлы мен немересінің жалғастыруы табиғи құбылыс. Мырза Мұхамед хайдар Дулати Қазақ хандығының құрылған уақытын хижраның 870 жылына (1465-1466 жж.) жатқызады. Қазақтың алғашқы ханы болып Керей жарияланды (1458-1473 жж.). Одан кейін қазақ ханы болып Жәнібек сайланды (1473-1480 жж.). Бұлардың тұсында Жетісу халқы, 1462 жылы Моғолстан ханы Есенбұға өлгеннен кейін ондағы тартыстың күшеюіне байланысты, өзара ынтымақтықты нығайтуға үлес қосты. Әбілхайыр хандығынан көшіп келушілер Жәнібек пен Керейдің қазақ хандығын күшейте түсті. Едәуір әскери күш жинапан және Жетісуда берік қорғанысы бар Жәнібек пен Керей, Жошы әулетінен шыққан сұлтандардың Шығыс Дешті Қыпшақты билеу жолындағы күресіне қосылды. Бұл күрес 1468 ж. Әбілхайыр өлгеннен кейін қайтадан өршіді. Қазақ хандарының басты жаулары Әбілхайырдың мұрагерлері- оның ұлы Шайх - хайдар мен немерелері Мұхамед Шайбани мен Махмұд сұлтан болды. Сыр өңірі мен Қаратау — қазақ хандарының Батыс Жетісудағы иеліктеріне ең жақын болды. Жәнібек пен Керей хандар сауда-экономикалық байланыстардың маңызды орталықтары және күшті бекініс болатын Сыр бойындағы қалаларға өз құқықтарын орнатуға тырысты. Сондай-ақ Сырдың төменгі және орталық сағаларының жерлері қазақтың көшпелі тайпалары үшін қысқы жайылым да еді

2. Қазақ хандығының XVI ғ. басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы.

70-жылдары Сауран, Созақ түбінде, үлкен шайқастар болды. Асыны (Түркістанды), Сығанақты біресе қазақ хандары, біресе Мұхамед Шайбани басып алып отырды. Осындай шайқастардың бірінде көрнекті қолбасшы Керейдің ұлы Мұрындық болды. Ол 1480 жылдан бастап хан болды. Соның нәтижесінде 15 ғ. 70-ж-да қазақ хандығының шекарасы кеңейе берді. Оңтүстік қазақстан қалалары үшін Шайбани әулетімен арадағы

соғыстар Жәнібек ханнан кейін қазақ хандығын билеген Бұрындық хан (1480-1511 жж.) тұсында да толастамады. Батыс Жетісудағы иеліктеріне оңтүстіктегі өздеріне қараған қалаларға (Созақ, Сығанақ, Сауран) сүйене отырып, алғашқы қазақ хандары Дешті Қыпшақтағы өкімет билігіне талаптанушы барлық хандарды жеңіп, өз иеліктерін ұлғайтты. Дешті Қыпшақта қазақ хандары билігінің орнығуы, Мұхаммед Шайбаниды Дешті Қыпшақтағы тайпалардың кейбір бөлігін соңына ертіп Мәуереннахрға кетуге мәжбүр етті. Мұнда ол Темір әулеті арасындағы өзара тартысты пайдалана отырып, өкімет билігін басып алды.

Сонымен қазақ хандығының құрылуына ұйтқы болған себептер — саяси және этникалық процестер болды. Оның басты этапы — Керей мен Жәнібектің қол астындағылармен бірге көшпелі өзбектердің басшысы Әбілхайырдан кетіп, Моғолстанның батысына қоныс аударуы. Мұндағы маңызды оқиға — Керей мен Жәнібекті жақтаушылардың өзбек-қазақтар, кейін тек қазақтар деп аталуы. Әбілхайырдың өлімінен кейін Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысына келіп, үкімет билігін басып алуы. Жаңа мемлекеттік бірлестік Қазақстан атана бастады.

16-17 ғғ. қазақ хандығы нығайып, оның шекарасы едәуір ұлғая түсті. Өз тұсында «жерді біріктіру» процесін жедел жүзеге асырып, көзге түскен хандардың бірі Жәнібектің ұлы Қасым.. Қасым ханның (1511-1523 жж.) тұсында қазақ хандығының саяси және экономикалық жағдайы нығая түсті. Ол билік құрған жылдары қазақ халқының қазіргі мекен тұрағы қалыптасты. Бірсыпыра қалалар қосылды, солтүстікте Қасым ханның қол астындағы қазақтардың жайлауы Ұлытаудан асты.

3. Моғолстанның саяси әлсіреуі, күйреуі. Қазақ хандығының Орталық Азиядағы ең күшті мемлекеттердің біріне айналуы.

Моғолстан — 14 ғ. орталығында құрылған мемлекет. Ол Шағатай әулеті иеліктерінің шығыс бөлігінде қалыптасты. Бұл мемлекеттің негізін қалаған Тоғлық Темір (1348—1362) болды.

Моғолстан атауы моңғол деген сөздің түркіше, парсыша атауы болып табылады.

14—15 ғғ. Моғолстан құрамына Түркістан, оңтүстік-шығыс Қазақстан және Орта Азияның кейбір аумақтары кірді. Оған кіретін тайпалар: дұғлаттар, қаңлылар, керейттер, арғындар, барластар кірді. Орталығы — Алмалық қаласы.

Бұрынғы Шағатай ұлысының жерін толық билеуді көздеген Тоғылық Темір Мәуереннахрды Шыңғыс әулеті Денішмендінің атынан билеп отырған Қазағанның көзін құртуды, сол арқылы бұл өңірді Моғолстанға қосып алуды ойлады. Сөйтіп, ол 1358 ж. Қазаған әмірді өлтіртті. Бір жылдан кейін Қазағанның мұрагері Абдолла да қаза болды. Осыдан кейін Мәуереннахр тәуелсіз ұлыстарға бөлінді. Оны пайдалану үшін Тоғлық Темір жанталасты.

Ал Осы кезде Ақсақ Темір өзінің шағын әскерімен Кеш қаласының әміріне қызмет етіп жүрді. Тоғылық әскерлері Кешті алады. Темір Тоғылық Темірге қызметке кіреді.

1361 ж. Мәуереннахрға екінші рет шабуылға аттанып, оны бағындырған Тоғылық темір баласы Ілияс қожаны оған билеуші етіп қалдырды. Бұл жолы ол Темірді Кеш қаласының бастығы етіп тағайындады.

1362 ж. Тоғылық Темір қаза тауып, Моғолстанда билік Ілияс қожаға көшкенде Мәуереннахрға билеуші болып Қазағанның немересі Хұсайн тағайындалды. Ақсақ Темір онымен бірге Моғолстанға қарсы шығып, Мәуереннахрды өздерінің қол астына біріктіруге кірісті. Ақсақ Темір мен Хұсайн Моғолстан әскерлерін талқандады.

Енді Хұсайн мен Ақсақ Темір арасында билік үшін күрес басталды. Осындай шайқастардың бірінде Темір Балқы қаласында Хұсайнды өлтіріп, Мәуереннахрға ие болды.

Хақназар ханның билігі.

Қазақ хандығы дәуірінің біртұтас кезеңі XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі аралықты қамтыды. Ал Тәуке ханның өлімінен кейін екінші кезеңнің, бытыраңқылық кезеңінің басталғаны белгілі. 250 жыл уақытқа созылған алғашқы кезеңде Қазақ хандығында он жеті хан билікте болған екен. XV ғасырда үш хан (Керей хан, Жәнібек хан және Бұрындық хан), XVII ғасырда – бес хан, ал XVI ғасырда тоғыз хан биліктің тізгінін ұстайды. Осы XVI ғасырдағы тоғыз ханның бірнешеуінің ғана есімдері қазақ тарихында ерекше айтылады. Олар – Қасым хан, Хақназар хан және Тәуекел хан.

Аталған хандардың ел тарихында атқарған рөлдері ерекше. XVI ғасырдың екінші онжылдығында атақты Жәнібек ұлы Қасым хан қазақ мемлекетінің туын биікке көтеріп, бүкіл әлемге танытса, оның ұлы Хақназар хан сол ғасырдың орта тұсы мен екінші жартысында хандықтың жығылған туын қайта көтерген, қазақ халқының басын біріктіруші тұлға ретінде тарихта қалды. Қазақ хандығының тарихын алғаш зерттеушілердің бірі – В.В.Вельяминов-Зернов Хақназар ханды хандық тарихындағы «қайта өрлеудің» басты тұлғасы деп бағалайды. XIX ғасырдың 60-шы жылдары берілген бұл тарихи баға күні бүгінге дейін маңызын жоғалтпай келеді. Сонымен қатар Хақназар хан Қазақ

хандығының біртұтас кезеңіндегі тарихында ең ұзақ ел билігін ұстаған билеуші ретінде белгілі.

Хақназар хан (парсы деректерінде – Хакк-Назар, Хакназар, орыс деректерінде – Ак-Назар деп жазылады) – Қасым ханның кіші ұлдарының бірі. Қасым ханның үлкен ұлдарының бірі – Мамаш хан, ол туралы дерек мәліметтерінде азды-көпті айтылады. Қадырғали Жалайырдың мәліметі бойынша оның анасының есімі – Ханық сұлтан-ханым. Хақназар ханның нақты қай жылы дүниеге келгені белгісіз, бірақ Т.И.Сұлтанов: «Мұхаммед Хайдар Дулати бойынша Қасым хан 1518 жылы қайтыс болған, олай болса Хақназар – хан 1519 жылға дейін дүниеге келген», – деп есептейді. Ал ортағасырлық тарихшы Гаффари 1564/65 жылы жазылған шығармасында Қасым ханды 1523-1524 жылы (хижра бойынша 930 жыл) қайтыс болған деп көрсетеді. А.Исин орыс деректерінің мәліметтеріне сүйене келе, Қасым ханның қайтыс болған жылын 1521 жыл деп нақты көрсетеді. Біз Хақназар ханды дәл мына жылы дүниеге келген деп айта алмаймыз, тек болжам ретінде 1510-1520 жылдар аралығында өмірге келген деп санаймыз.

4. Қазақ хандығының қайта өрлеуі. Хақназар ханның билігі.

Қазақстан тарихында Қазақ хандығы дәуірі деп аталатын кезеңге XV ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығы жатады. XV ғасырдың ортасында Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен Қазақ хандығы құрылды. Ол мемлекет қазақ жерінде сақ дәуірінен бері жалғасып келе жатқан мемлекеттіліктің жалғасы және қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті болып саналады. XIX ғасырдың бірінші ширегінде Ресей билігі алдыменен Орта жүзде (1822), содан кейін Кіші жүзде (1824) хандық билікті жояды. Тарих ғылымының докторы Б.Кәрібаевтың зерттеуі бойынша үш жарым ғасырдан астам өмір сүрген Қазақ хандығы дәуірі өз ішінде екі үлкен тарихи кезеңге бөлінеді. Біріншісі – бір орталықтан басқарылған кезең, екіншісі – бытыраңқылық кезең деп аталады. Бірінші кезеңге хандық құрылғаннан 1715 жылы Тәуке хан қайтыс болғанға дейінгі аралық жатса, ал екінші кезең – 1715-1824 жылдар аралығын қамтиды. Бірінші кезең тағы да өз ішінде шартты түрде бірнеше кішігірім кезеңдерге бөлінеді. Олар – хандықтың құрылуы, күшеюі, әлсіреуі, қайта өрлеуі, өзара талас немесе текетірес, жоңғарлармен алғашқы күрес, «алтын ғасыр» кезеңдері. Осы кезеңде Қазақ хандығында мынадай хандар билік жүргізді: Керей хан, Жәнібек хан, Бұрындық хан, Қасым хан, Мамаш хан, Тахир хан, Бұйдаш, Ахмет, Тоғым хандар бір мезгілде, Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хан, Тұрсын хан, қайта Есім хан, Жәнібек хан, Жәңгір хан, Тәуке хан. Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін екінші кезең – бытыраңқылық кезең басталып Қазақ елінде –Ұлы жүзде, Орта жүзде және Кіші жүзде жеке хандар пайда болады. Қазақ хандығының бірінші кезеңінде 17 хан билік құрса, ал екінші кезеңде Үш жүзде хан болғандар саны 20-дан асады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер**5. Әдебиеттер:****Қазақ тілінде:****Негізгі:**

28. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
29. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
30. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
31. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
32. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
33. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
34. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
35. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
36. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

7. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
8. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

19. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
20. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
21. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНУТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
22. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
23. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
24. Жұмақасева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет

https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. «Қазақ» термині тарихтың қай кезеңінде этникалық мағынаға ие болды?
2. Бұған қандай саяси факторлар ықпал етті?
3. Қазақ хандығының құрылуының алғы шарттарын сипаттаңыз?
4. Қазақ ханының құқықтары мен қызметтерін анықтаңыз

№6 дәріс.

1. Тақырыбы: Жаңа дәуірдегі Қазақстан (XVIII-XX ғ.басы).

2. Мақсаты: Нақты тарихи мысалдар бойынша оқушыларды ұлттық тарихтың ең қиын да қасіретті кезеңдерінің бірі – Қазақ хандығының жаңа заман дәуіріндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайымен таныстыру.

1. Жаңа заман дәуіріндегі Қазақстан: зерттеудің жаңа әдіснамалық трендтері.
2. Қазақстан Ресей империясымен, ортаазиялық хандықтармен, Башқұртстанмен, Қимақ хандығымен халықаралық қатынастар жүйесінде.
3. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күресі.
4. Қазақтар мен жоңғарлардың әскери өнері: салыстырмалы талдау.

3. Дәріс тезистері

1. Жаңа заман дәуіріндегі Қазақстан: зерттеудің жаңа әдіснамалық трендтері.

Жаңа заман тарихынның кезеңдері. Бұл ХҮІІ-ХІХ ғасырлар. Бұл аралықта қазақ халқының жауынгерлік рухы ауыр сынға тап болды. Біздің жерімізге басып кірген жоңғарлармен соғыс басталды. 1723-1727 жылдардағы "ақтабан шұбырындыдан" қазақ халқы қайта еңсе көтерді. Ұлтты қорғаушылар қатарына Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Наурызбай батыр және солар сияқты ұлттың жауынгерлік рухын көтерген жарқын тұлғалы ерлер келіп, халықтың ерік-жігерінің тастүйін бірлігі Абылай хан тұсында ерекше бейнеленді. Батырларымен тізе қосып, қаһар-мандықтың тамаша үлгілерін көрсеткен, сөйтіп халықтың ұйтқысы болған Абылай ханның ерліктері сонау катал заманда қазақ рухын қайта түлетудің бір алтын дінгегіне айналды.

Бейбітшіл сипаты бар рухани жұмыс та жалғасын тауып жатты. Оның ұйтқысы ұлттың рухани кесемдері — Төле, Қазыбек, Әйтеке билер болды. Олар сыртқы және ішкі алауыздықтарға қарамастан Абылай ханмен бірлесіп, ұлтты біріктіру жолында еңбек етті.

Келесі, екінші кезең- XX ғасыр. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда Қазақ хандығы құлағаннан кейін қазақтардың арыңды рухы бұрқ етіп сыртқа шығудың әртүрлі жолдарын қарастырды. Төрелер мен қожалардың билігі қожырады, олардың үңірейіп бос тұрған орындарына

ешкім отырған жоқ. - Ресей патшалығы да әлсіреді. Сол кезде қазақтарда өз мемлекетін құру үміті тағы да ояна бастайды. Алашорданың көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және басқалар болды. Қалай болғанда да, Алашорданың игілікті ісі өте қайғылы болды.

Қазақстан жаңа заман тарихы кезеңдері. Бұл ХҮІІ-ХІХ ғасырлар. Бұл аралықта қазақ халқының жауынгерлік рухы ауыр сынға тап болды. Біздің жерімізге басып кірген жоңғарлармен соғыс басталды. 1723-1727 жылдардағы "ақтабан шұбырындыдан" қазақ халқы қайта еңсе көтерді. Ұлтты қорғаушылар қатарына Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Наурызбай батыр және солар сияқты ұлттың жауынгерлік рухын көтерген жарқын тұлғалы ерлер келіп қосылды.

Халықтың ерік-жігерінің тастүйін бірлігі Абылай хан тұсында ерекше бейнеленді. Батырларымен тізе қосып, қаһар-мандықтың тамаша үлгілерін көрсеткен, сөйтіп халықтың ұйтқысы болған Абылай ханның ерліктері сонау қатал заманда қазақ рухын қайта түлетудің бір алтын діңгегіне айналды.

Бейбітшіл сипаты бар рухани жұмыс та жалғасын тауып жатты. Оның ұйтқысы ұлттың рухани кесемдері — Теле, Қазыбек, Әйтеке билер болды. Олар сыртқы және ішкі алауыздықтарға қарамастан Абылай ханмен бірлесіп, ұлтты біріктіру жолында еңбек етті.

Келесі, кезең- ХХ ғасыр. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда Қазақ хандығы құлағаннан кейін қазақтардың арынды рухы бұрқ етіп сыртқа шығудың әртүрлі жолдарын қарастырды. Төрелер мен қожалардың билігі қожырады, олардың үңірейіп бос тұрған орындарына ешкім отырған жоқ. Ресей патшалығы да әлсіреді. Сол кезде қазақтарда өз мемлекетін құру үміті тағы да ояна бастайды. Алашорданың көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және басқалар болды. Қалай болғанда да, Алашорданың игілікті ісі өте қайғылы аяқталды. Қазақтың оқыған жас өкілдерінің осынау ыстық жігері, ұлттық рухы сол кезде қалыптасқан жағдайлардың себебінен өмірде іс жүзіне аса алмады.

Сөйтіп, 1917 жылдан 1920 жылға қазақтың ұлттық рухы ауыр езгінің астына түсті. Қазақстан -КСРО-ның құрамына кірді.

2. Қазақстан Ресей империясымен, ортаазиялық хандықтармен, Башқұртстанмен, Қимақ хандығымен халықаралық қатынастар жүйесінде.

Қазақстанның Ресейге қосылуы үш кезеңнен тұрады:

-Бірінші кезең - XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан басталып 19 ғасырдың 20-шы жылдарына дейін. Бұл жүзжылдықтың ішінде Ресей мен Қазақ хандығының арасында сауда қарым-қатынасы орнады.

-Екінші кезең - XVIII ғасырдың 60-шы жылдары аяқталды. Оның негізгі көрінісі 1822 жылы қабылданған «Сібір қазақтары туралы Жарғы» мен 1824 жылы қабылданған «Орынбор қазақтары туралы Жарғы». Осы жарғылардың нәтижесінде хандық билік күшін жойып, Ресей бодандығындағы қазақ өлкесінде округтер мен бөлімдер ашылды. Округ басшылары - аға сұлтандар мен сұлтан-правительдер генерал-губернаторлықтарға бағынды. Өз кезегінде округтерде болыстықтар мен дистанциялар ашылды.

-Үшінші кезең - 1860-шы жылдары басталады. Оның негізгі белгісі Қазақ жерінің тұтастай Ресей империясының құрамына енуі, облыстарға бөліну, олардың өз кезегінде уездерге т.б. бөлінуі. Қазақтың саяси элитасы сұлтандар мен билер биліктен біржолата шеттетілді.

Ресей үкіметі өзінің әкімшілік-саяси реформалары арқылы Қазақстандағы дәстүрлі басқару жүйесін бұзып, көшпелілерді құнарсыз жерлерге ығыстырып, Ресейден келген қара шекпендерге үлкен жеңілдік берді. 1867-1868 жылдары «Уақытша Ережеден» кейін шексіз билікті алған отаршылдық саясат кең етек жайды. Сонымен қатар Қазақстанның Ресейге қосылуының нәтижесінде қазақ көшпелілері айырбас және сауда қатынасын жасайтын мүмкіндікке ие болды, қазақ ауылдарында сауданың даму барысында капиталистік, өндірістік қатынастар пайда бола бастады.

3.Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күресі.

XVII ғасырдың бас кезінде қазақ елінің жағдайы өте ауыр еді. Жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық қазақтары, башқұрттар жан-жағынан анталап тұрды. Әсіресе жоңғарлар қазақтар үшін аса қауіпті жау болды. Жоңғарлардың атты әскері жүз мыңға жетті. Олар сойыл, найза ұстаған қарапайым ғана жасақ емес, әскер сапын Еуропа тәртібімен құрып, соғыс тәсілін еуропаша жүргізе алатын, зеңбірегі мен білтелі мылтығы бар қарулы күшке айналған еді. Жоңғар хандығының құрылуы және оның басқыншылық саясаты. 1635 жылы ойрат тайпалары бірігіп Жоңғар хандығын құрды. Бұл хандықтың құрылуына, біріншіден, жоңғар қоғамындағы феодалдық қатынастардың дамуы әсер етсе, екіншіден, Батур қонтайшының жеке өзі де ерекше рөл атқарды. Бір орталыққа бағынған қуатты Жоңғар хандығының пайда болуы қазақ-жоңғар қатынасының сипатын өзгертті. Жоңғар хандығы Шығыс Түркістанды жаулап алғаннан кейін, бағытын Қазақстан мен Орталық Азияға бұрып, Сырдария өзенінің аңғары мен Жетісу өңірін басып алуға ұмтылды. Бұл уақытта Жоңғар хандығының басына Қалдан Серен келген еді.

Жоңғар хандығы сыртқы саясатта екіжүзділік керсетті: бір жағынан, олар жүз жыл бойы Цин империясын Орталық Азияға жолатпай, өз тәуелсіздігі үшін әділ қорғаныс соғысын жүргізсе, екінші жағынан, өздерінің батыстағы түркі тектес көршілеріне қарсы

басқыншылық саясатын ұстанды. Сондықтан да қазақ, өзбек, кыргыз халықтарының жоңғарларға қарсы күресі азаттық сипат алды. Ұрыстың ауыртпалығы ойрат феодалдарының шабуылына төтеп беріп отырған қазақтарға түсті. Жоңғар хандығы басшыларының ұстанған басқыншылық саясаты қазақ-жоңғар қатынастарын барынша шиеленістірді. Жойқын шайқастарда қазақтар жағы да айтарлықтай ерлік көрсетіп жеңіске жетіп отырды. Соның бір мысалы Жәңгір хан ұйымдастырған әйгілі Орбұлақ шайқасы.

Жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқының азаттық күресі
Жоңғарлардың қазақ жеріне басып кіруі. Орбұлақ шайқасы

1643 жылы Батур қонтайшы бастаған жоңғарлардың қалың қолы қазақ даласына бет алды. Хабар кеш жеткендіктен, көп жасақ жинай алмай қалған Жәңгір хан Самарқаннан көмек келіп жеткенше жауды бөгей тұру мақсатында бар болғаны 600 жауынгерімен жоңғарларға қарсы аттанды.

Жәңгір ұрыс жүргізуге ыңғайлы орын ретінде Ордың бұлағы деп аталатын тау арасын тандап алады да 3 шақырымдай жерге созылған қырқаның қырын қуалай сарбаздары жасырынатын ор қаздырады. Ол келе жатқан жау алақандағыдай көрініп тұратын, алдыңғы жағы биік, артқы жағы терең сай еді. Сөйтіп, азғана қолын екіге топтаған Жәңгір жау қолын тау шатқалында күтеді. Жар астында қауіп бар деп ойламаған жаудың тар шатқалға келіп кіруі мұң екен ордағы сарбаздар әуелі үстінен тасыр-тұсыр тас жаудырып, содан кейін ту сыртынан садақ оғын жаңбырша жаудырғанда, әрбір оқ бір-бір жаудан жұлып түсіп жатты. Алғашқы шайқаста ойраттар жағынан 10 мыңдай адам өледі, қалған 40 мыңдай қолмен екінші рет келіп тиіскенде, ұрыс жүріп жатқан жерге Самарқаннан 20 мың қолмен Жалаңтөс батыр көмекке келіп үлгереді. Нәтижесінде жоңғарлар жеңіліп, кері қуып тасталды. Қазақ жасағын он орап аларлықтай қарақұрым өскермен жеңіліске ұшырауы Батур қонтайшының абырой-беделін түсірді. Осы соғыстан кейін жоңғарлар өз ішінде бір-бірімен қырқысып кетті де, қазақ-жоңғар арасында шамалы уақытқа болса да тыныштық орнады. Осылайша Орбұлақ шайқасы ұлттық тарихтың жауынгерлік даңқ шежіресінде ерлік пен қаһармандықтың жарқын өнегесі ретінде айшықталып қалды.

4.Қазақтар мен жоңғарлардың әскери өнері: салыстырмалы талдау.

Көшпелілердің

әскери

өркениеті

Көшпелілерге тән әскери жасақтаудың ондық жүйесі ондаған ғасырлар бойы өзінің өміршендігін дәлелдеді. Дүниежүзінің көптеген елдері өз жарғыларын далалықтар жасап берген әскери жүйе мен заңдарға, соғыс жүргізу тәсілдеріне, қолбасшылық мектептерге сүйеніп құрды. Сақ, ғұн, түркі тайпаларынан кейін Шыңғыс ханның «Ұлы жасақ» заңдар жинағы бойынша қатаң әскери реформа жасалып, онда ұжымдық жауапкершілік, антқа

адал болу, опасыздық жасамау, бұйрықты сөзсіз орындау, қашып кеткен жауынгер үшін басшысының басы алынатын темірдей тәртіп, мызғымас әскери иерархия орнатты. Шыңғыс ханның қатардағы ұланының дәрежесі басқа қосын қолбасшыларынан үстем болды. Әрбір ұл жастайынан жауынгерлік өнерге машықтанды. Көшпелілердің әскери құрылымы үштік жүйемен: оң қанат, сол қанат және орталық болып бөлініп, әскер қосындары ондықтардан, жүздіктерден, мыңдықтардан, түмендерден құралды.

Көшпелілердің әскери өнерінің спецификалық ерекшелігі – әскери-аңшылық тактика еді. Баһадүр бабаларымыз жауға қарсы «Үлкен жарық соғысы», «Ошақ соғысы», «Ай қораланды соғысы», «Құйрық жеу соғысы», «Ұры соғысы» сияқты әскери тактикаларды қапысыз қолданды. Алыс жорықтарға екі-үш атты қосарлап мінетін қазақ сарбаздары бес қаруын сайлап, сауыт киінді. «Ер қаруы – бес қару» демекші, бұған садақ, қылыш, найза, айбалта, күрзі жатады. Көшпелі халықтарда айқастар көбіне батырлар жекпе-жегімен басталатын. Қалмақтармен соғыста жекпе-жектер бірнеше күнге, тіпті айға дейін созылатын. Жекпе-жек – әскери өнердегі жауынгерлердің жетістіктерін айқындайтын батырлар айқасының төресі.

Қазақ қоғамындағы батырлар институты

Батырлар – дәстүрлі қазақ қоғамында болған ерекше әлеуметтік топ, қаһармандық – батырларға тән қасиеттер мен өмір салты. Қазақ батырлары Еуропаның рыцарылары, жапонның самурайлары, үндінің кшатрийлері секілді өзіндік сословиені құрады. Қазақ батырларының өзіндік қоғамдық қызметі, жапон самурайларының «Бусидо» кодексі секілді батырлық этикасы болған.

Қазақ қоғамындағы батырлардың институционализациялануы олардың тек қана жеке батыр ретінде ғана емес, би, шешен, жырау, ұлыс, ру билеушісі ретіндегі функцияларды бір қолға жинақтауынан келіп туындаған. Зерттеуші Қалиолла Ахметжан батырлар институтын төмендегідей талдап береді. 1) Тек әскери кәсіппен айналысу. Батырлар елді басқыншылардан құтқаруды, жау қолынан қаза тапқан ата-баба кегін қайтаруды өмірлік мақсат тұтынған. 2) Батырлар әулетінде туған бала жастайынан әскери кәсіппен айналысуға міндетті болды. Тұқым қуалаған батырлар «шынжырлы тұқым» деп аталған. Батырлық жырлардағы Ер Қосай, Едіге, Ер Тарғын, XVIII-XIX ғасырлардағы Райымбек, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай батырлар, ұлт-азаттық көтерілістердің көсемдері Исатай, Жанқожа, Амангелді батырлар бәрі де ата-бабасынан ұрпағына дейін батыр болғандар. Ата кәсіптің батырлар әулетінде ұрпағына жалғасуын «шынжыры үзілмеу» деп атаған. Батырлар ұрпағы үшін ата кәсібін жалғастырмау – масқаралық саналды. Әскери әулеттен болғандықтан батырлар алғашқы ерлік жолын көбіне соғыста өлген әкесінің, туысының кегін алудан бастаған. Әке кегін қумау – батыр үшін ұят. Артында ұл болмаса, кек алу қызына да міндет болған. Батырлар ата кегін қууды кең ұғымда, жалпы халықтың, елдің кегін қуу мағынасында да түсінген. 3) Көшпелі халықтарда хандар, әміршілер, ел билеушілер батырлар әулетінен шыққан, осы қоғамдық топтың өкілі болған. Шыңғыс хан, Әмір Темір, Едіге, Мамай, Абылай, Кенесары, т.б. батыр болған және батырлар әулетінен шыққан. Олар өздерінің жұрттан асқан ерлігінің арқасында билеушілік

дәрежеге көтерілген: 4) Батырлар меншік иелері болған. Олардың меншігіне қалалар, елді мекендер, ұлыстар, аймақтар қараған. Бірақ батырлардың бәрі бірдей байлық иесі болмағанын да айта кету керек. 5) Елдің сыртқы қауіпсіздігі мен ішкі тұрақтылығына қызмет еткен. 6) Елдік, мемлекеттік билікті қолдарына ұстаған. Мәселен, батырлар мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатын анықтауға араласып, түрлі мемлекетаралық қатынастарға қатынасып, елшілікке жүріп, хан жанындағы әскери кеңес мүшелері, түрлі мемлекеттік лауазым иелері болды. Қазақ хандығы мен Орыс патшалығының ара қатынасына байланысты архивтік құжаттарда ру басшылары ретінде көптеген батырлардың аттары аталып, қолдары қойылып, мөрлері басылған. 7) Хандық билікпен тығыз байланысты. Мысалы, әр ханның есімімен бірге оның айналасындағы батырлардың есімдері қоса айтылады. Есім ханмен оның белгілі батырлары Қоңырат Алатау батыр, Дулат Жақсұғұл батыр, Жанай батыр, Қарасай батырды айтсақ, Абылай ханмен Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Малайсары, Баян батырлар есімдері байланысты, Кене хан есімімен Ағыбай, Наурызбай, Бұғыбай, Иман батыр есімдерін еске аламыз. 8) Батырлардың өздеріне тән жауынгерлік этикасы, адамгершілік ережесі, діни ырымдары мен салттары, пірлері болған.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

37. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
38. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
39. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
40. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
41. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
42. Сыздықов, С. М. Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
43. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
44. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
45. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

9. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
10. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя

культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

- 25.История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
- 26.Қазақелітарихы.Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
- 27.Сармурзина, Г.А. и др.Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с.Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
- 28.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
- 29.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
- 30.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. XVIII ғасырдың басындағы көшпеліліктің құлдырауының себептері қандай?
2. Қазақ милициясы жоңғарларға қарсы күресте қандай жеңістерге жетті?
3. Кіші жүздің Ресейге қосылу процесі қалай өтті?
4. 18 ғасырда қазақтар мен Цин империясының қарым-қатынасы қандай болды?
5. Жоңғарларға қарсы соғыста қазақтардың жеңілу себептері неде?

№7 дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстандағы отарлық дәуірдің басталуы.

2. Мақсаты: Қазақтардың Ресей протекторатына кіруі қарсаңындағы қазақ жүздеріндегі ішкі саяси жағдайды көрсету.

1. Қазақ хандары мен Кіші және Орта жүздердің ықпалды сұлтандарынан ант қабылдау (XVIII ғ. 40 ж.).
2. 1740 жылдардың аяғында патша үкіметінің Әбілқайырмен келіссөздері.
- 3.1739-1741 жж. жоңғар-қазақ соғысы.
- 4.Абылайдың Жоңғармен, Қытаймен, Ресеймен қарым-қатынастары.

3. Дәріс тезистері

1. Қазақ хандары мен Кіші және Орта жүздердің ықпалды сұлтандарынан ант қабылдау (XVIII ғ. 40 ж.).

XVIII ғасырға тарихтың әр түрлі қырынан қарап, бірнеше сипаттамалар беруге болады. Біз төменде соларға назар аудара отырып, ең өзекті мәселелерін айқындап көрсетуге тырысып көрелік. Алдымен, XVIII ғасырдағы қазақ мемлекеттілігінің жағдайы тұрғысынан қарастырсақ. Бұған дейін айтып өткеніміздей, Тәуке ханның өлімінен кейін біртұтас және бір орталықтан басқарылатын хандық саяси жағынан бытыраңқылық күйге түседі де, елдің әртүрлі өңірлерінде бір-біріне бағынбайтын бірнеше хандар пайда болады.

Тәуке ханнан соң билікте болғандар Есім ханның бір ұрпағы Қайып хан (1716-1718), Тәукенің үлкен ұлы Болат хан (1718-1723) қазақ қоғамында қалыптасқан ішкі саяси қайшылықтарды ретке келтіре алмады. Орталық атқарушы билік әлсіз болғандықтан жер-жердегі беделді сұлтандар өздерін хан деп жариялап, дербес саясат жүргізе бастайды. Кіші жүзде Әбілқайыр хан, Ұлы жүзде оның туысы Жолбарыс хан Тәшкенде отырып, дербес билеуші атанады. 1723-1725 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы қазақ қоғамындағы қиын жағдайды одан әрі шиеленістірді. Түркістанда Болат ханның өлімінен кейін Тәуке ханның ұлы Сәмеке хан (1723-1737) таққа келеді, бірақ ол бір орталықтан басқарылатын мемлекеттік жүйені қалпына келтіре алмайды. Ал одан кейін Болаттың ұлы Әбілмәмбет хан (1739-1771) Түркістандағы тақты иеленеді. Кіші жүз бен Ұлы жүздің тайпалары өз хандарына бағынғандықтан, Түркістандағы Сәмеке, Әбілмәмбет хандардың билігі бар болғаны Орта жүз аумағындағы ру-тайпаларға, оның ішінде олардың бір бөлігіне ғана таралады. Сол себепті олар бүкіл қазақтың Ұлы ханы емес, бар болғаны Орта жүз хандары деп атала бастайды.

Орта жүздегі саяси жағдай осы жылдары қиын әрі күрделі болатын. Әбілмәмбет хан негізінен арғын руларына арқа сүйесе, Сәмеке ханның ұлдары Сейіт пен Есім хан Түркістан қаласы мен оған іргелес елді мекендерде билік жүргізіп, Әбілмәмбет ханмен тайталасқа түседі. Осы жылдарда Орта жүздің тағы бір ірі саяси тұлғасы Барақ сұлтан найман, қоңырат, қаракесек руларын басқарып, бүкіл Қазақ еліндегі саяси шиеленістің отын одан әрі өршіте түседі. Барақ сұлтанның туған інісі Көшек хан (1750 жылы өлген) найманның садыр руын басқарып, Сайрам қаласында жеке-дара хан болып отырады.

Саяси жағынан бытыраңқылыққа ұшыраған елдегі осындай ішкі саяси жағдай көрші мемлекетке белгілі болатын. Батыстан ентелеп келе жатқан Ресей де, шығыстан әлсін-әлсін жорық жасап отырған Жоңғария да қалыптасқан саяси жағдайдан барынша пайда табуды көздейді. 1730 жылғы 30 қазанда орыс тілінде жазылған бір ресми құжаттың қысқаша мазмұны саяси жағдайды былайша көрсетеді: «...40 мың түтіннен тұратын қазақтарды Әбілқайыр хан басқарады, тағы да Барақ және Әбілмәмбет деген екі ханы

бар. Олар Ұлытау мен Кіші тауды, Сыр, Сарысу және Торғай өзендерін, Қарақұм далаларын башқұрттардан бір айлық жерде көшіп-қонып жүреді. Қазақтардың тағы мынадай қалалары бар: 1. Басты қаласы – Ташкент, оның билеушісі Жолбарыс хан, 2.Түркістан, онда Сәмеке хан отыр, 3. Сайрам, онда Көшек хан билік құрады...».

Көріп отырғанымыздай, Тәуке ханнан кейінгі 10-15 жыл ішіндегі ішкі саяси жағдай өте күрделі болып тұрды. Аталған алты ханның екеуі Әбілқайыр мен Жолбарыс хан Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі Жәнібек ханның Ұзақ (Өсек) атты ұлының ұрпақтары болса, қалған төртеуі Жәнібек ханның Жәдік атты ұлынан туған Шығай ханның ұрпақтары еді. Оның ішінде Барақ пен Көшек хандар Ондан сұлтаннан, ал Сәмеке мен Әбілмәмбет хандар Тәуке ханның ұлы мен немересі болатын.

Бұл хандармен қатар жекелеген сұлтандардың дербестігі XVIII ғасырдың 20-60-жылдары қазақ қоғамындағы ішкі саяси жағдайды одан әрі ушықтыра түседі. Солардың бірі, Шығай ханның Есім ханынан тарайтын Қайып ханның ұлы Батыр сұлтан Кіші жүздің Өлім тайпалық бірлестігіндегі жекелеген руларға хан болып, 1748 жылы Әбілқайыр ханның қазасынан соң, билікке таласады. XVIII ғасырдың ортасына таман Орта жүзде Есім ханның Жәңгір ханынан өсіп өнген Абылай сұлтанның атағы жер жара бастайды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамындағы саяси бытыраңқылық одан әрі өрши түседі. Кіші жүз аумағында Әбілқайыр ханның ұлдары Нұрәлі хан мен Айшуақ сұлтан, Орта жүз аумағында Сәмеке хан ұлдары Есім хан мен Сейіт хандар, Әбілмәмбет ханның ұлдары Әбілпейіз, Тәуке, Болат хандар, Барақ ханның ұлдары Бөкей, Дайыр сұлтандар және тағы басқа билеуші әулет өкілдерінің ұрпақтары әр аймақтарда жекелеген ру-тайпалардың билеушілері болып, өздерін дербес ұстайды. Мұның бәрі XVIII ғасырдағы қалыптасқан саяси жағдайдың нақты көрінісі болды.

Бытыраңқылық кезеңнің басталуы мен тереңдей түсуі көршілес елдердің, әсіресе Ресей империясы мен Жоңғар хандығының Қазақ еліне қатысты сыртқы саясатының белсенділігін арттырды. 125 жылдай тарихы бар қазақ-жоңғар қатынасының соңғы 40 жылында Жоңғария тарапы саяси ахуалды жақсы пайдаланып, өзінің басқыншылық саясатын белсенді жүргізеді. Өте ауыр жағдайда болса да, қазақ халқы оған төтеп бере алды. Ал, осы қатынастың соңғы 10-15 жылдығында екіжақты қатынас арасындағы белсенділік қазақтар жағына өтеді. 1745 жылдан кейін Жоңғариядағы саяси дағдарыстарды пайдаланып, Абылай ханның басшылығымен өз жерлерін азат ету күресіне шығып, оны жеңіспен аяқтайды.

Ал Ресей болса, өз ойын дипломатиялық жолмен ақырын жүргізеді де, XVIII ғасыр соңына таман үлкен жеңістерге қол жеткізді. XVIII ғасырдың басынан басталған қазақ билеушілерін өздеріне тәуелді ету бағытындағы Ресей саясатына назар аударалық.

Түпкі мақсат І Петр патшаның тұсында-ақ айқындалған болатын. А.Тевкелевтің жазбаларында «..Ұлы Петр 1722 жылы парсы жорығына аттанған жолында Астраханда болғанда, бірқатар адамдардан естіп білген және бұл Қазақ Ордасы көшпелі және тұрақсыз халық болса да, оның жері бүкіл Азия елдеріне жол ашатын кілт пен қақпа. Сондықтан қазақ жерлері Ресей қоластына болуы қажет...» деп айтылады. 1731 жылғы ақпандағы Анна Иоановнаның жарлығынан кейін Ресей Қазақ елін толық бағындыруға бел шеше кіріседі. Ол бұрынғы Алтын Орда аумағында пайда болған мемлекеттер Қазан, Астрахан, Сібір хандықтарын, Ноғай Ордасын бағындыру барысында жинаған бай тәжірибесін мұнда да қолданады.

Қазақ жерін жаулау мен халқын отарлау үшін Ресейге алдымен, мемлекеттілікті жою қажет болды. Бытыраңқы күйдегі мемлекетті жою үшін Ресей мынадай қадамдарды рет-ретімен жүзеге асыра бастайды. Бірінші қадам ол – билеушілерден ант қабылдау және аманат алу, екінші қадам – бұрынғы билеушінің орнына отырған жаңа билеушіні бекіту құқығын иелену, үшінші қадам жаңа билеушіні таңдау және тағайындау құқығын иелену болды. Міне, осының бәрін XVIII ғасыр бойы біртіндеп жүзеге асырады.

Т.Сұлтанов та өз зерттеулерінде Алтын Орда хандарының құқықтары мен міндеттерінің ғұн шаньюйлері мен түрік қағандарымен сәйкес келетінін айтады. Ал өз кезегінде біз дәл осындай ұқсастық пен сабақтастықтарды Алтын Ордадағы және Қазақ хандығындағы билік арасынан көреміз. Олардың ежелгі ғұндар шаньюйлерінің, одан кейінгі көне түрік қағандарының құқықтары мен міндеттерімен тікелей байланысын байқаймыз. Т.Сұлтанов Алтын Орда хандары мен қазақ хандарының құқықтары мен міндеттерін ешбір айырмасыз, бірдей деп көрсетеді. Оның дәлелдеп көрсетуі бойынша алтынордалық хандар мен қазақ хандарының кем дегенде 5 құқығы мен тікелей солардан туындайтын 5 міндеті болған. Олар мыналар:

1. Хан билеуші әулеттің басшысы және барлық қазақ тайпаларының ең жоғарғы сюзерені ретінде хандықтың барлық аумағына, ұлыстарға қарасты барлық жерлерді басқаруға құқылы болды, ал соның салдары ретінде оның ең басты міндетіне сыртқы жаулардан елді қорғау жатты.

2.Ханның соғыс жариялау және бейбіт келісім жасау құқы болды, одан әскердің бас қолбасшысы болу міндеті туындайды.

3. Ханның шет елдермен келіссөздер жүргізуге құқы болды, соның салдары ретінде мемлекеттің сыртқы саяси бағытын анықтау міндеті жатты.

4. Ханның қоластындағыларды өлтіруге немесе тірі қалдыруға құқы болды, оның салдарына жоғары сот міндетін жүзеге асыру жатты.

5. Ханның заң шығару және қоғамның барлық мүшелеріне ортақ жарлық шығару құқы болды, ол құқықтан ханның өмір сүріп отырған қоғамдық құрылысты және тәртіпті сақтау міндеті туындайды.

2. 1740 жылдардың аяғында патша үкіметінің Әбілқайырмен келіссөздері.

XVIII ғасырдың 20 жылдары қазақ халқы үшін тарихта ел басына күн туған кезең болды, көршілес елдер тарапынан болатын шабуылдар халықты көп күйзеліске ұшыратты, әсіресе жоңғарлардың шығыстан ойран салып ірі соққылар беруі, қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне қиындата түсті. Сыртқы саясаттағы жағдай қазақтарды орын алған жағдайдан шығу жолын іздеуге мәжбүр қылды. 1726 жылы Кіші жүздің ханы Әбілқайыр, старшиндар Сүгір, Едікбай, Қажыбай, Құлымбай және басқалары Ресейге, оның қол астына өту туралы өтініш білдіру арқылы Қойбағарды жіберген еді. Алайда ханның өтініші ол жылы жауапсыз қалдырылды, сонда да Әбілқайыр хан өзінің бодандығынан және пиғылынан қайтпай, 1730 жылы қыркүйекте Уфа арқылы елші жібереді. 1731 жылы 19 ақпанда императрица Анна Иоанновна Кіші жүздің қазақтарын Ресейдің қол астына алу туралы грамотаға (ресми құжатқа) қол қойды. Әбілқайыр ханнан ант қабылдау үшін Ресейден сыртқы істер коллегиясының тілмәші, дипломат А.И.Тевкелев бастаған елшілік жіберілді. 1731 жылы 5 қазанда орыс елшілері Ырғыз өзені бойындағы Әбілқайыр ордасына келгенде, қазақ ақсүйектері арасында жауыздық бар екені анықталды. Барақ сұлтан, Бөгенбай батыр топтары Кіші жүзді Ресейге қосу жөніндегі шараларды аяқсыз қалдыруға тырысқанмен, бұл карсылық сәтсіз аяқталды. Әбілқайыр 1731 жылы 10 қазанда Ресей империясының қарамағына кіргендігі жөнінде ант берді. Ант беру арқылы ол Ресеймен тату тұруды, орыс қарамағындағы башқұрттармен Еділ қалмақтарының қазақ жеріне шапқыншылығын тоқтатуды, Ресейдің көмегімен жоңғарлар басып алған жерлер мен қалаларды қайтып алуды көздеді. Осылай өзінің беделін арттырып, үш жүздің басын біріктіріп өзі билеуді, хандықты балаларына сайлау тәртібімен емес, мұрагерлік жолымен қалдыруды жүзеге асырмақ болды. Сөйтіп, ол жеке мүддесімен қатар халықты апаттан сақтауды да ойлады, оған Бөгенбай, Есет батырлар мен Құдайменде мырза қосылды. Кіші жүздің Ресей бодандығын қабылдауының жан-жақты негіздерін теріске шығармай, Әбілқайырдың жеке

көреген саясатын естен шығармау қажет, ол ресейлік әкімшілікке сүйене отырып, барлық саяси қарсыластарының көзқарасын әлсіретуді, жекеше билікке күресуде әлеуетті қарсыластарынан жоғары тұруға үміттенді. Әбілхайырдың және оның жақын серіктестері, беделді батырлар Бөгенбайдың, Жәнібектің, Есеттің және т.б. басты мақсаты барлық қазақ руларын біріктіру және Ресейдің формальды қамқоршылары арқылы орталықтандырылған мемлекет құру болды. Алайда, Кіші жүз ресейлік бодандықты қабылдаған соң Қазақстандағы жағдай күрделі болып қалды. Жоңғарлардың ойран салып басып кіру қаупі арылған жоқ. 1731 жылдың аяғында Әбілқайыр және Бөгенбай батыр өздерінің елшілерін Орта Жүзге жіберіп, Семеке ханға, егер Ресей бодандығын қабылдаса орыс әскерлерінің көмегімен өңірде қауіпсіздікті қамтамасыз ететіндігі жөнінде уәде берді. Семеке Әбілхайырдың ұсынысын қабылдады. 1732 жылы Орта жүздің кейбір бөліктері Ресей құрамына формальды түрде кірді. Алдағы оқиға көрсеткендей, Семеке Ресей империясымен келісімшартты сақтамауға тырысты: ресей бодандығындағы башқұрттарға шабуыл жасады. Жоңғар шабуылшыларының қаупі Орта жүздің беделді феодалдарын Ресейге олады өзінің құрамына алу туралы қайта жүгінуге оятты. Анна Иоанновнаның 1734 жылғы 10 маусымдағы грамотасымен Семекенің және оның сыбайластарының өтініші қанағаттандырылды. 1732 жылы 24 қарашада Тевкелев өз міндетін аяқтап, Найзакескеннен кері жолға шықты. 1733 жылы 2 қаңтарда Әбілхайырдың Петербургке жіберген елшісімен Уфаға келді. Оның құрамында Әбілхайырдың ұлы сұлтан Ералы, ханның немере інісі сұлтан Нияз, старшиналар Шандыбай, Мырза Құдай-Назар, Мырзагелді батыр және т.б. болды. Петербургтегі келіссөздің нәтижесінде Кіші Жүздің Ресей бодандығына кіруі ресми ресімделді. Сонымен бірге, 1733-1734 жылдары Оңтүстік Қазақстанның кейбір билері мен беделді сұлтандары Ресей бодандығын қабылдауға деген ықыласын білдірді Анна Иоанновна патшайымның 1734 жылғы 10 маусымдағы Жарлығы үкіметтің Ұлы Жүзді Ресей құрамына қабылдау туралы келісімін куәландырды. Алайда, оның Ресейден қашық орналасуы, сондай-ақ Жоңғарлармен қызба қарым-қатынаста болуы, 1740 жылы ресейлік бағдарды ұстап тұрған Жолбарыс ханды өлтіру бұл жоспардың жүзеге асуын ұзаққа жылжытты. Жаңадан біріктірілген қазақ жерлеріндегі көзқарасты бекіту үшін 1734 жылы мамырда І Петрдің сыбайласы – Сенаттың обер-хатшысы И.К. Кириллов басқарған Орынбор экспедициясы ұйымдастырылды. А.И. Тевкелев оның көмекшісі болып бекітілді. Комиссияның міндетіне Ресейдің құрамына кірген жерлерді жан-жақты зерделеу, табиғи ресурстарды барлау, Орск бекінісінің имаратын салу, орыс және қазақ иеленушілерінің арасындағы жаңа шекараны анықтау кірді. Бірқатар себептер және ең алдымен 1734-1738 жылдарда Башқұрт көтерілісі Орынбор экспедициясының кеңейтілген жоспарын жүзеге асыруға кедергі жасады. 1735 жылы орыс-қазақ саяси және сауда өзара қарым-қатынасын дамытуда маңызды мағынаға ие Орынбор қаласының негізі қаланды. 1737 жылы И.К. Кирилловтың қайтыс болуына байланысты, Кіші және Орта жүздердің сұлтандары мен

старшиндерінің елшілерін бағындыруға тырысқан В.Н. Татищев Орынбор өлкесінің жаңа бастығы болып тағайындалды. 1740 жылы Орынборда өткен Кіші және Орта жүздің старшиндері мен сұлтандары өкілдерінің съезі Ресей бодандығына кірудің алғашқы нәтижелерін бекітуге мүмкіндік берді. Оған қатысқан Әбілмәмбет хан және сұлтан Абылай, орын алған оқиғаларды ескере отырып, мүмкін болатын жоңғар шапқыншылығынан Қазақстанды қорғау үшін ұмтылып, Ресей бодандығына қабылдауын айтты. Кіші және Орта жүздердің сұлтандары мен старшиндері тобының 1740 жылғы қабылдаған анты, Ресейге тек қана Орта жүздің кейбір бөліктерін кіргізуге мүмкіндік берді, ал Қазақстанның өзге де Солтүстік-Шығыс және Орталық өңірлері тек қана ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында, патшаның әскери-саяси акциялары салдарынан империя құрамына кірді. ХVІІІ ғасырдың 30 жылдарының басында Қазақстанды қосу тек қана ХІХ ғасырдың ортасында аяқталды және күрделі қарама-қайшы процесс болып табылды. Қазақ жүздерін қосу әртүрлі саясаттан тыс және ішкі жағдайларға байланысты жүргізілді. Оңтүстік Қазақстанды, содан соң Орта Азияны Ресейге қосу патшаға Британ империясымен бақталастықта жоғары тұруға мүмкіндік берді. Патша әкімшілік-саяси реформа арқылы басқарудың дәстүрлі жүйесін таратты, көшпенділерді жарамдылығы аз жерлерге ығыстыра отырып, қазақ өлкелеріне орыс қоныс аударушыларын орналастыру үшін кең мүмкіндік ашты. Халықтың басым бөлігіне бақылаусыз билік алып, Ресей барлық салада дерлік отарлау саясатын кеңейтті. Сонымен бірге, Қазақстанды Ресейге қосу көшпенділер мен келімсектер арасында шаруашылық өзара қарым-қатынас жасау үшін мүмкіндіктер туғызды, сауаттылықты, сауданы жандандыруды тарату, қазақ ауылдарын осы жерден шығатын барлық салдармен бірге, капиталистік-өнеркәсіптік қатынастың орбитасына енгізу үшін мүмкіндіктер орнатты.

3.1739-1741 жж. жоңғар-қазақ соғысы.

Жоңғар-қазақ соғыстары – Қазақ хандығы құрылған кезден бастап, 18-ғасырдың 50-жылдарына дейін созылған шапқыншылықтар. 15-ғасырдың 50-жылдары ойраттардың қалмақ тайпасының билеушісі Үз-Темір тайшы Түркістанды, Ташкентті басып алды. 16-ғасырда ойраттардың шабуылдары жиілей түсті. 16-ғасырдың екінші жартысында Ақназар хан тұсында қазақ әскері ойраттарға тойтарыс беріп, үлкен жеңістерге қол жеткізді. Тәуекел хан билік еткен тұста да қазақ жасақтары жау әскеріне қарсы күйрете соққы берген. 1594 жылдың басында Мәскеуде болған Тәуекел ханның елшісі Құлмұхаммед ханның інісі Шах-Мұхамедтің қалмақтарды билейтінін айтқан. Жоңғар хандығын құрған Батыр қонтайшы 1635, 1643 – 44 және 1651 – 52 жылдары қазақ жеріне басып кірді. 1643 ж. Батыр қонтайшының туы астында елу мың жоңғар әскері Жәңгір хан (Салқам Жәңгір) бастаған қазақ жасағына қарсы ірі жорық ұйымдастырды. Жәңгір хан бастаған 600 ғана қазақ әскері (кейбір зерттеушілер, бұл мылтықпен қаруланған сарбаздар саны, ал қазақ әскерлері бұдан әлдеқайда көп болған деп есептейді) қорғаныс ұйымдастырып, жедел көмекке келген Жалаңтөс баһадүр

сарбаздарымен тізе қосып, жау шабуылын тойтарды. 1681 – 84 ж. қалмақ қонтайшысы Севан Рабдан қазақ жеріне басып кірді. Қазақ ханы Тәуке жеңіліске ұшырап, ойраттар Сайран қаласын талан-таражға салды.

1690 – 97 ж. болған ойрат-қытай соғыстары Жоңғар хандығы әскерлерінің бір бөлігін оңтүстік майданға кетуге мәжбүр етіп, олардың қазақ жеріне шабуылдарының қарқынын біршама бәсеңдетті. Осыны пайдаланып Тәуке хан 1698 ж. ойраттарға да, Еділ қалмақтарына да күйрете соққы берді. 1708 ж. жоңғарлардың жаңа шабуылы басталды. 1710 ж. Үш жүздің басын қосқан Қарақұм жиыны өтіп, 1711 – 12 ж. Қазақ хандығының елу мың әскері Жоңғар хандығына басып кірді. 1722 ж. Цин императоры Кансидің өлімінен соң Севан Рабдан енді басты күшті Қазақ хандығына бағыттады. 1723 ж. Севан Рабданның жүз мың адамдық жасағын бастаған оның балалары Қалдан Серен мен Шоно қазақ ауылдарына басып кіріп, ойран салды. Мұндай қанды жорықтар 1723 – 27 ж. аралығында тағы да бірнеше рет қайталанды. Бұл тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қалған ел басына күн туған ауыр кезең еді. Жоңғар шапқыншылығы қазақтар мен оған көршілес жатқан Орта Азия халықтарының шаруашылығына ауыр зардаптарын тигізді. 1726 ж. Ордабасыда өткен жиында Әбілқайыр хан бас қолбасшылыққа тағайындалып, үш жүз жасақтары 1728 жылдан бастап жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресін бастады. 1738 – 41 ж. қолбасшы Сары Манжаның отыз мыңдық әскерінің шабуылы – ойраттардың қазақ жеріне жасаған соңғы ірі шапқыншылықтарының бірі. 1745 ж. Қалдан Серен қайтыс болғаннан кейін Жоңғариядағы билік үшін өзара тартыс олардың саяси жағдайын әлсіретіп жіберді. Осыны пайдаланған Абылай хан басқарған қазақ әскерлері жоңғарларға шешуші соққылар беріп, Жетісу мен Шығыс Қазақстанды қайтарып алды. 1755 – 58 ж. жоңғарлар Цин әскерлерінің шабуылынан кейін тас-талқан етіліп, дербес ел ретінде өмір сүруін тоқтатты. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін 1757 – 58 ж. Қазақ хандығы өзінің жаңа көршісі Цин империясымен соғыс жағдайында болып, кейіннен бітімге келді. Қытайлар Жоңғарияны толық жаулап алды, ал қазақтар өздерінің ежелгі ата мекені Жетісу, Тарбағатай, Алтай өңірлерін иеленіп, шығыстағы шекарасын бекітті. 1771 ж. батыста бөлініп қалған қалмақтар да Еділ – Жайық арасындағы қоныстарын тастап, қазақ жері арқылы Жоңғарияға ауды. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте Сәмеке, Әбілмәмбет, Әбілқайыр сынды хандар, Абылай хан бастаған Қабанбай, Бөгембай, Баян, Наурызбай, Саурық, Бөлек, Малайсары, Шақантай, Жауғаш, Сәмен, Өтеген, Райымбек, т.б. батырлар біліктілігімен танылған тарихи тұлғалар ретінде ел жадында қалды.

4.Абылайдың Жоңғармен, Қытаймен, Ресеймен қарым-қатынастары.

Қазақ Ордасының ханы, Қазақ мемлекетінің тарихындағы аса көрнекті мемлекет қайраткері. 1743 жылға дейін Орта жүздің сұлтаны болған. Әбілмәмбет хан қаза болған соң, Абылай Ұлы жүздің ханы болады. Абылай ханның ата-бабалары Шыңғыс ханның ұлы Жошы ханның ұрпағы болып табылатын - Қазақ Ордасының негізін қалаған Әз Жәнібектен тараған.

Жиырма жасында хан сайланған Абылай жарты ғасырға жуық хандықты абыроймен басқарады. Ол зерделі саясаткер, білімдар дипломат, дарынды қолбасшы болды. Оның көздеген мақсаты мемлекетті нығайту еді. Ол сыртқы жаулардан қорғану үшін үш жүзді біріктіруді жүзеге асыра бастайды. 1743 жылы Түркістан қаласында үш жүздің хандары, сұлтандары, батырлары бір тудың астына бірігіп, Абылайды Ресми түрде Қазақ ханы етіп сайлайды. Абылай Қазақ мемлекетін нығайту мен оның тәуелсіздігін сақтау жолында көп еңбек сіңірді. Ол билік құрған жылдары алғаш рет қазақтар мен қалмақтар арасында бейбіт келісім жасалды. Ресеймен, Қытаймен тату көршілік қарым-қатынас орнатылды.

Бұл күшті мемлекеттер білгір қазақ ханымен санасатын болған. Соғыс тәсілдерін жетік білетін қолбасшы орыс және қытай өкіметінің ішкі есебін де біліп отырған. Сондықтан да ол жоңғар қонтайшысы Қалдан Серенмен болған тоғыз жылдық келісімнен кейін соғыс өртінің тұтанатынын білді. Жоңғар мемлекеті ішіндегі өзара қырқысулар соғыстың басталуын жылдамдатты.

Абылайдың арғы есебі жоңғарларды жеңіп, оларды қазақтардың ықпалына көндіру, Қытаймен және Ресеймен терезесі тең мемлекет орнату еді. Бұл мақсатта 1753-1754 жылдары ол Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Өтеген сынды батырларымен бірге қалмақ ұлыстарына шабуылды үдете түсті. 1755 жылдың көктемінде сарбаздардың жеңісті жорықтары жалғаса берді. Ақыры ойраттар мен қазақтардың арасында 200 жылға созылған сұрапыл соғыста қазақ халқы түпкілікті жеңіске жетті.

Қазақ халқының жеңісі көршілес Қытай мен Ресей үшін қолайсыз болды. 1756 жылы Қазақ хандығы мен Қытай мемлекеті арасында соғыс өрті тұтанып, ол 1757 жылға дейін созылды. Бұл қақтығыс та Абылай ханның арқасында бейбіт жолмен шешілді.

1765-1770 жылдары Абылай хан қырғыз ұлысына қарсы жорық бастайды, нәтижесінде мемлекет шекарасы кеңейді. 1771 жылы ол Еділ қалмақтарын талқандайды. Мемлекет шекарасы Абылай хан билік құрған кезеңде одан әрі кеңейе түсті. Халықтың рухы көтеріліп, мерейі үстем болды. Тарихи тұлға Абылай ханның қол жеткізген жетістіктері сол кезеңде Қазақ мемлекеті өте күшті болғанын айғақтайды.

Абылайдың хандық мемлекетіне, қайраткерлік, қолбасшылық, дипломатиялық қызметіне нақты баға берілген А. И. Левшиннің жазбалары – тарихи шындықты жан-жақты ашатын, құнды еңбек. Ол: «Абылай – тәжірибесі, ақыл-айласы жағынан болсын, қол астындағы халқының саны, күші жағынан болсын, сондай-ақ өзінің Ресей патшалығымен, Қытайдың боғдыханымен жүргізген тапқыр, шебер қатынастары жағынан болсын өз тұсындағылардың бәрінен биік еді», дейді.

Абылай заманында шырматылып, түйінделген елдік мәселелер аз емес еді. Ел тағдырына төнген қасірет – жоңғарлардың басқыншылық соғысын тойтару ғана емес, көрші ірі мемлекеттер –Ресей мен Қытайдың отарлап, бодандыққа мойын ұсындыру саясатынан амалдап, айла-ақылмен құтылып, дербес ел ретінде тарих сахнасында Қазақ ордасының күш-қуатын таныту еді. Абылайдың 1730-31 жылдары алғаш ұрыстарға араласып, қалмақтың азулы да айбынды батыры Шарыш сияқты қолбасыларын жекпе-жекте жеңіп, жойқын ұрыстың тізгінін қолына батыл алып, ел ішіндегі берекелі бірлік

орнатып, мықты әскери дайындық, ақылды да айлалы саясатқа сүйенуі өз жемісін бергені мәлім.

1771 жылы Орта жүз ханы болып сайланған Абылай іс жүзінде бүкіл қазақ даласына билігін жүргізіп, қытайдағы Цин империясымен де бейбіт қатынастар орнатуға күш салды. Сол үшін айтарлықтай саяси ұсыныстардан бас тартты. 1739 жылға қарай Абылайдың жағдайы әжептеуір нығая түсті, Ресей мен Қытай үкіметтері оның ағасы Сұлтанбекпен емес, Абылаймен қатынас орынатуды қолдады. Қазақтарға достық ниетін танытқан жоңғар тағынан үміткерлердің бірі Әмірсанаға көрсеткен Абылай қамқорлығы, ең алдымен, моральдық қолдау ғана болатын. Әмірсана маньчжур әскерлеріне тегеурінді қарсылық көрсете аламай, ақыры Абылайға келіп жан сақтады. Қазақ сұлтаны Әмірсанаға қамқорлық жасау арқылы титықтаған Жоңғарияны бір жолата күйреуден сақтап қалып, елге енді ешқандай қауіп төндіре алмайтын әлсіз ойраттардан Цин Қытай мен Қазақ даласы ортасындағы аралық мемлекет жасамақ болды. Бірақ Қытай императоры Цян Лунь әскерлері араға кірігіп кетті де әбден әлсіреген Жоңғарияны жойқын күшпен басып алды. Абылай Қытайға жақындаған сайын Ресеймен қатынасын ашық тежеуге кірісті. Абылай алысты болжап, көре білген адам. Ол елдің Ресеймен арадағы экономикалық, саяси байланысын нығайтудың қажеттілігін ерте түсінді. Осыған қарамай, ақ патшаның ХУІІІ ғасырда Абылай ханнан асқан жауы болмады. Амалсыздан тәуелдімін деп мойындағанымен, Абылай іс жүзінде Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруге, тәуелсіз ел етуге күшін салды. Абылай басқа мемлекеттермен, әсіресе Хиуа, Жоңғар хандықтарымен қарым – қатынастары қазақ жұртының негізгі этносаяси мүддесіне сай жүргізілді. Чиң империясы тарапынан Орта Азия елдерін жаулап алу қаупі төнген кезде, Абылай Ауғанстан билеушісі Ахметшахпен байланыс орнатты. Абылай алыстағы Түркия билеушілерімен де қарым – қатынас жасауға әрекет еткен. Абылайдың мұраты келешекті кемелдікпен болжап, мемлекетті бір орталықтан басқарып, елді өркениетке жақындату еді. Қайтыс болардан ондаған жылдар бұрын – ақ ол бұл арманын орындауға құлшына кіріскен.

Ол ел ішіндегі қайшылықтарды жойып, жалпы ұлттық бірлікті нығайту үшін, жергілікті ұсақ саяси топтардың билігі мен беделін әлсіретіп, заң құқығын орталыққа шоғырландырды. Сөйтіп ол үш жүздегі ру – тайпалар басшыларын тікелей өз бақылауында ұстады; билер жиналысының өлім жазасына өкім ету құқығын күшіне қалдырып, оны өз қолына алды. Демек, билікте орталықтанған саяси жүйе қалыптастырды. Бейбітшілік әскери күшпен сақталды. Абылай ханның әскери жорықтары бейбітшілікті сақтау мақсатында болған. Абылай хан ел ішінде өзіне қарсы бас көтергендерді де қатаң жазалап отырады.

1881 жылы Арыс өзені бойында дүние салады, Қожа-Ахмет Йасауидің мешіті алаңында жерленеді. Абылай хан – аса күрделі тарихи кезеңде тарихи сахынаға шығып, елу жылдай ел билеген ұлы тұлға. Ол жанкешті жауынгерлікпен көзге түсіп, сұлтан, қолбасшы, Орта жүздің ханы және бүкіл қазақтың ұлы ханы сияқты ел тағдырын белгілейтін биліктерді атқару барысында, халықтың көңілінен шығып, түбірлі мүддесін қорғай білді, қазақ қоғамын айтарлықтай алға бастырды. Дегенмен ол өзі өмір сүрген

тарихи шектемеден асып кете алған жоқ. Абылай хан ұзақ жыл билік жүргізу барысында, феодалдық үстемдік идеясын қалыптастырады. Яғни ол қоғамдық қайшылықтарды немесе саяси қарама – қарсы топтардың күресін ұтымды пайдалана отырып, өз билігін сақтау немесе нығайту сынды феодалдық билік ұстанымын ұрпағына ұстатып кетті. Абылайдай дана патша әр елде болған жоқ. Кішігірім жауларды есепке алмағанда үш алып мемлекеттермен (Ресей, Жоңғар, Қытай) ортақ тіл табысу ол заманда ерен сабырлылық, парасаттылық, терең ойшылдықты тіледі. Бір сөзбен айтқанда, ақылды дипломат болуы керек.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

46. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
47. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
48. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
49. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
50. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
51. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
52. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
53. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
54. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

11. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
12. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

31. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
32. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>

- 33.Сармурзина, Г.А. и др.Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНУТУ, 2016. - 123 с.Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
- 34.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
- 35.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
- 36.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет
https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Кіші жүз қазақтарын Ресей бодандығына қабылдауға қандай жағдайлар мәжбүр етті?
2. 18 ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың саяси-экономикалық дағдарысының себептерін көрсетіңіз.
3. 18 ғасырдағы Қазақстандағы патшалық отарлау саясатының мазмұны мен бағыттарын сипаттаңыз.
4. Қазақстан жерінің Ресейге қосылуы 18 ғасырдағы қазақтардың дәстүрлі көшпелі қоғамына қалай әсер етті?
5. Абылай ханның сыртқы саясатын сипаттаңыз.

№8 Дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстан Ресейдің саясаты жағдайында: әкімшілік реформа (XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XX ғ. басы)

2. Мақсаты: Аннексиялаудың бастапқы кезеңіндегі патшалық отарлау саясатының мәнін ашу, өлкені әскери-казак отарлаудағы патшалық әдістерді қарастыру.

1. Кіші және Орта жүздер аумағында барлық билік институттарын реформалау және аумақтық-әкімшілік басқару жүйесін енгізу.
2. Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы (1867 ж.) уақытша ереженің жүзеге асырылуы.
3. Түркістан өлкесін басқару туралы ереже (1886 ж.).Әкімшілік құрылым.
4. Бөкей ордасының (Ішкі Орда) құрылуы: басқару жүйесінің ерекшеліктері, аумақтары.

3. Дәріс тезистері

1. Кіші және Орта жүздер аумағында барлық билік институттарын реформалау және аумақтық-әкімшілік басқару жүйесін енгізу.

Қазақстанның Ресей құрамына қосылуының аяқталуы империяның Қазақ өлкесіне байланысты саясатына біршама түбірлі өзгерістер әкелді.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды жаулап алғаннан кейін, патша үкіметі аймақтағы ағылшындарды ығыстырып шығарған болатын. Ыңғайлы халықаралық жағдайды пайдаланып, Ресей империясы Қазақстанда отаршылдық тәртіпті күшейтуді қолға алды.

Патша үкіметінің отаршылдық саясатының осылайша өзгеруінің айқын көрінісі — қазақтарды басқару туралы 1867—1868 жылдардағы әкімшілік реформасы.

1867—1868 жылдардағы патша үкіметі реформасының негізгі мақсаты — қазақ өлкесінде отаршылдық тәртіпті нығайтуға бағытталды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы өзгерістер де бұған едәуір ықпалын тигізді. Капитализмнің кеңінен дамуы үшін де Қазақстандағы бұрынғы басқару жүйесін өзгерту қажет болды.

Осы міндетті жүзеге асыру үшін XIX ғасырдың 60-жылдары басында қазақтардың саяси өкімшілік, сот ісін басқару жүйесін қайта құрудың жобасын әзірлеуге арнаулы комиссия құрылды.

Комиссия Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторы қазақтарын екі түрлі басқаруды жойып, бүкіл қазақ даласын екі — Батыс және Шығыс облыстарға бөліп басқаруды ұсынды.

1864 жылы 12 желтоқсанда Әскери және Ішкі істер министрлігінің бас қосқан комитеті мәжілісінде жоба мақұлданды. Қазақтарды болашақтағы басқару құрылымы мәселесін енді үкімет Дала комиссиясына беру қажет деген шешім қабылдады. Комиссияға ішкі істер министрінің статс-кеңесшісі, полковник Гирс төрағалық етті. Бұл Дала комиссиясының құрамына аталған министрліктердің әрқайсысынан екі өкіл және Орынбор өлкесі мен Батыс Сібір өлкелері әкімшіліктерінің мүшелері енді. Комиссияға қазақ даласын аралап, жергілікті көшпенділер өмірімен танысып, болашақтағы өкімшілік басқару негіздері туралы жоба жасау міндеті жүктелді.

Гирс комиссиясы 1865 жылы 27 маусымда Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан өлкесін аралауға шықты. "Халықтың жағдайын жақсартатын, оларды сұлтандардың үстемдігінен босататын ізгілікті реформаның" жасалу барысы құпия түрде жүргізілді.

Патша үкіметінің қазақ даласында әзірлеп жатқан әкімшілік-сот құрылысы реформасының үлгісін алғаш рет сынға алғандардың қатарында Шоқан Уәлиханов (1835—1865 жылдары) тұрды. Ш. Уәлиханов "Сот реформасы туралы хат" атты Омбыда жазылған әйгілі еңбегінде қазақ даласындағы сот реформасы жайлы айта келіп,

1865—1866 жылдары қазақ даласын аралап шыққан комиссия қазақ жерлерін басқару туралы жаңа "Ереженің" негізін жасау барысында екіге бөлінді. Олардың бір тобы "қазақ даласын жоғарыдан тағайындалған шенеуніктер басқаруы қажет" деп санады,

ал енді бір тобы қазақтардың өздерін-өздері басқаруын жартылай қалдыру керектігін алға тартты.

1867 жылы 11 шілдеде II Александр Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы, 1868 жылы 21 қазанда Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы реформалардың жобасына қол қойды. Қазақ халқын басқару жөніндегі ережелер жобасы отаршыл билік өкілдерінің белсенді араласуымен жоғарыдан дайындалды.

1822 және 1824 жылдары жүргізілген реформалар XIX ғасырдың 60-жылдарына қарай бірте-бірте жарамсыз болып қала бастады. Сондықтан да жаңа реформалар жүргізудің қажеттігі туындады. Өйткені біріншіден, қазақ даласында сұлтандардың билігі әлі де бұрынғысынша сақталып қала берген еді. Олардың билігі патша үкіметінің Қазақстан аймағын неғұрлым тезірек отарлауына кедергі келтірумен болды. Екіншіден, кезінде тиісті жарғыларға сай қабылданған әкімшілік-аумақтық бөлініс оған қосымша аумақтардың қосылуына байланысты жаңа жағдайдағы өзгерістерге сәйкес келмей қалды. Мәселен, XIX ғасырдың 60-жылдарында Ресей империясына Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аумағы қосылған болатын. Сондықтан да енді осы аймақтарды әкімшілік жағынан бағындыру және шаруашылық жағынан нығайта түсу қажет болды. Өлкені басқару ісін Ресейдің өзге аймақтарындағы басқару құрылымына барынша жақындатып, бірыңғайландыру талап етілді. Үшіншіден, Ресейдің еуропалық бөлігінде қарқынды дамып келе жатқан өнеркәсіп үшін арзан шикізат көздері мен жұмысшы күші қажет болды. Төртіншіден, Қазақстанның кең-байтақ аумағын мекендеген қазақтар үшін бірыңғай салық жүйесін енгізу талап етілді. Бесіншіден, Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жері жоқ шаруаларды Қазақстан аумағына ұйымдастырылған түрде көшіру көзделді. Міне, тап осы себептерге байланысты Қазақстанда жаңа әкімшілік-аумақтық және әлеуметтік-экономикалық реформалар жасау қажеттігі туындады.

1867—1868 жылдардағы әкімшілік басқару мен салық жүйесіндегі өзгерістер

Ресейдегі капитализмнің қарыштап дамуы ұлт аймақтарының, соның ішінде Қазақстанның рөлін өсірді. Қазақстан — шикізат пен арзан рынок көзіне айналды. Қазақстан өлкесінің жері мен қазба байлығын тезірек игеру үшін қазақтарды басқаруды Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесімен жақындастыру қажет еді.

Қазақстандағы буржуазиялық реформалар бағыты Ресейдің қазақ даласындағы ұстанымын нығайтуға бағытталды. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы басқару жүйесі ескіріп, жергілікті басқару шекаралық басқарумен бірігіп кеткен еді.

1867—1868 жылдары Қазақстан аумағы 3 генерал-губернаторлық пен 6 облысқа кірді. Қазақстандағы отарлаушы әкімшіліктің жоғары өкілі — генерал-губернаторлар болды. Олар өлкенің бүкіл әкімшілік-полициялық аппаратын басқарды, яғни өз қарамағындағы аумақтың тыныштығына жауап берді. Басқаша айтқанда, Ресей империясының жоғары заңдарының орындалуын қадағалады, яғни 1867—1868 жылдары реформа бойынша

Батыс Сібір, [Орынбор](#), Түркістан өлкелерінің басшыларына неғұрлым басым құқықтар берілді:

1. әскери қолбасшы, соның ішінде казак жасағының атаманы;
2. кең түрдегі әкімшілік функция (уезд бастығын тағайындау, т.б.);
3. сот функциясы (уездік соттарды бекітті).

Соның ішінде Түркістан генерал-губернаторына кең құқықтар беріледі, себебі Ұлы жүз Ресей империясына ең соңында кіргендіктен, өлкенің қашықтығынан көрші елдермен дипломатиялық қатынас орнату сияқты, т.б. міндеттерді атқарды. Облысты әскери губернатор басқарды. Үш билік: әкімшілік, сот билігі ісіне бақылау, әскери билік әскери губернаторлардың қолына жинақталды.

Әскери губернаторлар облыс аумағындағы ([Сырдария](#), [Торғай](#) облыстарынан басқа) казак әскерінің атаманы болып саналды. Бұл ережелер екі жылдық сынақ мерзімі белгіленіп, уақытша статус алғандықтан, халық наразылықтарының тууына байланысты тек. [1886](#) жылдары Түркістанда, [1891](#) жылы Далалық өлкеде өз заңды күшіне енді.

Міне, осы құрылған әкімшілік, әскери, полициялық аппаратты ұстап тұру үшін орасан зор қаржы керек еді. [Орталық Азия](#) мен [Түркістанның](#) Ресейге қосылуы аяқталғаннан кейін де осы бір орасан зор аумақта 50 мыңдық армия сақталып қалды. Әкімшілік аппаратты, әскерді өлкелік бюджет асырауға тиіс болды.

Жергілікті тұрғындардан салық жинау жүйесі қайтадан жасалды. Бұрынғы түтін салығына земстволы алымдар қосылды. Олардың мөлшері де жылдан-жылға өсіп отырды. Отырықшы аймақтарда жер салығы деп аталып, жер өңдеуші салықты тек ақшамен күзде төлеуге тиіс болды. Земстволық салық өкімшілікті ұстауға, көпір, жол жөндеу мен дайындауға жұмсалды.

Осылайша, отарлаушы [Ресейдің](#) салық саясаты әр түрлі әлеуметтік топтардың қарсылығын тудырды, мал өсірушілер мен отырықшы тұрғындар салықтың өсуіне наразы болды. Әрбір [уезд](#) болысқа, болыс ауылға бөлінді. Бір болыста — 2 мың, бір ауылда — 200 түтіннен аспауы керек болды. Патша үкіметі қазақ болыстары мен ауылдарында отарлық биліктің мықты тірегі болатын жергілікті әкімшілік құруға тырысты. Болыс пен ауыл старшындарын (селолық қоғамды, ақсақалдар қоғамын) сайлау *сатып алу* арқылы жүрді.

2. Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы (1867 ж.) уақытша ереженің жүзеге асырылуы.

1867-1868жж. реформалар «Уақытша» сипат алып, екі жылға тәжірибе ретінде енгізілді, бірақ заңды тұрғыдан бекітілмей, 80-90жылдарға дейін қолданылды. 1886-1891жж. «Ережелер» 1867-68жж. «Уақытша ережелерді» аздаған өзгерістермен заңды тұрғыда бекітті. Сондықтан, ереженің атауындағы «уақытша» сөзі алынып тасталды.

1. Аумақтық өзгерістер: II Александар патша 1867ж. 11-шілде

«Жетісу, Сырдария облыстарын басқару туралы, 1868ж.21-қазан

«Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстарын басқару туралы «Уақытша ережелер» жобасын бекітті. «Уақытша ережелер» бойынша Қазақстан жері үш генерал-губернаторлыққа бағындырылды. Олар- Батыс-Сібір, Орынбор, Түркістан. Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына — Ақмола, Семей, Орынбор генерал-губернаторлығына — Орал, Торғай, Түркістан генерал-губернаторлығына – Жетісу, Сырдария облыстары кірді.1870ж.Маңғыстау приставтығы -Кавказ әскери округына, ал 1872ж. Бөкей ордасы- Астрахан губерниясына қарады.

1886ж.2-маусымда «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» бекітілді. Ол бойынша үш генерал-губернаторлық қалды, бірақ Түркістан генерал-губернаторлығынан Жетісу облысы шығарылып, Батыс-Сібір ген-губ-на берілді. Түркістанға Ферғана, Самарқан облыстары еніп, енді үш облыстан тұрды. 1891ж. 25-наурызда «Ақмола, Семей,Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» бекітілді.Ол бойынша 1891ж. Орынбор мен Батыс-Сібір генерал губернаторлығы біріктіріліп, Дала генерал губернаторлығы деп аталды. 1891-1897жж. аралығында оның құрамында 5 облыс болды, ал 1897ж. Дала генерал губернаторлығынан Жетісу облысы шығарылып, қайтадан Түркістан генерал губернаторлығына берілді. Нәтижесінде, 1897ж. екі генерал губернаторлық төрт облыстан тұратын болды.

1890жылғы «Закаспий облысын басқару туралы Уақытша ереже» бойынша Закаспий облысы 5 уезден тұрды: Мерв, Теджент, Ашхабад, Маңғыстау,Красноводск .

3. Басқарудағы өзгерістер: 1867-1868жж. басқару жүйесі өзгеріссіз қалды (генерал-губернаторлықты генерал-губернатор, облысты — әскери-губернатор,уездді- уезд бастығы, болысты-болыс, ауылды- ауыл старшыны басқарды). 1886-1891жж. ережелер бойынша генерал- губернаторлықтарды басқаратын генерал-губернаторлардың билігі күшейтіліп, дара билеушіге айналды. Яғни, шексіз билік берілді. Облыс орталықтарында- полицейлік басқармалар, уездік қалаларда – полицейлік приставтықтар сияқты тәртіп бақылау мекемелері құрылды. Отаршылдық билеудің күшейгені сонша, сайланған болыс пен ауыл старшынын бекіту не бекітпеу әскери губернатордың қолында болды. Егер ол сайлау нәтижесін бекітпей қайта сайлау жүргіземін деп шешсе, оған қарсы келе алмайтын еді. Отырықшы тұрғындар мен қоныс аударушылар құқығы жағынан Ресейдегі селонның және қаланың тұрғындарымен теңестірілді. Бұл, әрине қазақ жеріне сырттан көшіп келгендердің мәртебесін арттырды. Қазақ ақсүйектері барлық артықшылықтарынан айырылды. *Сот жүйесіндегі өзгерістер:* Халық дәстүрі мен ислам қағидаларына сүйенген халық соты қатаң түрде билік орындарының бақылауында болды. Оның ішінде, христиан дініне қарсы әрекет, жаңа басқару жүйесіне наразылық таныту, алым-салық төлеуден және мемлекет үшін әртүрлі міндеткерліктер атқарудан бас тарту

қылмыстары билер сотының қарауынан алынып, жергілікті отаршылдық биліктің құзіретіне берілді. 1867-1868жж. ережелер бойынша болыстық соттың үш буыны болған еді: билердің төтенше съезі, билердің болыстық соты, бидің жеке соты. Билердің төтенше съезі тек әскери губернатордың рұқсатымен шақырылды, ал сот процесі уезд бастығы немесе облыстық басқарма құқығына ие болған шенеунік қатысқан жағдайда ғана заңды болатын. Билер 3 жылға сайланды, олардың қызметі уездік начальник тарапынан қатаң бақыланып отырылды.

Салық жүйесіндегі өзгерістер: 1867-1868жж. реформалар бойынша қазақ халқы жылына бір рет «түтін салығын» төлейтін еді. Оның мөлшері: Орынбор, Батыс Сібір генерал губернаторлындағы қазақтар 3 сомнан, Түркістан генерал губернаторлығындағы қазақтар 2 сом 75 тиыннан төлеп келді. Шыңғыс ұрпақтары салықтан босатылды. Ал, 1886-1891жж. ережелер бойынша, түтін салығына земстволық алымдар қосылды. Олардың мөлшері жылдан-жылға өсіп отырды. Земстволық салық жергілікті әкімшілікті ұстауға, көпір, жол жөндеу мен дайындауға жұмсалды. Әрбір қазақ шаңырағы мынадай мөлшерде салық төлеп тұрды: түтін салығы- 4 сом, земство салығы -1 сом 25тиын, қоғамдық салықтар (жеке салықтар) -1 сом 25 тиын, мектептерге-50 тиын, барлығы -7 сомды құрады. Отырықшы аймақтарда жер салығы белгіленіп, жер өңдеуші салықты ақша түрінде күзде төлеуге тиіс болды.

1868 (210-бап) және 1886 (270бап)- жылғы ереженің қазақтарға ең басты ауыртпалығы жер мәселесі болды. Онда қазақ жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жарияланып, қазақтарға «қоғамдық пайдалануға» берілді.

3. Түркістан өлкесін басқару туралы ереже (1886 ж.).Әкімшілік құрылым.

1867-1868 жылдардағы реформалар екі жыл мерзімге тәжірибе түрінде уақытша енгізілген болатын. Алайда бұл «тәжірибе» жергілікті халыққа теріс әсер етуі мүмкін деген қауіппен 20 жылдан астам уақытқа созылды. Тек XIX ғасырдың 80-жылдарының аяғы мен 90-жылдарының бас кезінде ғана отарлық үкімет орындары өлкеде әкімшілік және сот реформаларын енгізуді аяқтауға кірісті. 1886 жылы 2 маусымда «Түркістан өлкесін басқару туралы ереже», 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» қабылданды.

Бұл жаңа заңға сай Қазақстанды әкімшілік-аумақтық жағынан басқару жүйесіне бірқатар өзгерістер енгізілді. Түркістан өлкесі жерінің құрамына Ферғана, Самарқан және Сырдария облыстары кірді. Орталығы Ташкент қаласы болды. Сырдария облысы 5 уезден, Ферғана да 5 уезден, Самарқан уезден тұрды. 1891 жылғы «Ереже» бойынша Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының орнына орталығы Омбы болған Далалық (Степной) генерал-губернаторлығы құрылды. Оның құрамына Ақмола, Семей, Орал, Торғай және Жетісу

облыстары кірді. Жетісу облысы 1897 жылы қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының қарауына берілді. 1891 жылғы 25 наурызда қабылданған «Ережеге» сай Ақмола облысы, Торғай облыстары төрт уезден құралды. Ақмола, Семей және Жетісу облыстары Дала генерал-губернаторлығы құрамына кірді. Үш облыстың негізгі әкімшілік орталығы (облыстардың жеке орталықтарын есептемегенде) Омбы қаласы болды. Бұл өзгерістер патша үкіметінің отаршылдық басқармасының рөлін мейлінше күшейтті, генерал-губернаторларға шексіз билік берілді. Қазақстандағы облыстық басқару сатылары Ресейдің орталығындағы губерниялық басқармаларға теңестірілді. Өлке шеңберінде генерал-губернаторға шексіз билік берілді. Басқару аппараты – кеңсе, әскери губернаторлар өздеріне бағынышты Облыстық басқармаларымен қоса генерал-губернаторға бағынды, ал Облыстық басқармаларға жалпы жиналыс және кеңсе кірді. 1891 жылғы «Ереже» бойынша ірі облыстық орталықтарда (Верный, Орал, Петропавл, Семей) полиция басқармасы құрылды, ал уездік қалаларда полициялық пристав құрылды. Болыстық басқарушылар мен ауыл старшындарын бекіту әскери губернатордың құзырында болды. Сонымен қатар Қазақстандағы отырықшы қалалық тұрғындар мен қоныс аударушылар құқығы жағынан Ресейдегі селоның және қаланың тұрғындарымен теңестірілді. Бұл, әрине, қазақ жеріне сырттан көшіп келгендердің мәртебесін арттыра түсті.

Патша үкіметінің әлеуметтік езгіге салу саясатын мынадан көруге болады: Қазақстандағы жер байлығы мемлекеттік меншік деп жарияланды. Сот құрылысы. XIX ғасырдың аяқ кезіндегі Қазақстанда 1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелерін басқару туралы «Ережелер» бойынша жүзеге асырылды. Түркістан және Далалық өлкелерде жалпы империялық соттар жүйесі – әлемдік (мировой) судьялар, облыстық соттар және жоғарғы (сенат) сот инстанциясы қалыптасты. Соттардың төтенше съезі әскери губернатордың рұқсатымен шақырылды және өлкелік құқық берілген орыс шенеунігінің қатысумен өткізілді. Төменгі сот буыны – халықтық сот болды. Халықтық сот – империялық сотқа қосалқы, дербес мәселе шеше алмайтын, тәуелді буын болып қалды. Сонымен 1886-1891 жылдардағы сот ісіндегі өзгерістер «Ережелерде» бекітілді. Ережеге сай Түркістан өлкесінде Ресейдегі үлгімен жаңа сот жүйесі құрылды. 1891 жылғы «Ережеде» сот істері 17 баптан құрылды. Сот жүйелері Ресейдегі үлгімен құрылды. Халық (билер) соты үстем тап өкілдерінің мүддесін қорғайтын, жергілікті мұсылмандардың ісін қарайтын ең төменгі сот буыны болды. Патша үкіметінің отарына айналған еңбекші қазақ халқы ақшалай алым-салық төледі. Олардың мөлшері әртүрлі болып өзгеріп отырды. Мысалы, 1868 жылғы «Ереже» бойынша әр түтіннен 1,5 сом жиналса, 1891 жылғы «Ереже» бойынша 4 сом болды. Тұтас алғанда 1886-1891 жылдардағы реформалар отаршылдық және феодалдық езгіні күшейте түсуге бағытталған еді.

4. Бөкей ордасының (Ішкі Орда) құрылуы: басқару жүйесінің ерекшеліктері, аумақтары.

XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. басында Кіші жүз қазақтарының едәуір бөлігі Еділ мен Жайық өзендерінің сағасындағы жерлерге көшіп барды да 1801 жылы Ішкі немесе **Бөкей** (өздерінің бірінші ханы **Бөкей**дің есімімен) Ордасының негізін қалады. Ол Еділ мен Жайық өзендерінің аралығындағы әскери бекіністі шептердің іш жағында орналасқандықтан «Ішкі» деп аталды. Ішкі Орда қазақтарының рулық-тайпалық құрамына адай, байбақты, беріш, жаппас, есентемір, ноғай, жетіру, масқар, серкеш, тана қызылқұрт, кете, таз, төлеңгіт, ру – тайпалары енді.

Патша үкіметі қазақтардың Жайық сыртына көшуіне рұқсат бере отырып, қайта қоныстандыру мәселесін ұйымдастыруды орыс тағына жан -тәнімен берілген, шекаралық патша шенеуніктерінің нұсқауларын екі етпей орындайтын сенімді адамға тапсыруды мақұл көрді. Таңдау Әбілқайыр ханның немересі, Нұралы ханның баласы **Бөкей** сұлтанға түсті. Патша шенеуніктерінің сипаттауынша **Бөкей** «жоғары мәртебелі таққа шын берілген» адам болған. Көші-қон жұмыстарын ұйымдастыру барысында **Бөкей** өз мүдделерін ұмытқан жоқ. Кіші жүз тағына отыру мүмкіндігі мен беделі жетіспей жүрген ол орыс билеушісінің сенімін пайдаланып, Жайықтың оң жағалауында өз хандығының негізін қалауды ниет етті.

Жаңа хандықты орыс жерлері мен бекіністі шептер жан-жағынан қоршап тұрды. Жайық бойында – әскери шептің казактар форпосттары, солтүстігінде – Жаңа өзен шебінің форпосттары, батысында – тұз жолдарының бекеттері мен Астрахан казак әскерлерінің тосқауыл отрядтары, қалмақтар жайлаулары, оңтүстігінде – Каспий теңізінің жағалауларындағы орыс қоныстары орналасты. Хандық шығыстан батысқа қарай 350 шақырым және солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 шақырым жерлерді қамтыды. Жайықтың батыс жағалауына көшіп барған қазақтардың кері қайтуларына рұқсат етілмеді.

1812 жылдың басында патша үкіметі **Бөкей**ді «Ішкі қырғыз-қайсақ ордасының ханы» етіп ресми түрде бекітті.

1815 жылғы 12 мамырда орданың негізін қалаушы **Бөкей** дүниеден өтті. Ол көзі тірісінде-ақ хан атағын мұра ету құқығын өз ұрпақтарына ғана бекітіп берген еді. Өлер алдындағы өсиетінде хандық билігін сол кезде 14 жастағы баласы Жәңгірге қалдыратынын айтқан болатын. Жас Жәңгір кәмелетке толғанша орданы Шығай биледі.

Жәңгір хан өкімет билігін қолға алған соң отаршыл әкімшіліктің өзіне жүктеген міндеттеріне сай қазақтардың өмірі мен тұрмысының және дәстүрлі ел басқару жүйесінің кейбір бағыттарына батыл түрде өзгерту енгізе бастады. Жәңгір көшпелі

халықты отырықшыландыру мақсатымен олардың егін егуіне жан-жақты қолдау көрсетті. Орыс хуторлары мен деревняларының үлгісі бойынша тұрақты қоныстар салуға көңіл бөлді. Жәңгір хан өз **ордасынан** бастап ауылдарда мектептер, училищелер мен мешіттер ашты. Ол патша өкіметі мен жергілікті қазақ ақсүйектерінің мүдделерін ұштастыру саясатын жүргізді.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

55. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
56. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
57. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
58. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
59. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
60. Сыздықов, С. М. Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
61. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
62. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
63. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

13. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
14. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

37. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
38. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
39. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазННТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>

- 40.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
- 41.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
- 42.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет
https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Енгізілген жаңа басқару нысандарына сипаттама беріңіз және қазақ руларының әкімшілік-аумақтық құрылымдарына байланысты өзгерістерді сипаттаңыз?
2. 1822 жылғы Жарғы бойынша Орта жүз жеріне енгізілген жаңа баждар мен салық категорияларын қарастырыңыз.
3. Сұлтандардың билік функцияларының біртіндеп жойылу себептері қандай болды?
4. Сібір және Орынбор департаменттерінде құрылған екі басқару жүйесінің айырмашылығы қандай болды?
5. 19 ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы әкімшілік-саяси реформалардың мақсаты қандай болғанын анықтаңыз?

№ 9 Дәріс.

1. Тақырыбы: Көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы

2. Мақсаты: Қазақ көшпелі қоғамының негізгі қағидалары мен әлеуметтік құрылымы туралы мәліметтерді түсіндіру және меңгеру.

1. Қазақ көшпелі қоғамының материалдық өндіріс жүйесі.
2. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы.
3. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік ұйымдастыру тәртібінің өзгеруі: жаңа таптар (шенеуніктер, дворяндар, құрметті азаматтар).
4. Қазақ зиялы қауымының қалыптасуы: әлеуметтік құрамы, білімі.

3. Дәріс тезистері:

1. Қазақ көшпелі қоғамының материалдық өндіріс жүйесі.

Мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын баспанасы киіз үй болған. Ол тез жығып, түйеге артып жүре беруге, шашпаң тігуге ыңғайлы, көшіп-қонуға лайықтап жасалған. Киіз үй біздің заманымыздың VII ғасырында кеңінен пайдаланылып, киіз басу белгілі біреңбек кәсібіне айналған. Оған Алтай, Сібір, Қырым таулы-тастарындағы сурет таңбалар айғақ бола алады. Ұзақ жылғы тәжірибе негізінде халық киіз үйдің ұйтқып соққан желге жығылмайтынына, нөсерлеп құйған жаңбырды өткізбейтініне көзі жетіп, оны баспана студі әдетке айналдырған.

Киіз үйдің көшіп-қонуға ыңғайлылығымен бірге жазда ауасы таза, салқын болады. Қос қабаттап киіз жапқан қазақ үйінде ертеде ата-бабаларымыз қыста да қыстап шыққан. Балшықтан соққан там үйлер бертінде отырықшыланып, егіншілікпен айналыса бастаған кезде (XVIII—ғ. екінші жартысынан) пайда болған.

Киіз үй; «Бөгде елдің мәдениетіне зер салғанда өзіміз пір тұтатын қасиетті ғана мойындап, бізде жоқтың бәріне мұрын шүйіру, сөйтіп ол халықты әлі балаң деп қарау — тарихшылар үшін аулақ жүретін методологиялық аберрация. Мәселен, Европа мен Алдыңғы Азияның халықтары цивилизацияға тұяқ іліктірісімен қалалар салып, көздің жауын алатын ғимараттарды дүниеге әкелді. Түркілер болса үй салмады, бақша баптамады, себебі олар қытымыр табиғат құрсауында отырып төңірегіндегі қылтанақ атаулыны аз уақытта отынға айналдырар еді. Алайда, әрі кең, әрі жылы, көш-қонға қолайлы киіз үйге қарағанда тас лашық пен балшығы баттасқан үйді қолайлы деп ешкім де дәлелін беземес. Табиғатпен тамырлас көшпелілер үшін мұндай киіз үйлерде тұру астамшылық емес, қажеттілік болған»,— деп жазыпты белгілі ғалым Л. Н. Гумилев.([Гумилев). Ойды ой қозғайды, әйгілі ғалымның киіз үй көшпелілер үшін қажеттілік дәуінде сан тарау мағынаның өрісі жатыр. Көпшілікке белгілі, біздің жыл санауымыздан әлденеше ғасырлар бұрын Евразияның мол отына тұнып тұрған байтақ даласында көшпелі өмір салты қалыптасты. Дамудың басқаша жолын «таңдау» бұл далада мүмкін емес еді. Бұл осынау табиғаты қытымыр болса да жері шүйгін ен даланың тылсымын түсініп, тілін табу ғана емес, сол дала төсінде аз ғана күш жұмсап мол өнім алудың, «қосымша өнімді әрі тез, әрі оңай түсірудің жедел шындалған өмір сүру тәсілі болатын. Былайша айтқанда, көшпелілердің тек қана өзіне тән өмір салты, өнім өндірісі қалыптасты. Жер төсін тырмалаған отырықшыларға қарағанда көшпелілердің өндірістік негізі әлде қайда берекелі болады. (Акишев). Біздің жыл санауымызға дейінгі IV—III ғасырлардың өзінде-ақ тек жылқы малының өзі төрт-бес мыңға жеткен байлар пайда бола бастады (Бичурин). Бұл даладағы өндіріс тәсілінің шындалуы, өнім қорының молығуы сол дала төсіндегі ел-жұртқа төңірегінен алапат-айбарын асыртып қана қойған жоқ, сонымен бірге күн көрістің ұлы ырғағымен үндес салт-дәстүрді, моральдық-этикалық қарым-қатынасы, өнердің алуан түрін орнықтырды. Осылардың ішінде көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой өрісі, талғам татымы шегіне жеткен мүмкіндіктің айғағы бір ғана киіз үйдің бойына шоғырланғандай. Көшпелілердің сұлулық туралы талғам-түсінігі, дүниені сұлулық заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен осы киіз үй арқылы көрініс тапты. Киіз үйдің сықырлауығынан бастап шаңырағына дейінгі әрбір бөлшегі өз алдына оқшау өнер туындысы бола тұрып, сол мың сан бөлшек бір-бірімен мінсіз үйлескен шақта шегіне жеткен, әбден аяқталған өнер туындысын құраған. Осынау шегіне жеткен өнер туындысы көшпелілердің күн-көріс мұқтажынан бастап рухани талғам-талабына дейін қызмет еткен. Қысқасы, киіз үй көшпелілер үшін табиғаттай сұлу, кеңістіктей үйлесімді шағын әлем еді. Бұл ретте, киіз үйді адамзат баласының ұзына тарихында жасалған материалдық мұралардың ішіндегі бірегей айғақтардың бірі деп қарауға негіз мол.

2. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы.

Дәстүрлі қоғам - көбінесе ауылдық қоғам, индустриалды емес, бүгінгі индустриалдық қоғамға қарсы, өндіру мен мәдени мұраларды сақтайтын қоғам.^[1] Дәстүрлі қоғам - саяси, әлеуметтік және мәдени дамуы дәстүрлі құндылықтарға, салт-санаға, ата-баба мұраларына негізделетіндігімен ерекшеленетін әлеуметтік орта. Дәстүрлі қоғам адами қызметтің дағдыларын, қарым-қатынас жасаудың, тұрмыс кешудің, мәдени өнегенің пішімдерін кайталап отыруға негізделеді. Мұндай қоғамда дәстүр өмірлік тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жалғаудың, индивидтердің жеке дамуын өзіне бағындыратын әлеуметтік сабақтастықтың басты құралына айналдырады. Дәстүрлі қоғамда әлеуметтік жаңалықтар эволюциялық жолмен біртіндеп жүзеге асады. Ұрпақтар сабақтастығы, олардың арасында қарама-қарсы себеп-салдарлардың болмауы, сан ғасырлық мәдени құндылықтарды ардақ тұтып, рухани-имандық қасиеттерді қастерлеу Дәстүрлі қоғамның жағымды қырлары болып табылады. Кейде Дәстүрлі қоғамдағы қатаң ұжымдық сана жеке адамның шығармашылығы мен бостандығын жете бағаламаушылыққа, өз мәдениетінің жосындары мен қалып қағидаларын өзге мәдени орта мен қоғамның ықпалынан қорғаштап бағатын томаға-тұйықтыққа алып келеді. Дәстүрлі қоғам қазіргі бүкіл әлемдік жаһандану жағдайында, әмбебап құндылықтардың, қарым- қатынас пішімдерінің, техника мен технологиялардың өрістеп, қанат жаюына орай өзінің томаға тұйықтығын жоғалта бастады. Бірқатар елдер (мысалы, Жапония) өздерінің Дәстүрлі қоғамындағы әлеуметтік-мәдени құндылықтарды қазіргі заманғы өркениет үрдістерімен оңтайлы ұштастыра білді. Ал, Азия, Африка мен Латын Америкасының кейбір елдері бұрынғы дәстүрлі даму жолдарын сол қалпында ұстануға тырысып келеді. Қазақ халқының Дәстүрлі қоғамында да өзіндік дәстүрлі мәдениет, Дәстүрлі саяси жүйе, дәстүрлі құқықтық сана, т.б. болған. Ұзақ Жылға созылған отарлық езгі барысында қазақтардың Дәстүрлі қоғамына тән өзіндік болмысын жоюға бағытталған қыруар әкімшілік Шараларға қарамастан, халқымыз өзінің әлеуметтік-мәдени Құндылықтарының негізін сақтап қала алды.^[2]

3. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік ұйымдастыру тәртібінің өзгеруі: жаңа таптар (шенеуніктер, дворяндар, құрметті азаматтар).

Көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы

Қазақ көшпелі қоғамының материалдық өндіріс жүйесі. Кеңейтілген және минималды қауымдастық. Көші-қон бағыттары. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы. Қазақ сұлтандары мәртебесінің эволюциясы. Жергілікті басқару жүйесіндегі қазақ шенеуніктерінің қалыптасуы. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік ұйымдастыру тәртібінің өзгеруі: жаңа таптар (шенеуніктер, дворяндар, құрметті азаматтар).

Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік инженерінгі: қазақ жастарын

Ресей империясының кадет корпусында, гимназияларында және университеттерінде оқыту. Қазақ зиялы қауымының қалыптасуы: әлеуметтік құрамы, білімі. Қазақ көпестерінің, саудагерлерінің пайда болуы. Орынбор Мұсылмандары Діни Жиналысы және Қазақ даласы. Муфтияттағы қазақтардың діни істерін шығарып алу. Мешіттер салынуы және қазақ молдалары. Жәдидшілдік ағартушылық идеяларының ықпалы және Далада жаңа әдістемемен істейтін мектептер мен медреселердің ашылуы. Діни конфессиялардың Қазақ даласындағы миссионерлік қызметі.

4. Қазақ зиялы қауымының қалыптасуы: әлеуметтік құрамы, білімі.

XIX ғ-ң II-жартысы – XX ғ-ң басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Саяси экономикалық экспансиямен қоса, құлдыққа салушылардың мәдениеті күштеп танылды. Патша өкіметінің кертартпа саясаты халыққа білім беру саласынан мейлінше айқын аңғарылады. Отаршыл билік қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын елемей, оның рухани дамуын тежеді. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде орын алған құбылыстар қазақ қоғамының санасындағы елеулі өзгерістерге әкеп соқты. Бұл өзгерістер ұлттық сана-сезімді оятуға жағдай жасады, қазақ қоғамында жаңа идеялар мен көзқарастардың қалыптасуын анықтады. Дәуірдің жаңалықтарын, еуропалық өркениетті, жаңа құндылықтарды бастапқыда әлеуметтік үстем топ өкілдері, адамдардың шағын тобы меңгерді.

Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының да, аграрлық қозғалыстың да, өлкедегі азаттық күресінің дамуында XIX – XX ғасырлар шебінде туындаған зиялылар айтарлықтай рөл атқарды.

Құрамы, бағыты, қызметінің сипаты жағынан зиялылар әртүрлі болды. Зиялылардың үш тобын көрсетуге болады: 1) отаршылдық-әкімшілік өкілдері: дәрігерлер, мұғалімдер, адвокаттар т.б., яғни үкіметті жақтаған империялық позициядағылар. Олар дворяндардан, қоғамның төменгі топтарының әртекті ортасынан шыққандар еді; 2) социал-революционерлер, социал-демократтар, революцияшыл элементтер, саяси айдауда жүргендер; олар еңбекшілердің бой көрсетулеріне белсене қатысты. Жергілікті зиялылардың негізінен төменгі топтардан шыққандары социалистік идеяларды ұстанды. Мысалы, Омбы почта-телеграф кеңесінің телеграфисі, кеңсе қызметшілері бас көтеруін ұйымдастырушыларының бірі, Қарқаралыдан шыққан Мұхаммед-Мақсұт Хамидуллин-Бекметов, 1903 ж. РСДЖП мүшесі, Қарқаралы оқиғалары ұйымдастырушыларының бірі болған, революциялық идеяларды насихаттаған, А.Байтұрсыновпен жақсы таныс болған, орыс оқырманын оның шығармашылығымен, қоғамдық-саяси қызметімен таныстырған. 3) либерал-

демократтар (кадеттер, октябристер т.б.) және XX ғ. басында «Алаш» қозғалысының өкілдері болған либерал-демократиялық бағыттағы зиялылар. Қазақ зиялыларының саны, ықпалы жөнінен неғұрлым басым бөлігі осы *либерал-демократиялық* позицияны ұстанды. Бұлар негізінен дала аристократиялық топтарының өкілдері: Әлихан Бөкейханов, **Бақытжан Қаратаев**, Жақып Ақбаев т.б. болды. Олардың арасынан ауылдың орташа, төменгі топтарынан шыққандар да кездесті (А.Байтұрсынов т.б.). Ұлттық зиялылардың қалыптасу жолы бірдей болған жоқ, ол күрделі, ұзаққа созылған үрдіс болды. XIX ғ-ң аяғы – XX ғ-ң басы – халықтың интеллектуалдық күштері дамуындағы жаңа кезең.

1917 ж. революцияға дейін Қазақстанда мұсылман мектептері мен медреселерде, «орыс-қазақ», «бұратаналық», ауылдық мектептерінде оқып бастауыш білім алуға болатын еді. Мұсылман мектеп, медресенің мақсаты діни білім беру болғанымен, оларда зайырлы пәндер де оқытылды. Патша үкіметі орыстандыру саясатын жүргізіп, діни мектептің ықпалын шектей бастады. 1876 ж. бастап мұсылман мектептеріне орыс сыныптарын енгізіп, орыстандыруға тағы бір қадам жасалды. «Көшпелі болса да, мұсылман болса да, қазақ орыс тілін білуге тиіс, себебі бұл – Мемлекеттік тіл, үкіметтік, сот орнында іс сол тілде жүргізіледі» деп санады отаршыл әкімшілік.

Дәстүрлі мектепті бітіргеннен кейін қазақтар балаларын Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусаиня», Троицкідегі «Расулия» медреселеріне оқуын жалғастыруға жіберетін. «Ғалия» медресесінде Б.Майлин, М.Жұмабаев, Ж.Тілепбергенов т.б. оқыған. Медресенің білім алушылары озық демократиялық идеялардың ықпалына түсті. Олар ескі оқыту әдістеріне, артта қалушылыққа, надандыққа қарсы шықты. Шәкірттер **арасында ұлтты өркендету**, өз елінің тарихын, әдебиетін, тілін оқып-үйрену, зерттеу идеялары тарады. 1916 ж. Б.Майлин мен Ж.Тілепбергенов «Садақ» журналын шығарған. Патша үкіметі «Ғалия», «Хусаиня» оқу орындарын орыс мемлекетінің жауы деп санаған.

Патша үкіметі қазақ халқы арасында оқу-ағарту ісін бастауыш білім берумен, яғни орыс тілін және қарапайым арифметиканы үйретумен шектеу жеткілікті деп, орта, жоғары білім беруге мүдделі болмады. Бастауыш мектептерді қазақтардың болыстардың жанында тілмаш, іс жүргізушілер т.б. болып жұмыс істеуіне жарарлықтай аздаған білім беру үшін ашты. Капиталистік қатынастардың дамуымен бастауыш орыс-қазақ мектептері елдің шаруашылық қажеттерін қанағаттандырмай, қалалық училищелер, орта мектеп (гимназиялар), кәсіптік мектептер ұйымдастырылды. 1876 ж. Верныйда, Оралда ерлер гимназиялары, 1871 ж. Орал, Семейде қыздар гимназиялары ашылды. Патша үкіметінің оқу бағдарламаларының мазмұны қазақ халқының экономикалық, мәдени даму мүдделерін негізге алмай, отаршыл әкімшіліктің талаптары мен қажеттіліктеріне бейімделді. Осылайша, орыс өкімет орындарының мұндай кертартпа саясатының нәтижесінде Қазақстанда бірде-

бір жоғары оқу орны ашылмады. Отаршыл әкімшіліктің **қазақ балаларын орта**, жоғары білім алуға жібермеу ниеті ұлттық сана-сезімнің өсуінен, қазақ халқының отаршылдық режимге қарсы ұлт-азаттық қозғалысының өрлеуінен қорқу, ұлт зиялыларының пайда болуына жол бермеушілік туғызған еді.

Революцияға дейін Қазақстанда ұлттық орта оқу орындары болмағандықтан, қазақтар өз балаларын орыс оқу орындарына беруге мәжбүр болды. Қазақтар оқыған осындай оқу орындары Орынбор кадет корпусы, Орынбор гимназиясы болды. Қазан университетінде оқыған 25 қазақтың 10-ы Орынбор гимназиясын бітіргендер. Осы кезеңде жоғары медициналық білімі бар алғашқы қазақ дәрігерлері шықты. Олар Қазан, Саратов, Томск, Мәскеу университеттерінде білім алды. М.Қарабаев, М.Шомбалов, Ә.Алдияров т.б. Ә.Бөкейханов С-Петербург Императорлық орман институтын үздік бітірген (1894). Ж.Ақбаев, Б.Қаратаев, С.Лапин, М.Шоқаев С.-Петербург университетінің заң факультетін бітірген. М.Тынышбаев С.-Петербург Жол қатынасы институтын бітірген (1906). Х.Досмұхамедов С.-Петербург Әскери медицина академиясын бітірген. Б.Сыртанов (1891), Б.Құлманов С-Петербург шығыс тілдер факультетін бітірген (1887). Ә.Ермеков Омск технологиялық институтын, Х.Ғаббасов Мәскеу уни-ң физика-математика фак-тін бітірген. Осылайша, Ресей оқу орындары революцияға дейін-ақ білімді адамдар тобының кеңеюіне, ұлт зиялыларының қалыптасуына көмектесті. Қазақ жастары шетелде де білім алды: Ғ.Мусин Каир уни-тін, Ж.Сұлтанаев, А.Тұнғаншин – Варшава мал дәрігерлік институтын, С.Шанов Стамбул уни-н бітірген т.б.

Ұлт зиялылары: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жүсіпбек Аймауытов, **Сәкен Сейфуллин**, Бейімбет Майлин, Мағжан Жұмабаев, М.Тынышбаев, Ә.Ермеков т.б. Қазақ зиялылардың ең басты *сіңірген еңбегі мынада*: олар бүкілресейлік даму кезеңінің басталуын дер кезінде аңғарды, қазақ қоғамын ілгері бастырудың амалдарын іздестірді, бұл үшін Бірінші орыс революциясы берген әлеуметтік, саяси бостандықтарды пайдаланды, халықты патриархаттық-рулық мешеуліктен арылтуға, патшалық езгіден азат етуге, оған білім мен прогрестің, мемлекеттік тәуелсіздік алудың жолдарын көрсетті. Бұл жол қиын күрес, күрделі тартыстар, ізденістер жолы болды. Сондықтан бұл жолда жетістіктер де, қателіктер де болды. Қазақ зиялыларының ең басты ізгі мақсаты – халқына қызмет ету мақсатын «Алаш» қозғалысының жетекшілерінің бірі М.Дулатов Бутырск түрмесінен жазған хатында баяндаған: «... Мен өзімнің құлдыққа түсіріліп, езгіге салынған бейшара халқымның осы құлдық жағдайдан шығуына көмектесуді өз борышым деп санадым... Саяси саладағы оқиғаларды дер кезінде **болжай алмадым деп санаймын**, ал қазір Кеңес өкіметіне қарсы күрес деп отырғанның бәрі менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты жағдайда көргім келген тілегім ғана».

Еуропалық білім алған алғашқы қазақ зиялылары патшалық қызметке көшкен сұлтан элитасынан шыққан. Олар орыс білімі мен мәдениетінің, қазақ пен орыс

халықтарының жақындасуының қызу жақтастары болды, өз халқын надан, артта қалған деп санады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

64. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
65. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
66. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
67. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
68. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
69. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
70. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
71. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
72. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

15. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
16. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

43. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
44. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
45. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазННТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
46. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
47. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/

48.Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы:

«Эверо», 2020 – 320 бет

https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. 19 ғасырдағы қазақ көшпелі қоғамында маусымдық жайылымдар жүйесі қалай қызмет етті?
2. 19 ғасырдағы қазақ көшпелі қоғамында егіншілік қолданылды ма?
3. 19 ғасырдағы қазақ көшпелі қоғамындағы қоғамдық құрылыста қандай өзгерістер болды?
4. Қазақ зиялыларының қалыптасуы қалай өтті?

№10. Дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстан мәдениеті (XVIII – XX ғ. басы)

2. Мақсаты: Ресей империясының құрамына кіргеннен кейінгі Қазақстандағы мәдени процестер мен білім берудің даму ерекшеліктерін түсіндіру.

1. Қазақстанды еуропалық және ресейлік ғалымдардың зерттеуі. П.С. Палластың, И. Георгидің, Н.П. Рычковтың экспедициялары.
2. Қазақстанның өндіргіш күштерін, өмірі мен мәдениетін орыс ғалымдарының зерттеуі: А.И. Левшин, В.И. Даль және тағы басқа.
3. Ағартушы ғалым Шоқан Уәлиханов және оның Қазақстанның тарихы, географиясы, экономикасы мен мәдениетіне қатысты ғылыми мұрасы.
4. Ғылыми қоғамдардың пайда болуы. Орыс географиялық қоғамының бөлімдері мен бөлімшелерінің (Орынбор, Семей, Түркістан бөлімдері) қызметінің маңызы.

3. Дәріс тезистері:

1. Қазақстанды еуропалық және ресейлік ғалымдардың зерттеуі. П.С. Палластың, И. Георгидің, Н.П. Рычковтың экспедициялары.

Орыс зерттеушілерінен алғаш рет Батыс Қазақстан жеріндегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, материалдық мәдениетімен, тарихымен танысқан князь А.Б.Черкасскийдің ірі экспедициясы.

Қазақстандағы ғылыми зерттеулер. Қазақстанның Ресей империясына құрамына кіруі оның мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу талабын тудырды. Осы ниет Далалық өлкені оқып-үйрену мен зерттеуге жол салды. Осындай мақсатпен қазақ еліне экспедициялар аттандырылды. Олардың мақсаттары мен міндеттері қарапайым ғылыми зерттеулер шегіннен асып кетіп жатты. Орыс зерттеушілері қазақ фольклоры, генеалогиялық (шежірелік) және этнографиялық материалдар негізінде біршама зерттеулерін жазды.

XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басынан бастап Ресейдің және Батыс Еуропаның бірқатар елдерінің ғалымдары Қазақстан аумағы мен халқын, оның тарихын, мәдениетін, тұрмысы мен салтын зерттей бастады. Осы өлкені алғашқы зерттеушілердің бірі орыс картографы С.У. Ремезов болды, ол “Сібір халықтары және олардың шекаралары туралы сипаттама” деген еңбек жазып қалдырды.

XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанда И.Д. Бухгольцтың, С. Лихаревтың, И. Унковскийдің және басқа ғалымдардың экспедициясы жұмыс істеді. Олар Ертіс өзенінің алабын Зайсан көліне дейін, Тарбағатай тауының және Жетісу Алатауының сілемдерін зерттеді. А. Бекович-Черкасскийдің ғылыми экспедициясы Арал теңізін және Каспий теңізінің аумағын картаға түсірді, сондай-ақ қазақ халқы туралы кейбір этнографиялық мәліметтер жинады. Хиуа ханының шабуыл жасауы салдарынан Бекович-Черкасскийдің экспедициясы құрамындағылар қаза тапса да, Ресей зерттеушілерінің Орта Азия мен Қазақстанның түкпір-түкпіріне бойлап енуге деген ұмтылысын тоқтата алған жоқ.

XVIII ғасырда Қазақстанды зерттеуде айрықша із қалдырған екі академиялық экспедиция (30-40 жж. және 60-70 жж.) ұйымдастырылды. Оған қатысушылардың ішінде 1759 жылы белгілі тарихшы Г. Миллер (1705-1783 жж.) «Сібір патшалығының тарихы» атты еңбегі жарық көрді. Онда Сібір мен Қазақстан халықтарының тарихы мен этнографиясының сипаттамасын берді. И. Фальк, академик П. Паллас (1741-1811 жж.) табиғат зерттеуші ғалым И.Г. Георги Қазақстан да дербес экспедиция ұйымдастырды. П. Паллас қазақтардың шаруашылығы туралы мынадай қорытынды жасайды: «Қазақтардың байлығы шынына келгенде мал шаруашылығынан тұрады, ал оларда жылқы мен қой айрықша көп. Оларда түйе әлдеқайда аз, ал сиыр одан да аз, себебі, оларды дағдылы жем-шөпсіз далада жақсы ұстау мүмкін емес». И.Фальк өз жазбаларында «... қазақтарда мал шаруашылығы кең таралған, шын мәнінде, бірден-бір дерлік кәсіпшілік. Оларда аса тамаша малдың табындары бар». Тағы да оның дерегі бойынша Орынбор қаласындағы айырбас айналымда қазақ малы елеулі орын алады.

Сонымен қатар XVIII ғасырдағы кешенді зерттеулер М.В. Ломоносовтың есімімен байланысты. Ол Қазақстанның географиялық картасын жасаудың бастамашысы болды. П.И. Рычковтың қызметінің соңғы жылдары 1768-1774 жылдары жасалған әйгілі экспедицияның ұйымдастырылуымен сәйкес келді, бұл экспедициядан соң «академия бүкіл әлемге Ресейдің жаңа бөлігін ашты деп айта беруге болады» деген пікір қалыптасты. П.И. Рычковтың «Орынбор өлкесінің географиялық суреттемесі» атты

еңбегі (Орынбор, 1887) қазақ жүздерінің көшіп-қону орналасулары, көш жолдары, сауда және жер иелену формалары туралы мәліметтер берумен құнды.

Қазақтардың шаруашылығы мен тұрмысы туралы көптеген мәліметтерді Ғылым академиясының 1768-1774 жылдары ұйымдастырған экспедициясына қатысқан ғалымдардың еңбектерінен табуға болады. Ол экспедицияның жетекшісі академик П. Паллас еді. Ол Қазақстанның батыс, солтүстік және солтүстік-батыс бөлігі (Орал, Гурьев, Троицк және Семипалатинск) жүріп өтті.

И. Георги неміс тілінде «Ресей мемлекетінде тұратын барлық халықтардың тұрмыс салттарының, тұрғын жайларының, киімдерінің және басқа да есте қаларлық дүниелерінің суреттемесі» деген еңбекті дайындап жарыққа шығарды. Оның бұл кітабы орыс әдебиетіндегі Ресей халықтарының суреттеген жерлердің бәрінің басын біріктірген еңбек болды. И. Георги Орталық Азия мен Қазақстанды зерттеушілердің жекелеген еңбектерінде бытырап шашылып жүрген көптеген материалдардың басын біріктірді. И. Георги еңбегінің екінші бөлігі тұтастай түркі халықтарына, оның ішінде қазақтарға арналған. Автор өз кітабында суреттеп отырған халқының тұрмысына сыртқы келбеті жағынан да жақын болуын қалағанын атап өткен жөн. Кітаптың мұқабасында киіз үй және қазақтардың көшпелі өмірінің суреті берілген. XVIII ғасырдың аяқ кезінде орыс офицері И.Г. Андреевтің «Қырғыз-қайсақтардың Орта жүзінің сипаттамасы» (1795) еңбегі жарық көрді. Сібір шекара шебінде ұзақ уақыт қызмет етіп, Орта жүз қазақтарының тарихы мен шекарасы туралы көптеген мәліметтер жазып қалдырған.

Экспедицияны басқа да қатысушылары секілді И. Фальк те өзінің этнографиялық бақылауларын Ғылым академиясы белгіленген ұйғарымына сәйкес жүргізді. Қазақтардың этнографиясы жөнінде оның жаздырғандары барынша толық және дәл болып саналады. И.П. Фальк орыстың тарихи – этнографиясы жөнінде ғылымға жаңа материалдарды беруді немесе басқа авторлардың толық емес және жалған мәліметтерін анықтауды саналы түрде өз алдына міндет етіп қойды.

Кіші жүз аймағының табиғи байлықтарын зерттеуде капитан Ресей Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі П.И. Рычковтың (1712-1777 жж.) «Қырғыз-қайсақ даласына жасаған саяхатының күнделікті жазбалары» деген атпен өз еңбегін жариялады. Өскемен бекінісінен шыққан генерал-майор А.Д.Скалон алғашқы орыс-қазақ сөздіктерінің бірінің авторы болды.

Көптеген сауда-саттық жасау және саяси мақсаттарды көздеп келген ағылшын және неміс зерттеушілері де болды. Олар: ағылшын теңіз қызметінің капитаны Джон Эльтон (1735 ж.), суретші Джон Кэстль (1736 ж.), саудагер Реональд Гок (1741-1742 жж.) т.б. болған. Бұлар да жергілікті халықтардың тұрмыс тіршілігі жөнінде құнды мағлұматтар қалдырды.

XVIII ғасырдың соңында II Екатерина тұсында зайырлы мектептер ашылды. Бұл мектептер империяның отаршыл аппараты үшін шенеуніктер, мұғалімдер, аудармашылар, дәрігерлер даярлады. Мектептер шекара шебіндегі бекіністерде ашылды. 1765 жылы Омбыда, Петропавлда және Жәмішевте Сібір шекара шебінің генералы Шпрингер ашты. Қазақтар балаларын шоқынып кетеді деген оймен мектепке беруге ынталы болмады. 1786 жылы Омбыда азиялықтарға арналған мектеп ашылды. 1789 жылы Орынбордағы айырбас сарайы жанынан үкіметтік мектеп ашылды. Сонымен қатар мұнда сауат ашу, арифметикамен қатар татар, түрік, араб пәндері қосылды. Кейін өлшем, топография сияқты пәндер оқытылды.

2. Қазақстанның өндіргіш күштерін, өмірі мен мәдениетін орыс ғалымдарының зерттеуі: А.И. Левшин, В.И. Даль және тағы басқа.

Қазақтардың XIX ғасырдағы бастапқы кезеңінен бастау алған этнографиясы Ресейдің ғылыми әдебиеті үшін ғана емес публицистикасы үшін де құнды бола бастайды. Мәселен, 1816-1818 жылдары И . Добровольский қазақ халқының әуендерінің жазбаларын «Азиялық музыкалық журналында» бастырып шығарады. Тау-кен инженері Г. И. Спасский 1818 жылы «Сибирский вестник» журналын шығара бастайды, ол Сібір ғана емес, қазақ жерлері туралы да ғылыми мәліметтер бастырады. Осы журналдың 9 және 10 сандарында «Ұлы, Орта және Кіші ордалардың қырғыз-қайсақтарын зерттеу» атты жазба бастырылған. Сонау 1804 жылы Г. И. Спасский «жаппас руының старшинасы» КөбекШүкірәлиевтің аузынан «Жеті жарғының» 11 фрагментін жазып алған және оларды «Сибирский вестникте» 1820 жылы бастырып шығарған [1, 47 б.].

«Ұлы, Орта және Кіші ордалардың қырғыз қайсақтары» деген жұмысында ол қазақтардың шаруашылығы мен тұрмысына қатысты көптеген этнографиялық тұрғыдан қызғылықты мақалалар берген. Ресей қоғамдық ой-санасындағы демократиялық тенденциялар зерттеуші-этнографтарға да әсер етті. Мысалға А. Боровков қазақ даласы туралы былай деп жазды: «бұл жабайы оңаша жерлер де еуропалық тәртіппен қоныстанатын болады... қырғыз-қайсақтардың шексіз-шетсіз далаларында тамаша қалалар бой көтереді және ол елдердің халықтары жақсы білім алады» [2, 7 б.] десе, саяхатшы және зерттеушісі Е. К. Мейендорф 1820 жылы Бұхар хандығында болғанда: «Біз қырғыздарды Бұхараның солтүстік-шығысында Мианқаланың солтүстігінде, Қаршы

маңайында қарақалпақтармен шектескен жерден көрдік. Бұхарада тұратын қырғыздар Кіші және Орта жүзден жаңа жерлерден бақыт іздеп келгендер»[3, 3 б.] , – деп жазған.

1820-1822 жылдары Қазақстанда Ресей Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаментінің чиновнигі, зерттеуші А. И. Левшин (1799-1879) болды. Оның саяхаты өзінің ғылыми және танымдық жағынан алғанда аса маңызды болды. Оны тегінен тегін «Қазақ тарихының Геродоты» деп атамаған шығар. Левшин бірнеше жылдар аралығында орталық және жергілікті мұрағаттарды зерттеген, Ұлы Татарияның халықтары туралы – қазақтар, башқұрттар, қалмақтар және т.б. туралы кең көлемдегі материалдар жинаған. Одан бұрынғы уақыттарда қазақ халқы туралы жиналған мәліметтерді зерттей келіп Левшин 1832 жылы «Қырғаз-қазақтар немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларын суреттеу». деп аталған үш томдық шығармасын бастырған. Бұл көлемді еңбек осы кезге дейін өзінің ғылыми маңызын жойған жоқ. Бірінші томында «географиялық хабарлар», екіншісінде «тарихи хабарлар», онда қазақтардың этногездері, қазақтың хандық әулеттерінің шығу жағдайлары және т.б. жазылған. Үшінші томы болса, толығымен «этнографиялық хабарларға» арналған. Қазақтардың мәдениеті, тұрмысы, басқару жүйесі мен заңдары егжей-тегжейлі жазылған. Бөліп алар болсақ қосымша ретінде 1822 жылы шыққан «Сібір қырғыздары туралы жарғы» берілген, А. И. Левшин болса оны даярлауға белсенді түрде ат салысқан. Оның ендігі бір өлшеусіз еңбегі «Жеті жарғы» секілді қазақтың ұлттық құндылығының 34 фрагментін жариялауы болып табылады [4].

А. И. Левшин қазақтардың шаруашылық жүргізулерінің ерекшеліктерін талдай келіп, олардың бір бөлігі дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығымен қатар, тұрақты түрде егін шаруашылығымен айналысқанын айта келіп, келесі жағдайларды түсіндіре кетеді: «Егін шаруашылығын жүргізу оларды жерге түпкілікті тәуелді ете алмайды. Олар астық піскенге дейін ғана өздерінің егістік жерлерінің маңайында болады. Астық жиналып бастырылғаннан кейін белгілі бір қажетті бөлігінөздерімен әкетеді, ал қалғанын келесі көктемгі егіске дейін көміп тастайды да басқа жерлерге кетеді» [4,188 б.]. Қазақтар жеке этнос ретінде Орталық Азияда моңғолдарға дейін де болған деген болжамды да Левшин айтқан деген тұжырым бар. Оны дәлелдеу үшін ол Фирдоусидің беделіне жүгінеді. Левшин былай деп жазды: «1020 жылдары өмір сүрген Фирдоуси моңғол татарлардың пайда болуына дейін екі жүз жыл бұрын қазақтар мен қазақ хандары туралы айтып өткен» [4,191 б.]. Қазақ этносы туралы Левшиннің жазбаларының арасында қазақ тайпалары бір жерде тұрған, ортақ бастығы болған бір халыққа бірікті; тіл, дін, өмір сүру және ғұрып бірліктерінің ортақтығы соған дәлел бола алады, деген байламдары көптің көңілінен аударарды.

Сонымен қатар, Левшин көршілес мемлекеттермен және халықтармен айырбас арқылы сауда жасаудың басты өлшемі қойлар болғанын атап өтеді. Олар ақша орнына жүрген және барлық тауарлардың өлшемі қызметін атқарған. Ол қазақы қойлардың ерекшелігіне тоқтай келіп: Үлкен қой 4-тен 5 пұтқа дейін болып келсе, олардың 2 пұтқа дейін май

түсетін болған. Олар сондай мықты, күшті және биік болып келеді, 1012 жастағы балалар ермек үшін оларға салт мінетін болған дейді.

Қазақ этносының шаруашылық-мәдени өміріндегі көшпелі мал шаруашылығының рөлін аса жоғары қоя отырып, Левшин соған қарамастан, қазақтардың бір бөлігінің егін егуімен шұғылданатынын атап көрсеткен. Ол қазақ жерлерінде тарыға келер болсақ, оның 1 дәнге өздерінің айтуы бойынша, астық жақсы шыққан жылдары 50-ден 60-қа дейін өнім беретін болған. В. Кобяков және т.б. сияқты басқа да көптеген зерттеушілердей Левшин балық аулау секілді салаға қазақтар өмірінде көп орын берілмейтініне тоқталады.

Левшин келтірілген қазақ тұрмысын этнографиялық жағынан баяндау арқылы берген мәліметтерінде сайғақтарды қамап ұстауды көрсету қызықты дүние. Жануарлардың су ішетін жерлеріне аңшылар қамыстан жартылай шеңберге ұқсас келетін қоршаулар тұрғызған, қамыстың үшкір бастары қоршаудың ішкі жағына қараған. Жабайы хайуандар суатқа жақындаған кезде жасырынып жатқан аңшылар оларды үркітетін болған. Қоршаудан секіріп шықпақшы болған сайғақтар қамыстың үшкір басына ілігіп жарақат алатын еді. Жараланған жануарларды қан шығару үшін ғана пышақ пайдаланатындығын айтады.

Левшин қазақтардың қару-жарақтарын былай суреттеген: «Қырғыз – қазақтар соғысында найза, қылыш, жебе, мылтық және мақандарды (жауынгерлік айбалталар) жұмсаған». Одан мақанға тоқтала келіп, Левшин былай деп жазған: «ол ұзын сапқа отырғызылған кішкене балта. Онымен басқа салған жарақаттан көбіне адам өлетін болған» [4, 97 б.] дейді.

Қазақтардың діни өмірін суреттей келіп Левшин ауылдарды софылық ілімінің жанашырлары қаңғыбас дәуіштер аралайтынына тоқталады. Олардың кейбіреулері бал ашумен да айналысқан, былайша айтқанда, тәртіптері мен іс-әрекеттері шамандарға ұқсас.

XIX ғасырдың 20-30 жылдарының аралығында қазақ тақырыбы біртіндеп ғылыми және көпшілік қана емес, көркем әдебиетте тіпті саз өнерінде де көрініс таба бастайды. Көпшілікке тараған белгілі шығармалардың арасында Н. Н. Муравьевтың (1828 ж.) «Қырғыз тұтқыны», В. А. Ушаковтың (1829 ж.) «Қырғыз-қайсақ» повесін және «Қырғыздар» әңгімесін сондай-ақ атақты Глинканың (1831 ж.) жазған «Қырғыз-қайсақ» романсын жатқызуға болады. В. И. Даль секілді белгілі лингвист және этнограф «Бикей және Муляна» атты повесть жазған, оны сол кездегі зиялы қауым өкілдері «Қырғыздардың әдеп-ғұрыптары мен тұрмыс-салтының тамаша көрініс ретінде» қабылдаған [1, 37 б.].

Қазақ жерлерінде қызмет атқарған патша үкіметінің шенуніктері мен офицерлерінің барлығы бірдей колонизатор немесе ретрогард болған емес. Сібір қырғыздары облыстарының шекара бастығы, полковник М.В. Ладыженский XIX ғасырдың 30-жылдарының орта шенінде өзінің қарамағындағы майор Шыңғыс Уәлихановқа (Шоқанның әкесі) қазақ халқының ұлттық мақалдарын, өлеңдерін, ертегілерін, аңыздарын жинауды, даладан ескі қорғандар мен эпиграфиялық жазбалары бар тастарды жинауды, олармен байланысты аңыздарды жинап алуды тапсырады. Қазақ этнографиясының қалыптасуына В. И. Штейнгель, С. М. Семенов, Н. И. Басаргиндер секілді жер аударылып келген декабристер еңбек сіңірді.

XIX ғасырдың 40-жылдарының бастапқы кезеңінде белгілі этнограф Н. Ханыновтың бауыры Я. В. Ханынов (1818-1862) Ішкі (Бөкей) ордасының облысын зерттеген. Оның «Ішкі Қырғыз ордасының 1841 жылғы жағдайының очеркі» деп аталған еңбегі ресей географиялық қоғамының жазбаларының (1847) 2-ші кітабында жарияланды [1, 87 б.].

1842 жылы Иванов пен Мартинианш «Татар хрестоматиясында» қазақ әндерін, ертегілерін, жұмбақтарын бастырып шығарды. 1845 жылы Ресей ғылымының Ф. Ф. Берг, К. М. Бэр, Ф. П. Врангель, М. П. Вронченко, Г. П. Гельмерсен, В. И. Даль, П. И. Кеппен, И. Ф. Крузенштерн, Ф. П. Литке, П. И. Рекард және басқа да атақты қайраткерлері Орыс географиялық қоғамын ұйымдастырған, содан кейін шеткері аймақтарда оның бірқатар жүйесін құрған [6, 214 б.].

3. Ағартушы ғалым Шоқан Уәлиханов және оның Қазақстанның тарихы, географиясы, экономикасы мен мәдениетіне қатысты ғылыми мұрасы.

Талантты ғалым, публицист, әдебиет зерттеушісі, саяхатшы-географ Шоқан (шын аты Мұхаммедханафия) Шыңғысұлы Уәлиханов XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі. Оның қысқа да жарқын өмірі, жан-жақты зерттеушілік қызметі, философия, этнография, тарих, экономика, құқық, география, ауыз әдебиеті, әдебиет теориясы, т.б. жайындағы ғылыми зерттеулері, пікірлері қай кезде болмасын өзінің құндылығымен жарқырай берері сөзсіз. Қазақ халқының рухани ізденістерінің жарқын көрінісі бола отырып, қоғамдық ойсана, пікір-тұжырымдардың биіктей өркендеуіне ерекше ықпал етті.

Шоқан 1835 жылдың қараша айында қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханов отбасында дүниеге келген. Арғы атасы Абылай жоңғарларға қарсы соғыста асқан ерлік көрсеткен, ел бірлігі мен тыныштығы үшін күрескен, ақылды қолбасшы, іскер дипломат, амал-айласы мол Орта жүз ханы болған. Шоқанның балалық шағы Сырымбет тауының баурайында, туған елі Көкшетауда өткен. Шоқан әжесі Айғанымның тәрбиесінде болған. 1847 жылы 12 жасар Шоқанды әкесі сол кездегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелген Сібір кадеті корпусына оқуға

орналастырады. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ашуда бұл оқу орнының маңызы ерекше болды. Мұнда жабық әскери оқу орны болғанымен, көптеген пәндер әскери сабақтарға қоса орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ берген.

4. Ғылыми қоғамдардың пайда болуы. Орыс географиялық қоғамының бөлімдері мен бөлімшелерінің (Орынбор, Семей, Түркістан бөлімдері) қызметінің маңызы.

Қазақстанның тарихы мен географиясын, [этнографиясын](#) және мәдениетін зерттеуде Ресей ғалымдарының сіңірген еңбегі зор болды. Ресей зиялы қауымының Қазақстан аумағына саяси себептермен жер аударылып келген өкілдері көптеген ғылыми [еңбектер](#) жазып қалдырды. Олар, әрине, әр түрлі кәсіп пен мамандық иелері — ақын-жазушылар, тарихшылар, географтар, әскери қызметкерлер мен дәрігерлер болатын. Сонымен қатар олар қазақ өлкесін отарлау [саясатына](#) ғылыми тұрғыдан негіздеуге де ішінара қызмет етті. Қазақстанды зерттеушілердің басым көпшілігі Орынборға, Омбыға, Ташкентке — Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан өлкелерінің әкімшілік орталықтарына шоғырланды. 1830 жылы «Отечественные записки» журналында орыс офицері Б.С. Броневскийдің «Орта жүз қырғыз-қайсақтары туралы жазбалар» атты жұмысы жарияланды. Онда Солтүстік-шығыс Қазақстан қазақтарының тарихынан, өмірі мен тұрмыс-тіршілігінен егжей-тегжейлі құнды деректер берілген. Белгілі тарихшы [А.И. Левшин](#) (1799—1879) «Қырғыз-қазақ, немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» деген үш бөлімнен тұратын зерттеу еңбегін жазды. Осы бірегей әрі іргелі еңбегі үшін ол «Қазақ тарихының [Геродоты](#)» деген атаққа лайықты ие болды. Автор өз зерттеуінде қазақ өлкесінің тарихы мен этнографиясы және географиясы туралы егжей-тегжейлі мәліметтер келтіреді. Семенов-Тянь-Шанский (1827—1914) де Қазақстанды зерттеуші ірі ғалымдардың бірі болды. Ол [Алтай](#) мен [Жетісудың](#) және Қазақстанның оңтүстік өңірін зерттеуге қатысты. Ғалым «Ресей. Толық географиялық сипаттамасы» атты көп томдық серияның «Қырғыз өлкесі» және «Түркістан өлкесі» деген іргелі екі томын әзірлеуге белсене қатысты. Оларда Қазақстанның географиясы ғана емес, сонымен қатар қазақтардың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, сауда-саттығы және шаруашылық қызметінің түрлері туралы егжей-тегжейлі [мәліметтер](#) келтірілген.

Белгілі ғалым әрі Батыс Сібірдің [әкімшілік](#) қызметкері В.В. Вельяминов-Зернов XVI—XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихын мұқият зерттеді. Ол «Қасымов патшалары мен ханзадалары туралы зерттеу», «Қырғыз-қайсақтар туралы тарихи деректер» деген [еңбектер](#) жазды.

[Торғай облысының](#) мал дәрігері А.И. Добросмыслов қыруар мол дерек көздері негізінде «Торғай облысы. Тарихи очерк» атты үш томдық іргелі еңбек жазып қалдырды. Онда Кіші жүздегі қазақ хандықтарының тарихы мен саяси оқиғалар егжей-тегжейлі толық сипатталған. Автор XIX ғасырдың 60-жылдарындағы әкімшілік [реформалар](#) барысын

және қалай жүргізілгенін толық баяндаған. Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек «Кіші қырғыз Ордасындағы орын алған, қазір де ішінара орын алып келе жатқан халықтық әдет-ғұрыптар» деген атпен қазақтардың әдет-ғұрып құқықтарының жинағын құрастырып, басып шығарды. Баллюзек Қазақстанда қызмет еткен кезінде орыс шенеуніктеріне қазақтың билері мен сұлтандарынан дәстүрлі әдет-ғұрып құқықтары туралы материалдар жинастыру жөнінде тапсырма беретін. Ол сондағы жиналған материалдарды өндеп, кітап етіп шығарды.

XIX ғасырдың орта кезінде М.М. Красовский «Сібір қырғыздарының аймағы» атты үш томдық еңбек жазды. Онда Қазақстанның Солтүстік-шығыс аймағындағы қазақтардың өмірінен көптеген егжей-тегжейлі тарихи-статистикалық, географиялық және этнографиялық мәліметтер келтірілген. Аса көрнекті орыс ғалымы, тарихшы әрі этнограф Н.Н. Аристов «Түркі тайпаларының этностық құрамы туралы жазбалар», «Үлкен орда қырғыз-қазақтарының және қырғыздардың этностық құрамын анықтау тәжірибесі» сияқты тағы басқа да теңдесі жоқ тарихи-этнографиялық еңбектер жазып қалдырды.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

73. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
74. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
75. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
76. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
77. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
78. Сыздықов, С. М. Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
79. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
80. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
81. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

17. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
18. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

49.История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.

50.Қазақелітарихы.Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>

51.Сармурзина, Г.А. и др.Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с.Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>

52.История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>

53.Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/

54.Жұмақәева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет

https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Шоқан Уәлиханов қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеуге қандай үлес қосты?
2. Ресей ғалымдары мен ғылыми қоғамдарының Қазақстанның тарихына, мәдениетіне және географиясына деген қызығушылығының артуына не себеп болды?
3. А.И. Левшиннің белсенділігі мен шығармашылығын бағалаңыз.
4. Орыс географиялық қоғамының Қазақстандағы қызметі туралы айтыңыз.

№11. Дәріс.**1. Тақырыбы: Кеңестік кезеңдегі Қазақстан.**

2. Мақсаты: Қазақстан Республикасының дамуы мен рухани жаңғыруының әлеуметтік-саяси перспективаларын қарастыру және талдау.

1. Ресейдегі Қазан төңкерісі және Қазақстандағы саяси өмір.
2. Қазақ өлкесіндегі «ақтар» мен «қызылдардың» қарсыластығы.
3. «Соғыс коммунизмі» саясаты.
4. Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат (НЭП).

3. Дәріс тезистері:**1. Ресейдегі Қазан төңкерісі және Қазақстандағы саяси өмір.**

Қазан төңкерісі ([орыс. Октябрьская революция](#)) — 1917 жылдың 25 қазан ([7 қараша](#)) күні [Санкт-Петербуртта](#) болған ірі әлеуметтік-саяси,

тарихи оқиға. [Көтеріліс Владимир Ленин](#) басқарған [большевиктер](#) партиясының жетекшілігімен Ресей уақытша үкіметіне қарсы жүзеге асырылды.

Оған Санкт-Петербург жұмысшылары, қала [гарнизонының солдаттары](#) мен Балтық флоты матростарының өкілдері қатынасты. Көтеріліс жеңіске жеткен күні кешкісін Петроградта ашылған Кеңестердің Бүкілресейлік II съезі [Уақытша үкіметтің](#) құлатылғандығын және бүкіл елдегі өкімет билігі Кеңестердің қолына көшкендігін жариялап, Владимир Ленин дайындаған Бітім және Жер туралы декреттерді қабылдады. Алғашқысында 1914 ж. басталған [I-дүниежүзілік соғысқа](#) қатысушы елдердің үкіметтері мен халықтарына [аннексиясыз](#) және [контрибуциясыз](#) демократиялық бітім жасау ұсынылса, Жер туралы декретте жерге жеке меншік жойылып, ол жалпы халықтық мемлекеттік меншік болып жарияланды. Съезе Ленин басқарған және жұмысшы-шаруа үкіметі аталған Ресей ХКК құрылды. Сонымен қатар Кеңестердің Бүкілресейлік ОАК-нің (БОАК) жаңа, большевиктендірілген құрамы сайланды. Съез Лениннің жұмысшыларға, солдаттар мен шаруаларға арналған үндеуін қабылдап, ол арқылы халықты барлық жерде жаппай Кеңес өкіметін орнатуға шақырды.

[Кеңес үкіметі](#) көп ұлтты Ресей еңбекшілерін өз жағына тартуда айтарлықтай насихатшылдық рөл атқарған екі саяси құжат жариялады. Біріншісі 2 (15) [қарашада](#) жарияланған Ресей халықтары құқықтарының [декларациясы](#), екіншісі 20 қарашадағы ([3 желтоқсан](#)) Ресей мен Шығыстың барлық [мұсылман](#) еңбекшілеріне деген үндеу болды. Бұл құжаттарда Ресейді мекендеген халықтардың теңдігі, олардың өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы екендігі айтылып, ұлттық және [этностық](#) топтардың еркін дамуына, бұрынғы езілген ұлттардың өздерін-өздері билейтіндігіне кепілдік беріледі делінді. Мұның үстіне Кеңес өкіметі мен большевиктер партиясы "[Зауыттар](#) мен [фабрикаларға](#) жұмысшыларға!", "Жер шаруаларға!", "Теңдік бұрынғы езілген ұлттарға!" деген ұрандарды үзбей қайталаумен болды. Осы уәделер мен ұрандарға әуел баста бұқараның айтарлықтай бөлігі, ең алдымен, қоғамның жаппай кедейленген мүшелері сенді, сондықтан олардың өкілдері Кеңес өкіметін орнату үшін күреске қатысты. Санкт-Петербургтан кейін 1917 ж. қарашаның басында Кеңес өкіметі [Мәскеуде](#), елдің өнеркәсіпті орталығы аудандарында жеңіске жетті, көп кешікпей бұл жағдай мемлекеттің ұлт аймақтарын, оның ішінде [Қазақстанды](#) да қамтыды. Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы ұзаққа созылды. Бұл кезде Кеңес өкіметі негізінен алғанда қалалар мен өлкенің басқа да ірі елді мекендерінде орнады. Ал ауылдар мен [селолардың](#) басым көпшілігінде Кеңес өкіметінің орнауы [азамат соғысы](#) басталғанға дейін, тіпті одан кейінгі жылдарға дейін жалғасты.

Бұл өлкенің әлеуметтік-[экономикалық](#) артта қалуынан, жергілікті жұмысшы табы мен большевиктік ұйымдардың сан жағынан аз әрі әлсіз болуынан, ұлтаралық қатынастардың күрделілігінен шиеленісіне түсті. Мұның үстіне ұлттық-[демократия Алаш қозғалысының](#) жетекшілері Қазан төңкерісі мен Кеңес өкіметінің идеяларын қабылдамады. Ал Қазақстанда орналасқан [Орал](#), [Жетісу](#), Батыс Сібір

және [Орынбор казак](#) әскерлерінің әскери үкіметтері Кеңес өкіметінің орнауына қарулы қарсылық көрсетті. Кеңес өкіметінің Қазақстанда жеңіске жетуіне негізінен славян текті халықтардың (ең алдымен, [орыстар](#) мен [украиндардың](#)) өкілдерін біріктірген жергілікті гарнизонның солдаттары мен жұмысшы-[солдат](#) және шарауалар кеңестеріне топтасқан қоғамның кедейленген мүшелерінің өкілдері барынша ат салысты.

Қазақстанда Кеңес өкіметін орнату ісіне [Әліби Жангелді](#), [Сәкен Сейфуллин](#), [Кәрім Сүтішев](#), [Абдолла Асылбеков](#), [Майкөтов Әділбек](#), Яков Ушанов, [Аманкелді Иманов](#), Самуил Цвиллинг, Тұрар Рысқұлов, Тоқаш Бокин, Павел Виноградов, Лукиан Емелев, Тәшен Өтепов, Абдолла Розыбакиев, т.б. неғұрлым белсене қатысты.

Қазан төңкерісі кеңестік [тарихнамада](#), [Кеңес Одағы Коммунистік партиясының](#) құжаттарында күллі адамзат тарихына түбірлі өзгеріс енгізген, жаңа заманды [капитализмнен социализмге](#) өту дәуірін ашқан 20 ғ-дың басты оқиғасы деп дәріптеліп келді. Шын мәнінде Қазан төңкерісі көп ұлтты Ресейдің, оның құрамына енген көптеген елдер мен халықтардың табиғи, [эволюцияның](#) даму жолын күштеп [революцияшыл](#) қайта өзгерістер үрдісіне түсірді. 74 жыл өмір сүрген Кеңес Одағында ел өмірінің барлық салалары ([экономика](#) мен [саясат](#), [мәдениет](#) пен [руханият](#)) сталиндік нұсқада, әміршілдік мәндегі тәжірибелер жасау алаңына айналды. Олардың барлығы да қазан төңкерісі, [социализм](#) идеяларын жүзеге асыру үшін жүзеге асырылды деп түсіндірілді. Түбегейлі өзгерістер жасау тәжірибесінің зиянды салдарлары аз болмады. Олардың қатарына [ауыл шаруашылығын күштеп](#) ұжымдастыру мен көшпенділердің зорлап отырықшыландырылуы нәтижесінде елді жайлаған [ашаршылық](#) салдарынан сан мыңдаған адамдардың қырылуы мен басқа елдерге ауа көшуін, көптеген [мемлекет](#), [қоғам](#), [мәдениет](#), [ғылым](#) қайраткерлерінің әміршілдік жүйе ұйымдастырған саяси қуғын-сүргіннің құрбандарына айналуын, [демографиялық саясат](#) пен мәдени-рухани салада орын алған келеңсіздіктерді жатқызуға болады. Солай болса да, қазан төңкерісінен кейінгі 74 жыл Кеңес Одағы үшін, оның құрамдас бөлігі болған [Қазақстан](#) үшін, тек қана бос кеткен кезең емес. Атап айтқанда, Республиканың материалдық өндіріс жүйесі түбегейлі жаңарды, халықтың білім деңгейі күрт өсті, сапалы ғылым жүйесі қалыптасты, адамдар арасындағы қарым-қатынастар жақсарды.^[1]

1914 жылы басталған дүниежүзілік соғыстың салдарынан Ресей империясы үлкен дағдарысқа ұшырады: **бірінші** – экономикалық, **екінші** – саяси дағдарыс.

Соғыстың салдарынан елдің шаруашылығы қирады, өндіріс орындары тоқтады, теміржол қатынасы бұзылды, [ауыл шаруашылығы](#) күйреді. Бұл дағдарыс жұмысшылар мен шаруалардың өкіметке деген үлкен наразылығын туғызды.

Патша өкіметі бұл дағдарыстан шығудың жолын таба алмады, сөйтіп елді басқару қабілеті төмен болды. Осы аталған дағдарыс патша өкіметінің 1917 жылы ақпан айында құлауына себеп болды. Оны [Ақпан төңкерісі](#) деп атайды. Осы төңкерістің нәтижесінде

қос өкімет - жұмысшылар мен шаруалардың кеңесі және буржуазиялық Уақытша өкімет құрылды.

Патша өкіметі құлатылғаннан кейін бүкіл Ресейдегі сияқты Қазақстанда да қос өкімет орнады. Бұрынғы патша шенеуліктері, эсерлер, меньшевиктер және буржуазиялық ұлтшылдар басқарған буржуазиялық Уақытша өкімет органдарымен қатар халықтық өкіметтің жаңа органдары–жұмысшылар, шаруалар және солдат депутаттарының кеңестері құрылды.

Жергілікті жерлерде Уақытша өкіметті органдары құрыла бастады.

Қазақстанда қазақ интеллигенциясы басқарған қазақтардың ұлттық облыстық және уездік комитеттері ұйымдастырылды. Оларға комиссарлар болып ұлттық интеллигенцияның өкілдері, атап айтқанда Торғай облысында Әлихан Бөкейханов Жетісу облысында Мұхамеджан Тынышпаев, Түркістанда Мұстафа Шоқай тағайындалды.

2. Қазақ өлкесіндегі «ақтар» мен «қызылдардың» қарсыластығы.

Азамат соғысы – мемлекет ішінде билік үшін сол ел азаматтарының өзара соғысы. 1918 жылы ақтар большевиктерге қарсы азамат соғысын бастады. Ақ легионерлер 1918 жылы мамырдың соңында Петропавлды, маусымда Көкшетау, Ақмола, Омбы, Павлодар, Семей, Қостанайды басып алды. 1918 жылы маусымда атаман А.Дутов Орынборды басып алып, Қазақ өлкесін Орталық Ресеймен байланыстыратын темір жолды кесіп тастады. Ақ гвардиялық “Сібір үкіметін” ресми түрде таныған Алашорда үкіметі атаман Дутовпен бірігіп, Кеңес өкіметіне қарсы шықты.

Антанта Чехословак корпусын бүлік шығаруға айдап салды. Тамызда Иран мен Каспий сыртына ағылшын әскері енгізілді. Орта Азия мен Қазақстанды интервенттер мен ақ гвардияшылдардың басып алу қаупі төнді. 1918 жылғы наурызда ақ гвардияшылар Орал қаласын жаулады. Сәуірде оларға қарсы “Ерекше армия” құрылды. 1918 жылғы қарашада “Сібір армиясының” Екінші Жеке Дала корпусы Ташкентті басып алу мақсатымен Жетісу майданына атаман Анненковтың дивизиясын жіберді. Солтүстік Жетісуда табан тірескен ұрыстар өршіді.

Кеңестер Түркістан мен Қазақстанда “Мұсылман бөлімдері” деп аталған әскери бөлімдер құрды. 1920 жылы Түркістанда байырғы халықты әскерге тұңғыш рет күштеп жинау басталды. 1920 жылдың соңында Бөкей Ордасында, Орал, Торғай облыстарында 37 әскер бөлімдері құрылды.

Әскер бөлімдерін құру ісін ұйымдастырғандар:

1. Дала өлкесінің төтенше комиссары Ә.Жангелдин

2. Торғай уезінің әскери комиссары А.Иманов

3. Қазақ атты әскер бригадасы саяси бөлімінің меңгерушісі Б.Қаратаев.

Әскери бөлімшелердің командирлері мен комиссарлары – Т.Әлиев, А.Асылбеков, С.Арғыншиев, Б.Алманов, Ж.Жәнікешев, М.Масанчи, А.Розыбакиев, О.Исаев, А.Оразбаева.

1919 жылғы қаңтарда Орынбор мен Орал азат етілді. Бұл Кеңестік Ресейдің Қазақстан және Орта Азиямен тікелей байланысын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. 1919 жылғы көктемде Антантаның Кеңес еліне біріккен жорығы басталды. Басты соққыны Колчактың ақ гвардияшыл әскерлері берді.

Ақ гвардияшыларға қарсы партизан қозғалысы өрістеді. Партизан қозғалысына басшылық еткендер:

1. Қостанай уезінде Мәскеудегі Қазан қарулы көтерілісіне қатысушы М.Летунов.
2. Қара теңіз әскери флотының бұрынғы матросы Г.Муляр.
3. Қысқы Сарайға шабуылға қатысқан А.Миронов.
4. Торғай депутаттар Кеңесінің мүшесі К.Иноземцев.
5. Үш революцияға да қатысқан, Қостанай төтенше комиссиясының төрағасы И.Эльбе.
6. Әскерден қайтқан А.Жиляев.
7. Кеңарал болысында 1916 жылғы қозғалыс жетекшілерінің бірі Өтеп Ыбыраев.
8. Ой болысында Кәкімжан Саркин.

Черкасск қорғанысы 1918 жылғы маусым – 1919 жылғы қазан аралығында болды. Черкасск қорғанысы Солтүстік Жетісуда Кеңес өкіметін орнатуда үлкен рөл атқарды. Шаруалар Колчак тобына шабуылдап, 1919 жылғы сәуірде Қостанайды азат етті. Бірақ жақсы қаруланған Колчак отрядтары Қостанайды қайта жаулап алды. Қазақ жеріндегі Колчак әскерін талқандау Шығыс майданының Солтүстік және Оңтүстік топтарына жүктелді.

1919 жылғы маусымда М.В.Фрунзе басқарған Оңтүстік топ әскерлері Уфаны азат етті. 1919 жылғы шілдеде 25-Чапаев дивизиясы мен қазақ атты әскер бригадасы Оралды жау қоршауынан босатуға қатысты. 1919 жылдың жазында Қызыл Армия Колчак тобын Оралдан асыра қуып тастады.

Түркістан майданының 1-армиясы колчакшыларға қарсы Ақтөбе бағытында шабуылдады. Оларға Арал теңізі жағынан Ақтөбе майданының бөлімдері қолдау көрсетті. 1919 жылғы қыркүйекте 1-армия Ақтөбе майданымен Мұғалжар станциясында түйісті. Нәтижесінде Түркістан Орталық Ресеймен қайта қосылды. 1919 жылдың соңында Орал облысы толық азат етілді. 1920 жылғы 5 қаңтарда Түркістан майданының әскерлері Атырауды алды. Орал майданы жойылды. 1919 жылғы күзде Шығыс майданның 5-армиясы (қолбасшысы М.Н.Тухачевский) Солтүстік және Шығыс Қазақстанды азат етіп, Петропавл, Ақмоланы жаудан босатты. 1919 жылғы қарашада Семейде Колчак өкіметі құлатылып, Кеңес өкіметі қайта орнады. 1920 жылғы наурыздың соңына қарай Семей облысының солтүстігі азат етіліп, Жетісу майданы жойылды.

Азамат соғысының барысында Кеңес үкіметі Алашордамен келіссөз жүргізді. Ақ гвардияшылар мен интервенттер тарапынан болған қатігездік пен зорлық “Алаш” өкілдерін Кеңес өкіметі жағына итермеледі. А.Байтұрсынұлы “Төңкеріс және қазақтар” мақаласын жазып, ұлттық келісім тактикасына қол жеткізді.

1919 жылғы 4 сәуірдегі Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің қаулысында Алашорда мүшелеріне кешірім жарияланды.

1919 жылғы желтоқсанда Александров-Гай-Ембі темір жол желісі салынды. Орал-Ембі мұнайлы ауданы Орталық Ресеймен жалғастырылды. Жетісу темір жолының Петропавл-Көкшетау темір жол желісі салынды. Елдің ашыққан облыстарының халқын астықпен қамтамасыз етуге мүмкіндік туды.

Ел экономикасы майдан мұқтаждарына жұмыс істеді. Астық дайындау мен бөлу монополиясына 1919 жылы қаңтарда азық салғырты қосылды. Өлкенің адам және материал байлықтарын игеру күштеу әдістерімен жүргізілді. Ұсақ өндірушілер майдагерлік артельдерге біріктірілді.

Жұмыс күшін есепке алу мен бөлу жүйесі енгізілді. Егістіктерді суландыру, жол салу, отын дайындау, жүк тасу жұмыстарына еңбек салығы енгізілді.

Еңбек міндеткерлігі бойынша шақырылған адамдардан жаңа батальондар мен роталар құрылды. 1920-1921 жылдары еңбек армиясында 6 мыңға жуық адам болды. Өлкеге азық-түлік дайындауға орталықтан 11500-ге жуық жұмысшы келді. Әскери коммунизм саясаты жергілікті бюджетті жойып, бірыңғай мемлекеттік бюджетке қосудан, ұсақ және майдагерлік өнеркәсіпті мемлекет меншігіне алуудан көрініс берді.

Империалистік және азамат соғысы экономикалық дағдарыс туғызды. Кәсіпорындардың көпшілігі жұмыс істемеді. 1913 жылмен салыстырғанда мұнай өндіру 4 есе, көмір өндіру 5 есе қысқарып, мыс өндіру мүлде тоқтады. Риддер кеніштері, Екібастұз көмір шахталары, Спасск байыту фабрикасы толық істен шықты. Кеңес өкіметі еңбекшілер

жағдайын жеңілдетуге ұмтылып, тіршілікке қажеттіні коммунистік негізде бөлуді ойластырды. Алайда зорлыққа негізделген азық саясаты сәтсіздікке ұшырады. Қостанай, Ақмола, Орал, Семейде көтеріліс ошақтары пайда болды.

1921 жылғы ақпанда 25 мың адамдық отряд Петропавлда Кеңес өкіметі органдарының үйін қиратты. Сібір мен елдің орталығы арасындағы теміржол қатынасы үш апта бойы тоқтап қалды. 1921 жылғы наурызда Оралда 10 мыңнан астам бүлікші көтерілді. Қарқаралы уезінде 70-тен астам партия және кеңес қызметкерлері көтерілісшілер қолынан қаза тапты. Ұсақ тауарлы өндіріспен айналысатын шаруалар мүдделерін ескеретін жаңа экономикалық саясат керек екені айқындала түсті.

Азамат соғысының қырғынында 8 млн. адам қаза тапты. Атамандар Дутов пен Анненковтың казактары ерекше қатыгездік көрсетті. Атаман Анненков әсіресе Солтүстік Жетісуда ерекше құтырынды. 1918 жылдың соңында үш күннің ішінде Лепсі уезінің Петровский, Пятигорское, Подгорное қоныстарын тонап, өртеп жіберді.

3. «Соғыс коммунизмі» саясаты.

Әскери коммунизм саясаты — 1918–1921 жылдары азамат соғысы кезіндегі Кеңес одағының ішкі саясатының аты.

Азамат соғысы жылдарындағы қалыптасқан қиындықтармен байланысты Кеңес өкіметі 1918 жылдың орта кезінде елдегі барлық материалдық ресурстармен, адам күштерін барынша жұмылдыру, қалаларды, өнеркәсіп жұмысшыларын, Қызыл Армияны азық-түлікпен қамтамасыз ету, елде қатал еңбек тәртібін орнату мақсатында «әскери коммунизм» саясатын енгізді. Бұл төтенше саясат экономикалық күйзеліс, Кеңес мемлекетін шетел интервенттері мен ішкі жаулардан қорғаудың қажеттілігінен туған еді. «Әскери коммунизм» саясаты негізінде азақ-түлік мәселесін шешу үшін төтенше шара азық-түлік салғырты енгізілді. Ол бойынша елдегі байлар мен кулактардың қолындағы тауарлы астықтың көп бөлігі ешқандай қайтарымсыз алынды, бұқара халықты азық-түлікпен бір орталықтан қамтамасыз ету көзделді, ауыл шаруашылық өнімдерін өз еркімен сатуға тиым салынды.

«Әскери коммунизм» саясаты бойынша елде жаппай еңбек ету міндеттілігі талап етілді. Қазақстанда «әскери коммунизм» саясаты негізінде өнеркәсіпті кеңес органдарының қолына шоғырландыру, оны Қызыл Армияны қару-жарақ және жабдықтармен қамтамасыз етуге жұмылдыру шаралары жүргізілді. Бүкілресейлік Атқару Комитетінің 1918

жылғы мамырдағы жарлығымен әскерге өз еркімен бару ісі жалпыға бірдей міндетті әскери борышты орындаумен алмастырылды. 1918 жылдың жазында өлкеде Қызыл Армияның құрамында ұлттық әскери бөлімдер құрыла бастады.

4. Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат (НЭП).

Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат

Адамзат өзінің тарихи эволюциялық даму барысында мәжбүрлеудің тек екі балама жүйесін қалыптастырды. Біріншісі — адам еркіне әкімшілік ықпал ету және екіншісі — өндірушінің құқықтық еркіндігіне кепілдік бере отырып экономикалық мәжбүрлеу жүйесі. Олардың қатар өмір сүруі іс жүзінде мүмкін емес, өйткені әкімшілік жүйе мәжбүрлеудің экономикалық мүддесінің әсерін әлсіретіп шектейді, және керісінше оған экономикалық құралдарды енгізу әкімшілік жүйені билігіне нұқсан келтіреді.

«Әскери коммунизм үшін» саясаты өзінің меншік қатынастары құрылымдарын мемлекет қарауына орталықтандыру және экономиканы іс жүзінде, тіпті, милитарланған директивалық басқару сияқты негізгі принциптері арқылы мәжбүрлеуін басты үлгісін ұстанғанын білдірді. Мұны мемлекеттің бүкіл саясатының арқауына айналдыру халық шаруашылығының босансуы мен тоқырауына әкеп соқтырды.

Дағдарысты жағдайда большевиктер революциялық рухтағы романтиканың утопиялық догмаларынан амалсыз бас тартты. Ленин, партия басшыларының едәуір бөлігінің қарсы тұруына қарамастан, тарихи келісімге барды. Оның астарында меншіктің әр түрлі нысандарына қатысты барынша шыдамды саясат және тауар-ақша, нарықтық қатынастар факторлары мен басқа да экономикалық стимулдарды одан әрі мойындамаудың мүмкін еместігін сезіну бар еді. Қазақстандағы орын алған жағдай бүкіл елді қамтыған экономикалық және саяси дағдарыстың сыңайын танытты. Барлық жердегі сияқты Қазақстанда да халық шаруашылығын жүргізу саясатының мүлдем жаңа принципіне көшу қажеттігі айқын байқалды. Оның негізгі арқауы — «тауарсыздық» утопиясынан — нарықтық-экономикалық, тауарлық-ақшалай қатынасқа көшу идеясы еді.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

82. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. — Алматы: «Атамұра», 2010.
83. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). — Алматы: Атамұра, 2008. — 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
84. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. — VI в. н.э. — Туркестан: МКТУ, 2000. — 202 с.

85. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
86. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв.– Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
87. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
88. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы.-Шымкент, 2014
89. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
90. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

19. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
20. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

55. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
56. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
57. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
58. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
59. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
60. Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Қазан төңкерісінің тарихи маңызын қалай түсінесіз?
2. Азамат соғысы кезіндегі текетірістің ауқымы қандай?
3. «Соғыс коммунизмі» саясатының мәні неде?
4. Белгіленгеннен кейінгі облыстың аумақтық-әкімшілік құрылымын көрсетіңіз?
5. Алаш партиясының негізгі міндеттері қандай?
6. Ұлттық зиялы қауымның дүниетанымын көрсетіңіз?
7. Қазақ өлкелік партия комитеті «қазақ ұлтшылдығына» қарсы қандай мақсаттарды көздеді?

№12. Дәріс.

1. Тақырыбы: Мемлекеттік құрылыстың кеңестік үлгісінің іске асырылуы

2. Мақсаты: Қазақстанда тоталитарлық жүйенің орнауы, қоғамның дәстүрлі құрылымының түпкілікті жойылуы және оның қайғылы зардаптары туралы объективті тарихи білім беру.

1. Ф.И. Голощекиннің «Кіші қазан» идеясы: мәні мен салдары.

2. Қазақ зиялыларына қуғын-сүргіннің басталуы.

3. Қазақстандағы индустрияландырудың ерекшеліктері.

4. Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтарын отырықшы өмірге күштеп көшіру. Ашаршылық салдарлары.

3. Дәріс тезистері:

1. Ф.И. Голощекиннің «Кіші қазан» идеясы: мәні мен салдары.

1927 жылы ақпанда Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті төралқасы көшпелі, жартылай көшпелі қазақтарды жерге орналастыру туралы шешім қабылдады. Ұлы дала еліне тұтқа болмаққа жіберілген Голощекин Филипп Исаевич жеріміздегі тарихтың бағытын демде бұрып жіберді. Солақай саясатшыл Қазақстандағы егістікке жарамды жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыру мақсатын бірінші кезекке қоюға тырысты.

Алайда, қазақ жеріне келіп әлі де рулық бөлініс, байдың билігіне куә болған Голощекин ауылды кеңестендіру жұмысы әлі де әлсіз, оны күшейту керек деген тоқтамға келіп, "кіші қазан" идеясын ұсынды. Яғни, сонау 1917 жылы кеңестер билік басына келген кезде, қазақ даласына жетпей қалған идеологияны орнатып, бай мен кедейдің теңсіздігін жойып, ұжымшарды орнату мүддесі көзделді. Ал анығын айтқанда, бұның мәні көшпелілердің ежелден келе жатқан шаруашылығын, тұрмыс-салтын тұншықтырып, отарлауды күшейтіп, қанау саясатын бүркемелеу еді.

Жаппай ұжымдастыру да жоғарыдан берілетін бұйрықтар мен нұсқаулар арқылы жүргізілді. 1930 жылы 5 қаңтардағы БК(б)П ОК-нің «Ұжымдастырудың қарқыны және мемлекеттің ұжымшар құрылысына көмектесу шаралары туралы» қаулысында Қазақстанда жаппай ұжымдастыруды, негізінен, 1931 жылдың күзінде немесе 1932 жылдың көктемінде аяқтау міндеті қойылды. Осылайша тағы да жергілікті ерекшеліктерді ескерместен, жоғарыдан қысым жасау басталды. Шаш ал десе бас алуға дайын тұрған Голощекин ұжымдастыру ісін барынша тездетуге тырысты. Жаппай ұжымдастыру айлықтарын өткізді. 1932 жылдың 1 қаңтарында отырықшы аудандардың көпшілігіндегі ұжымдастыру 60—80%-ға дейін жеткізілді. Ал көшпелі қазақ ауылдарын ұжымдастыру қарқыны бұдан да тез жүргізілді. Ол көп жағдайда күштеу, корқыту, жазықсыз жазалау әрекеттері арқылы іске асырылып отырды.

1920 жылдардың соңында Қазақстанда күштеп астық пен ет жинау кең етек алды.

Елдің тұрмыс-тіршілігінен хабарсыз Голощекин тіптен егіншілікпен айналыспайтын көшпелі малшылардан астық өткізуді талап етті. Ал етке өткізілуге тиіс мал басы саны қолда бар мал басынан анағұрлым асып түсіп жатты.

Ауыл шаруашылығында егіншілік көлемі күрт азайып кетті. Мал шаруашылығы терең күйзеліске ұшырады. *Ұжымдастыру қарсаңында Қазақстанда 40,5 млн бас мал болды, ал 1933 жылдың 1 қаңтарында олардан қалғаны бар болғаны 4,5 млн бас еді.* Малы, астығы жоқ халық қырғынға ұшырады. 1931—1933 жылдары бүкіл Қазақстанды құшағына алған аштықтан 6,2 млн республика халқының 2,1 млн-ы қырылды.

Осыны көріп отырып қазағым деп қабырғасы қайысқан интеллегенция өкілдеріне де Голощекин өртінің жалыны жетіп барды. Жоғарғы басшылықтың құрамындағы «ұлтшылдарды» қызметтен аластай отырып, Ф.Голощекин 1927 жылдың күзінен бастап Мәскеудің қолдауына сүйеніп, ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлерін соттау шараларын іске асырды. 1928 жылы қазанда Қызылорда абақтысында А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Х.Ғаббасов бастаған 44 Алаш зиялылары қамауда отырды. Олардың төртеуі атылды, біреуі конц-лагерьде өлді, қалғандары он жыл түрмеге қамау жазасына кесілді. 1930 жылы М.Тынышпаев, Х.Досмұхамедов, Ж.Ақбаев және басқалар бар 40 Алаш қайраткерлері қамауға алынып, олардың он бесі бес жылға Воронежге жер аударылды. М.Әуезов, Ә.Ермеков және М.Жұмабаев «ұлтшылдық» идеологиясынан бас тартатындықтары жөнінде баспасөз арқылы мәлімдеді.

Жалпы Голощекиннің кіші қазан идеясының мазмұнын түйіндесек: келді, ұжымдастыру деп байбалам салды, малды тәркілеп байларды конфескациялады, малы жоқ халыққа еттен салық салды, төрт-түлікпен көшіп жүргендерден қап-қап астық өткізуді талап етті, 1931-1932 жылдары қайғысы ауыр ашаршылықты қолдан жасап, халықты қырды. Саясаткер ретінде емес, қазақты қанауға келген қанішер ретінде есте қалған оның "Кіші қазан" идеясы расымен мемлекеттік құрылымға әсер етіп, үлкен бұрылыс жасады. Алайда, миллиондаған халықтың қазасына әкелген саясатты қалай жақтасақ та ақтауға келмейді. Даттамасақ та, солақай саясаттың, жазықсыз қалың қазақтың қанының иісі шығып тұрады бұл тақырыптан. Міне, Голощекиннің "кіші қазанының" тарихи мазмұны осылай ұмытылмас ақтаңдақтармен қалып қойды.

2. Қазақ зиялыларына қуғын-сүргіннің басталуы.

1928 жылы Кеңес үкіметінің басшылығына келген И. Сталин 1929 жылды «ұлы бетбұрыс» жылы деп атады. Халықтың есінде ешбір жазықсыз миллиондаған адамның өмірін әкеткен сталинизмнің «ұлы бетбұрыс» кезеңі мәңгі қалды.

БК(б)П ОК-нің 1923 жылғы маусымда өткен мәжілісінен кейін ұлттық идеялардың көріністерін қатаң қуғындау басталды. Ұлт зиялыларының өкілдері ұлтшыл басмашылармен байланыс және Кеңес үкіметін құлатуға ұмтылғандары үшін айыпталды, қуғын-сүргінге ұшырады. 1922 жылы басшылық қызметтегі «Алаш» партиясының

бұрынғы мүшелері орындарынан қуылып, ал 1924 жылы бірқатар қазақ коммунисті республикадан Орталыққа шақыртылып алынды. Қазақстандағы 1920-1940 жылдардағы қоғамдық-саяси жағдайдың күрделілігі В.И. Лениннің ізбасарлары И. Сталин мен Л. Троцкий және басқалардың арасындағы билік, көсемдік үшін тайталаспен ерекшеленді.

Аштық пен жаппай қуғын-сүргін, тоталитарлық режимнің жазықсыз адамдарды қуғындауы мен күштеп жер аударуы осы жылдардағы басты оқиғалар болды.

Қазақстанда халыққа қысым жасау саясаты, әсіресе, 1925 жылы қыргүйекте БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшылығына Ф.И. Голощекиннің келуімен күшейді. 20 жылдардың соңында ел ішінде адамдардың бір-біріне деген жаппай сенімсіздігі, қорқыныш пен қорғансыздық күйі белең алды.

1928 жылдың соңында «буржуазияшыл ұлтшылдар» атанған «Алашорданың» бұрынғы қайраткерлерінің бәрі тұтқындалды. «Алаш» партиясының өкілдерін қудалау мақсатында кез келген айла-шарғы пайдаланылды. Баспасөзде олардың атын қаралайтын мақалалар жарияланып, тікелей арандату әрекеттері жасалды, олардың отбасы мүшелері, жақындары тұтқындалды.

Оларға «буржуазияшыл-ұлтшылдар» деген айып тағылды. Сол жылы 44 алашордашы тұтқындалып, оның ішінде Ж. Аймауытов, Ә. Байділдин, Д. Әділев ату жазасына кесіліп, үкім орындалады. Ал қалғандары түрмеге қамалады.

Ұлт зиялыларының екінші тобы 1930 жылдың қыргүйек-қазан айларында тұтқындалып, оның 15-і Ресейге жер аударылды. Бұл кезеңде Ж. Аймауытов, Ә. Байділдин, Д. Әділевтер атылып, қалғандары әртүрлі мерзімге түрмеге жабылды. Олардың кейбіреулері (М. Дулатов т.б.) лагерьлерде қайтыс болды, қалғандары (А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев т.б.) жазасын өтегенімен «Алашорданың» қызметіне араласқаны үшін қайта айыпталып, 1937-1938 жылдары атылды.

1937 жылы БК(б)П ОК-нің, И.В. Сталин мен оның айналасындағылардың «халық жаулары мен олардың құйыршықтарын түп-тамырымен жоюдың» қажеттігі жөніндегі нұсқауы барлық жерде қолдау тапты.

1936-1938 жылдары Қазақстанда 25833 адам партиядан шығарылып, олардың 8544-іне «халық жауы» немесе «халық жауының сыбайластары» және т. б. айыптар тағылды. Танымал қазақ зиялылары, Алаш қайраткерлері саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Олардың отбасы мүшелері де жазықсыз қудалау көрді.

«Халық жауларының» көпшілігінің тағдыры КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының мәжілістерінде, «екілік» пен «үштік» атанғандар мен НКВД-ның ерекше кеңестерінде құпия жағдайда шешіліп жатты. 1930 жылдардың ортасында Л. Мирзоян,

Ү. Құлымбетов, Н. Нұрмақов, Т. Рысқұлов. О. Жандосов, Т. Жүргенов сынды көрнекті партия және мемлекет қайраткерлері «халық жаулары» ретінде тұтқындалды.

1920-1950 жылдардағы заңсыз қуғын-сүргіннің бір көрінісі – мемлекет және оның қызмет иелері мен органдарының қарапайым адам құқықтарын жаппай өрескел бұзып, аяққа таптауы болды. Бұл заңбұзушылық қуғын-сүргін саясатын жүзеге асыру барысында бұқаралық сипат алып, оған заңдық негіз бен жариялылық түр берген Кеңес заңдарының нормалары нұсқаулармен бүркемеленді.

Бұл кезең қолданылған қылмыстық жазалардың ерекше қаталдығымен сипатталады. Мысалы, 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық Кодексінің ерекше бөлімінің I тарауында көрсетілген контрреволюциялық қылмыстардың 17-сінің 12-іне ең жоғарғы жаза – ату жазасын қолдану қарастырылды. Азаматтарды «халық жауы» деп жариялап, азаматтық құқықтардан айыру, мемлекеттен қуу, дүние-мүліктерін тәркілеу, қатаң оқшаулау арқылы еркінен айыру тәрізді жазалау шаралары да кеңінен қолданылды. Тоталитарлық тәртіп адамдардың өздеріне тағылған айыптауларды әділ, жан-жақты талқылайтын соттың болуын талап ету сияқты ажырамас құқығын да теріске шығарды.

Қазақстандықтарға көбінесе жапон, кейде герман тыңшылары деген айып тағылып, айыптаушылар мен сотталғандардың «мойындауы» ешқандай дәлелдеусіз жүзеге асырылды. Көршілердің, қызметтестердің, тіпті таныстар мен туыстардың берген жалған мәліметтеріне негізделген, «Кеңес үкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізді» деген айыптау да кең таралды.

Қазақстанда, сондай-ақ азаматтарды ұлтшылдық және ұлтшыл ұйымдар құру арқылы республиканы Кеңес Одағының құрамынан бөліп алуға тырысты деген айыптау да кең қолданылды. Көптеген адам террорлық әрекеттер, диверсия, саботаждарды жүзеге асыруға дайындық жасағаны, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың қалыпты жұмыс істеуіне қарсы экономикалық контрреволюциялық әрекеттер ұйымдастырғаны үшін деп негізсіз қуғын-сүргінге ұшырады. БК(б)П-ның Алматы обкомы мен Халық комиссариатының бұрынғы хатшысы Ж. Садуақасовқа, жазушы С. Сейфуллинге, ағарту халық комиссары Т. Жүргеновке 1937 жылы көп айыптың бірі ретінде «Ырғызда, Қаракұмда, Сарысуда және басқа да аймақтарда болған көтерілістерді ұйымдастырған» деген айып тағылды. Жазушы С. Сейфуллинге «Жапонияның протектораттығындағы Қазақ буржуазиялық мемлекетін құрмақ болған» деген ақылға сыймайтын айып тағылды. С. Сейфуллиннің әйелі, Т. Рысқұловтың әйелі мен қызы, Т. Жүргеновтің әйелі, С. Қожановтың әйелі және т.б. көптеген қазақ, орыс және өзге ұлт қайраткерлерінің әйелдері, балалары жазықсыз азап шекті.

«Әлеуметтік тапсырыс беру» мемлекеттік қуғындау-жазалау органдары жұмысының көлемін ұлғайтты. БК(б)П ОК-нің саяси бюросының бастамасымен республикалық және

жергілікті партия, кеңес органдарының, НКВД өтініштерінің негізінде жекелеген аймақтардағы қуғын-сүргінге ұшырауға тиісті адамдардың шектеулі тізімін бекітті.

Большевиктік режим осылайша қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басында тұрған зиялылар тобын, олар қалыптастырған азаттық идеологиясын жойып тынды.

3.Қазақстандағы индустрияландырудың ерекшеліктері.

1925 ж. желтоқсанда өткен БК(б)П-ның XIV съезінде Кеңестер Одағын индустрияландыру бағыты белгіленді.

Шаруашылықтың барлық салаларын соның негізінде техникалық қайта жасақтандыру мен еңбек өнімділігін арттыру үшін бүкіл экономиканың негізі ретінде ең алдымен ауыр өнеркәсіпті дамыту, оның шаруашылықтағы жетекшілік рөлін бекіту арқылы шетелдермен экономикалық жарыста озып шығу мақсаты қойылды

1925 жылдың қыркүйегі мен 1928 жылдың қыркүйегі арасындағы үш жылда өнеркәсіп салу ісіне 3,3 млрд сом қаржы жұмсалды. Орасан зор қаржы Ресей аумағындағы ескі өнеркәсіп орындарын қайта жөндеу мен жаңа қуатты зауыт-фабрикалар, су электр станцияларын жасауға жұмсалды.

Кеңес үкіметінің басшылары да патша заманындағыдай Қазақстанға бай шикізат көзі ретінде қарады. Табиғат байлықтарының күрделі ошақтарын табу мақсатында бірінші бесжылдық жылдарында КСРО Ғылым академиясы кешенді ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Академик Н.С. Курнаков басшылық еткен Орталық Қазақстандағы геологтар мен геофизиктер тобы Қазақстан Республикасы «Кеңес Одағының тұтас металлогенді провинциясы» деген тұжырым жасады. Ал Орал-Ембі аймағын зерттеген академик И.М. Губкин бастаған топ оның мұнайға аса бай екенін дәлелдеді.

Кеңес үкіметінің индустрияландыру барысындағы орашалақ, біржақты саясаты сол кездің өзінде Троцкий, Бухарин, Зиновьев сияқты саясаткерлердің қарсылығын тудырған болатын. Қазақстанда да бұл мәселе бойынша қызу тартыстар болды.

Қазақстанды индустрияландыру мәселесі бойынша бірнеше бағыттағы көзқарастар арасында қызу пікірталас жүрді. Бірінші бағытты жақтаушылар Қазақстан экономикасының орталыққа тәуелділігін, шикізат көзі ретінде дамуын жақтады. Олар мемлекеттік саясат негізінде республиканың ерекшеліктерін ескере отырып, «партияның ауыл шаруашылығы шикізат базасы есебінде оның өнімдерін өңдеумен ғана шектелуін, ұсақ өнеркәсіпті дамыту жолын ұстануы бірден-бір дұрыс бағыт» деп мәлімдеді.

Екінші бағыт бойынша Қазақстанды тек шикізат базасы ретінде пайдалану дұрыс емес екені, мұндағы индустрияландыруды жоғарғы жақтағылардың талабы бойынша

жүргізбей, жергілікті қажеттілікті ескере отырып, өнеркәсіптер салу негізінде іске асыру керектігі баса айтылды.

Үшінші бағыттағылар қазақ жерін индустрияландыруға қарсы болды. Олар көшпелі өмір – азақ халқының дәстүрлі шаруашылығы, ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшелігі. Ал қарқынды түрде индустрияландыру оның ұлттық болмысын бүлдіреді, «түйеден социализмге» тікелей өту мүмкін емес деді.

Төртінші бағытты жақтаушылар шовинистік көзқараста болды. Олар қазақ халқының индустрияландырудың қарқынына ілесе алатынына күмән келтірді. Қазақпен «өнеркәсіп-қаржы жоспарын орындай алмайсың», «өндірісті қазақтандыру пайда бермейді», «қазақтандыру өндірісті қымбаттатып жібереді», «қазақ бәрібір жұмыс істемейді, ол қайтсе де далаға қашады» және т.б. деп санады.

Алғашқы екі бағытты жақтаушылар арасында күрделі тартыс жүрді.

Бірінші бағытты Голощекин мен оның төңірегіндегілер ұстанды. Олар Сталин мен орталықтағы кейбір үкімет мүшелерінен қолдау тапты. Сондықтан бұлар өктемдеу болды. Қазақстанда «Кіші Қазан» науқанын жүргізуге ұмтылған Голощекин мен оның төңірегіндегілер қазақ жерінде ірі өнеркәсіп орындарын салу идеясын қоштамады.

Голощекин бұл бағытты 1927 ж. ұсынып, 1930 ж. мамыр-маусым айларында Алматыда өткен VII Бүкілқазақтық партия конференциясында тағы да қайталады. Орталық Комитеттің Саяси бюросының мүшелігіне кандидат А. Андреев VI Бүкілқазақтық партия конференциясында Кеңес үкіметінің шет аймақтарды орталыққа бағындыру, тәуелді ету саясатын ашық мәлімдеді.

Индустрияландырудағы голощекиндік бағыттың біржақты отаршыл бағытын айқын көре білгендердің алдыңғы қатарында тағы да С. Сәдуақасов тұрды.

Қазақстандағы индустрияландырудың барысы мен сипаты. 1928 жылдың 1 қазанынан шартты түрде басталатын бірінші бесжылдық жылдарында Қарсақбай, Риддер сияқты кәсіпорындар, Ембі мұнай өндірісі, Степняк алтын кені қайта қалпына келтірілді. Өңдеу өнеркәсібінің Семей тері, кірпіш, Петропавл ет комбинаты сияқты байырғы түрлері жөнделіп, қайта іске қосылды. Ал бес жылдың ішінде жаңадан салынғандары: Іле ағаш тілу, Балқаш мыс балқыту, Шымкент қорғасын, Ақтөбе фосфор тыңайтқыштары, Орал мен Алматыда ет комбинаттары, Гурьевте (қазіргі Атырау) балық консервілеу комбинаты, Мерке, Жамбыл және Талдықорғанда қант зауыттары ғана болды. Олардың өзі негізінен шағын аумақты қамтамасыз етуге бейімделген кәсіпорындар еді.

Индустрияландыру кезіндегі Қазақстандағы ең күрделі құрылыстың бірі Түрксіб темір жолын салуды аяқтау болды. Патша үкіметі Қазақстанды жаулап алу барысында әскери-

стратегиялық мақсатта Орынбор-Ташкент бағытында темір жол салып, оны қазіргі Алматы арқылы Семеймен жалғастыруды көздеді. Бірақ еліміздің батыс және оңтүстік-батыс бөлігінде темір жол салғанмен, ол бағытты шығыс бөлігі арқылы Сібірімен қосу ісі аяқталмай қалған еді. Патша үкіметі кезінде көптеген талас-тартыс тудырған бұл істі аяқтауды Кеңес үкіметі қолға алды. Бұл жолды салу 1927 ж. қайта қолға алынып, екпінді жұмыс басталды. Орталық үкімет оған үлкен мән беріп отырды.

Түрксіб құрылысының бастығы болып В.С. Шатов тағайындалды. РСФСР үкіметі жанынан Түрксіб құрылысына көмектесетін арнайы комитет құрылды. Оны РСФСР Халық комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов басқарды.

Құрылыс жұмыстарына бірнеше ұлт өкілдерінен құралған 100 мыңдай адам тартылды. Қысы-жазы ауа-райының қолайсыздығына қарамастан еңбек еткен олар ерліктің ерен үлгісін көрсетті. Соның нәтижесінде патша заманында тәулігіне орта есеппен 150 метр ғана салынатын Жетісу темір жолын салу Кеңес заманында 1500 метрге дейін жетті. Ертіс, Іле, Аягөз, Шу, Қаратал және т.б. өзендерден өтетін көпірлер де жылдам салынды. Түрксіб темір жолы жоспарда белгіленген бес жылдан екі жыл бұрын, яғни үш жылда салынып бітті. Жалпы ұзындығы 1445 километрге созылған бұл темір жолдың ел өміріндегі маңызының зор екенінде дау жоқ.

Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қазақстан КСРО-дағы республикалар арасында металлургия бойынша екінші орынға шықты. Мәселен, Шымкент қорғасын зауыты КСРО-дағы қорытылған қорғасынның 73,9, ал Балқаш зауыты елімізде балқытылған мыстың 51, Қарағанды бассейні көмірдің 90 пайызын берді. Қазақстан мұнай өндіру бойынша да Ресей мен Әзірбайжаннан кейінгі үшінші орында тұрды.

4.Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтарын отырықшы өмірге күштеп көшіру. Ашаршылық салдарлары.

1921-1922 жылдардағы ашаршылық [Азамат соғысы](#) аяқталғаннан кейін Кеңестер елін тағы бір ауыр сынақ күтіп тұрды. 1921-[1922 жылдардағы](#) ұзаққа созылған қарсыз қыс жауынсыз жазға ұласты. Қыста қардың, көктем мен жазда жауынның болмауы қатты құрғақшылықты, оның салдары ашаршылық нәубетін әкелді. [1921 жылдың](#) жазында ол елдің көптеген өңірлерін, әсіресе [Еділ](#) бойы аудандарын жайлады. 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша 20 млн астам адам аштыққа ұшырады.

Етек алған ашаршылыққа байланысты РК(б)П Орталық Комитеті 1921жылғы 17 шілдеде партияның барлық мүшелеріне арнайы үндеу жолдады. «[Ашаршылық](#), — делінді үндеуде, — тек құрғақшылықтың нәтижесі емес, оның себебі аграрлық сектордың артта қалуында, ауыл шаруашылық білімі деңгейінің төмендігінде, ауыспалы егіс нысандарының ескілігінде, бұл және соғыс пен әскери қоршаудың, сондай-ақ помещиктер мен капиталистердің және олардың итаршыларының бізге қарсы күресінің

бәсеңсімей отырғанынын да салдары».^[1] Партия құжаттарында көрсетілген себептермен бірге, жаппай ашаршылық Кеңес өкіметі қатаң жүргізген, халық шаруашылығына, әсіресе ауыл шаруашылығы саласына қатты соққы болып тиген «әскери коммунизм» саясатының нәтижесіндегі төтенше экономикалық жағдайларға да байланысты туындады.

Қазақстанның көпшілік аудандары етек жайған ашаршылық құрсауында қалды. Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларында себілген астық қатты құрғақшылықтан шықпай қалды, шыққандары жазғы ыстықта қурап қалды. Мал өсірумен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы жайылымдар мен шабындықтар толықтай күйіп кетті. Оның үстіне 1920-1921 жылдардағы ұзаққа созылған қатал қыс Торғай уезінде малдың жаппай қырылуына әкеп соқты. Шұбалаң, Майқара, Сарықопа және басқа болыстар да зардап шекті. Ашаршылық құрбандарының, аштан өлгендердің саны күн сайын көбейе берді.

Ашаршылық отырықшы аймақтарды да қамтыды. 1921 жылғы ақпан-наурыз айларында Қостанай губерниясындағы Исаев-Дедов аудандық кеңесі атқару комитетінің Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесіне жолдаған есебінде аудан тұрғындарының аш екендігі, сондай-ақ жекелеген ауылдардың наразылық білдіріп жатқаны туралы айтылды. Бірқатар аймақтарда шаруалар арасынан мемлекеттік тапсырыс бойынша жиналған астықты рұқсатсыз бөліп алған фактілері атап көрсетілді. Мәселен, Дмитриев селосының екі жүзге жуық әйелі көршілес кенттерден қосылған әйелдермен бірге жиналған астықты Орынбор астық қоймасына тапсыруға ашық қарсылық білдірді, «егер сіздер жиналған астықты әкететін болсаңыздар біз аштан қырыламыз» деген ұранмен шықты. Ал Васильев селосының тұрғындары кәдімгі күн сайынғы таңғы жиында шіркеу қоңырауымен бір мезгілде бір үзім нан мен мал азығы төңірегінде қызу айтыс ұйымдастырды. Олар кеңестердің жергілікті өкілдерін: «бізге астық беріңіздер, әйтпесе біз аштан қырыламыз» деген айқаймен қарсы алды. Никольск селосының тұрғындары, сол кезде көктемгі дән себу науқанына әзірленген тұқымдық астықты рұқсатсыз өзара бөліп алды.

1921 жылғы тамыздан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары аштықтан зардап шеккен аймақтардың тізіміне ресми түрде енгізілді. 1921 жылдың күзіне қарай Қазақ АКСР-інің жеті губерниясының бесеуі: Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары Түркістан АКСР-і құрамындағы Сырдария және Жетісу губернияларын қоспағанда және Адай уезінің тұрғындары аштыққа ұрынды.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

91. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы:

«Атамұра», 2010.

92. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
93. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
94. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
95. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
96. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
97. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
98. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
99. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

21. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
22. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

61. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
62. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
63. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНИТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. / РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
64. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Акнурпресс / <https://aknurpress.kz/login>
65. Тургараева. – Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
66. Жұмақәева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Коммунистік партияның қоғам өміріндегі күш-қуаты мен ықпалының күшеюін қалай түсіндіруге болады?

2. Қазақстандағы индустрияландырудың ерекшеліктері қандай?
3. Қазақстандағы күштеп ұжымдастырудың нәтижесі қандай?
4. 1931-1933 жылдардағы қуғын-сүргін мен ашаршылық салдарынан Қазақстанның демографиялық жағдайы қандай болды?
5. Қазақстандағы мәдени құрылыстың ерекшеліктері қандай?
6. Қазақстан экономикасын соғыс жағдайына көшіру процесі қалай жүрді?
7. Кеңес халқының Ұлы Отан соғысындағы жеңісінің маңызы қандай?

№13. Дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстандағы «қайта құру» саясаты

2. Мақсаты: 1985-1991 жылдардағы қоғамның әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық өміріне объективті тарихи талдау жасаңыз. «Қайта құру» саясатының негізгі кезеңдерін, 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасын және КСРО-ның ыдырауының себептерін түсіндіріңіз.

1. Идеологиядағы, экономикалық және саяси өмірдегі ауқымды өзгерістер. М.С. Горбачевтың реформалары.
2. 1986 жылғы Алматыда және республиканың басқа қалаларында болған Желтоқсан оқиғасы.
3. 1991 жылғы тамыз төңкерісі.
4. КОКП қызметінің тоқтатылуы. КСРО-ның ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы.

3. Дәріс тезистері:

1. Идеологиядағы, экономикалық және саяси өмірдегі ауқымды өзгерістер. М.С. Горбачевтың реформалары.

КСРО құрамындағы одактас республикаларда 1980 жылдан кейін аса күрделі кезең басталды. Басшылықтың өзгерістерді жүзеге асыру қажеттігін түсінуге қабілетсіздігі мен дәрменсіздігі, қоғамдық өмірдің, экономикалық қызметтің, азаматтардың жеке өмірінің бір орталықтан басқарылуы, партиялық және мемлекеттік функциялардың бірігуі, заңдылықтың бұзылуы, жариялылықтың болмауы, ғылыми-техникалық және технологиялық прогресте арттақалушылық, бақылаусыз басқару аппараты, инфляция, тауар тапшылығы, халықтың тұрмыс деңгейінің нашарлауы, теңгермешілдік, әлеуметтік әділеттіліктің жиі бұзылуы, ұлтаралық қатынастардағы шиеленістер экономикалық дағдарысқа алып келді.

1985 жылдың көктеміне қарай елде экономикалық реформа жүргізу қажеттігі айқын сезілді. 1985 жылы наурыз айында КОКП Орталық комитетінің бас хатшысы болып М.С. Горбачев сайланды. Қызметінің алғашқы күнінен бастап елдегі дағдарыс

жағдайының себептерін ашу үшін батыл шаралар жүргізіп, күн тәртібіне кадр мәселесін қойды.

М.С. Горбачев экономикалық реформаны жүргізуді бастау үшін жас кадрларды тарта отырып, өз «командасын» жинады. Партия мен мемлекет басшылығына жаңа адамдар келді.

1985 жылы сәуірде КОКП ОК-тың пленумында әлеуметтік, экономикалық дамуды жеделдету мәселесіне сәйкес экономикалық құрылымды қайта құру бағыты жарияланды. Бұл бойынша қоғамды түбегейлі өзгерту және әлеуметтік экономиканы дамытуды тездету тапсырылды. Қоғамдағы адамдардың рөлін арттыра отырып, өндірісте тәртіпті күшейту, еңбекке ынталандыруды жетілдіру көзделді.

М.С. Горбачев саясатының ұраны: жариялық, жеделдету, қайта құру.

Бұл қайта құру бағыты 1986 жылғы КОКП-ның XXVII съезінде мақұлданды. Қайта құру ешқандай бағдарламасыз, ғылыми айқындамасыз жүргізілді. М. Горбачев командасы экономика мәселелерін әлі бұрынғыша әмір беру әдістерімен шешуге болады деген сенімнен арылмады. Коммунистік басшылық әр республика өз шаруашылығын өзі басқаруы керек деген пікірлер мен талаптарды жершілдік, ұлтшылдық бағыттағы саяси ойын деп санады.

Қайта құру бағыты алғашқы кезден бастап сәтсіздікке ұшырай бастады.

1987 жылғы Маусым пленумы басқару ісін түбірлі қайта құру мәселелеріне арналды. Пленум әзірлеген құжаттар негізінде «Мемлекеттік кәсіпорын туралы заң» қабылданды. Бұл заңда тауар-ақша қатынастарының рөлі айқындалды. Мемлекеттік кәсіпорындар дербес тауар өндірушілер ретінде қарастырылды. Шаруашылықты жүргізудің экономикалық әдістерін меңгеруге көшуге негіз жасалды. Алайда бұл шаралар іске асырылмады. Халықшаруашылығындағы жағдай ауырлай түсті. Дүкен сөрелерінен күнделікті тұтынатын тауарлар жоғала бастады, азық-түлік түрлері азайды.

Қоғамның саяси құрылымдарын жаңартпайынша шаруашылықты жүргізудің жаңа әдістері нәтиже бермейтіні айқын болды. Қайта құруды жүргізу үшін ең алдымен саяси жүйеге реформа еңгізу керек болды.

1990 жылдың 25 қазанында Қазақ КСР-нің егемендігі жөніндегі декларация қабылданды. Қазақстанда одақтық заңдардан республикалық заңдардың басымдығы туралы ұстаным жария бола бастады. Қабылданған шешімдер мен қарарлар бұрынғыдай орталықтың емес, республиканың мүддесіне сай болатын болды.

1990 жылы желтоқсанда Қазақстан президенті болып Н.Ә. Назарбаев бекітілді.

Қазақстанда «Қазақ КСР-індегі меншік туралы заңның» қабылдануы экономикада түбірлі бетбұрыс жасап, нарықтық қатынастарды енгізудің бастамасы болды. Бұл заң өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік меншіктен өзге, жекеменшіктің болу мүмкіндігін дәйектеп берді.

Өзге одақтас республикалардағыдай Қазақстан экономикасы да нарықтық қатынастарға бағыт алды, түрлі кооперативтер, жекеменшік фирмалар, шағын кәсіпорындар құрыла бастады.

Алайда республика бұрынғыша шикізат көзі болып қала берді. Рухани идеологиялық өмір отарлау жүйесінің толық ықпалында болды. Ғылым мен ағарту саласын қаржыландыруда «қалдықты» ұстаным сақталды.

Аса маңызды мәселелердің барлығы Мәскеуде шешіліп отырды. Республикалар егемендігі сөз жүзінде ғана болды.

2. 1986 жылғы Алматыда және республиканың басқа қалаларында болған Желтоқсан оқиғасы.

Желтоқсан көтерілісі — 1986 жылы 17 — 18 желтоқсан аралығында [Алматыда](#) болған қазақ жастарының [КСРО](#) үкіметінің отаршылдық, әміршіл-әкімшіл жүйесіне қарсы наразылық іс-қимылдары. Бостандыққа, тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы тарихындағы елеулі оқиға болып табылады.

Көтерілістің басталуына [Мәскеудегі](#) орталықтың республика халқының пікірімен санаспастан Ресейдің Ульянов облысы партия комитетінің 1-хатшысы [Г.В. Колбинді](#) ҚКОК-нің 1-хатшысы етіп тағайындауы түрткі болды.

Қазақстан тәуелсіздігін алған соң Желтоқсан көтерілісі туралы шындық қалпына келтіріліп, бұл жөнінде “Желтоқсан. 1986. Алматы.” (құрастырылған Т.Өтегенов, Т.Зейнәбілов), “Желтоқсан құрбандарын жоқтау”, “Ер намысы — ел намысы” жинақтары, К.Тәбейдің “Мұзда жанған алау”, Т.Бейісқұловтың “Желтоқсан ызғары” кітаптары мен “Желтоқсан” (бас редакторы Х.Қожа-Ахмет) газеті жарық көрді, “Аллажар” (1991, реж. Т.Теменов), “Қызғыш құс” кинофильмдері түсірілді. ^[2]

Оқиғаға қатысқандарды саяси тұрғыдан қуғындау басталды. 99 адам сотталды, 264 студент оқудан шығарылды. 1987 ж. жазда КОКП Оқ қаулысы шығып, желтоқсан оқиғасы қазақ ұлтшылдығының көрінісі ретінде бағаланды. Желтоқсан оқиғасы қоғамның саяси өмірін демократияландыруға серпін берді.

Осы күнге дейін мемлекет желтоқсан көтерілісінің тарихи маңызын жоғарлатуға зор үлес қосып келеді. Көтерілісінің құпиялары толығымен ашылған жоқ.

17 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 8-де қаладағы [Л.И.Брежнев](#) атындағы алаңға (қазіргі Республика алаңы) саяси тәуелсіздікті талап еткен ұрандармен алғашында 300-дей адам жиналып, кешкісін көтерілісшілер саны 20 мыңға жетті. Бірақ көтерілісшілердің қойған талап-тілектері аяқ асты етіліп, “бұзақыларды” күшпен тарату мақсатында алаңға құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен арнайы әскери күштер тобы жеткізілді. КСРО ПМ-нің бұйрығы негізінде дайындалған “Құйын — 86” операциясы бойынша көтеріліс қатыгездікпен басып жаншылды.

18 желтоқсан күні алаңға қайта жиналмақ болған көтерілісшілерге қарсы әскер күші қолданылды. Көтерілісшілердің қалған топтарын ығыстыру үшін жедел отряд, милиция мен жасақшылардан арнайы топтар құрылып, қала көшелеріне аттандырылды.

Осы әскери күштер 19 желтоқсан күні қаланың әр тұсында қайтадан шеруге шықпақ болған 6 топты басып, таратты. Алаңдағы көтерілісшілер таратылған соң ішкі істер бөлімдеріне 2401 адам жеткізілген (Алматы түрмесіне сыймағандықтан, қала сыртына апарып тасталғандарды қосып есептегенде барлығы 8,5 мың адам ұсталған). Желтоқсан көтерілісі құрбандарының қатарында Е.Сыпатаев, С.Мұхаметжанова, К.Молданазарова, Қ.Рысқұлбеков, М.Әбдіқұлов, Л.Асанова сынды ержүрек қазақ жастары бар.

Желтоқсанның 19 — 23 аралығында халықтың наразылық шерулері мен митингілер Қазақстанның [Жезқазған](#), [Талдықорған](#), [Көкшетау](#), [Қарағанды](#), [Арқалық](#), [Павлодар](#), [Жамбыл](#), [Талғар](#), [Сарқан](#), т.б. қалалары мен Сарыөзек, Шамалған, Шелек елді мекендерінде жалғасты.

3. 1991 жылғы тамыз төңкерісі.

1991 жылы сәуір-мамыр айларында (Новоогоровте) (президенттің резиденцияси) М.С. Горбачев тоғыз одақтас республикалардың басшыларымен келісім жүргізді. Бұл келісімде жаңа одақтық шарт туралы мәселе көтерілді. Келесімге қатысушылардың барлығы жаңарған Одақ жөніндегі шартты қолдады. Шарта Суверенді Мемлекеттердің Одағын құру көзделді. Сонымен қатар, өкімет органдарын және басқару құрылымын, жана Конституцияны қабылдау, сайлау жүйесін өзгерту белгіленді. Шартқа қол қою мерзімі 20 тамыз 1991 жыл белгіленді. Жаңа одақтық шарттың жобасын жариялау және талқылау қоғамда жікке бөлінушілікті тереңдетті М.С. Горбачёвті жақтаушылар бұл құжатта қарама - қарсылықтың деңгейін төмендету және елде азамат соғысының болуы қауіпінен құтқару мүмкіндігін көрді. Бір топ ғалымдар бұл шартқа қарсы шықты. Жаңа шартқа қарсыластар КСРО-да қалыптасқан халықшаруашылығының кешенін (комплекс) ыдыратып елде экономикалық дағдарысты тереңдетеді, деп сескенді. Жана шартқа қол қоюға бірнеше күн қалғанда, аппозициялық күш реформалық

саясатқа қарсы шығып, мемлекеттің (КСРО) ыдырауын тоқтатуға әрекет жасады.1991 жылы 19 тамызда КСРО үкіметінің жоғары билігіндегі аз ғана топ КСРО Президенті М.С. Горбачевтің денсаулығына байлынысты қызыметінен босатып, оның орнына вице – президент Г.И.Анаевтың тағайындалғаны туралы мәлімдеме жасады.Мемлекетті басқару үшін 8 адамнан тұратын КСРО-дағы төтенше жағдай жөніндегі Мемлекеттік комитет (ТЖМК) құрылды. ТЖМК-ның басында КСРО вице-президенті Г.И. Янаев, примъер-министр В.С. Павлов, КСРО қорғаныс министрі Д.Т. Язов және оның замы О.Д.Бакланов, КСРО МХҚ-тің төрағасы В.А.Крючков, ішкі істері министрі Б.К. Пуго сияқты жоғарғы биліктегілер тұрды. ТЖМК-ның мақсаты КСРО-дағы ауыр экономикалық және саяси жағдайды пайдаланып, билікті қолдарына алу. КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы А.Лукияновтың қолы қойылған ТЖМК қолдау көрсетуге шақырған «Кеңес халқына үндеу» жарияланды.КСРО Президентінің міндетін атқарушы Г. Янаев еліміздегі төтенше жағдайдың 6-ай мерзімге созылатынын және БҰҰ-на және мемлекеттермен үкімет басшыларына түсінікпен қарау туралы мәлімдеме жасады.ТЖМК-ның бірінші қаулысы бойынша барлық қоғамдық-саяси қозғалыстардың қызметіне тыйым салынды. Бұл әрекет-мемлекеттік төңкіріс. Қырымда дем алып жатқан КСРО Президенті М.С. Горбачев бұл оқиғадан бейхабар болды.

ТЖМК-ның әрекетіне әлем жұртшылығының көзқарасы әртүрлі болды.Қырғызстан, Украина өз территорияларында жаңа үкіметтің жарлықтары жүрмейтіндігін мәлімдеді. Әскерлердің бір бөлігі халық жағына шықты. АҚШ Президенті Д.Буш КСРО-ғы Конституциялық басқаруды қалпына келтіру бағытындағы РКФСР Президенті Б.Н.Ельциннің әрекеттерін қолдады. Европа экономикалық Кеңесінің өкілдері М.С. Горбачевтің қайтып оралуын талап етті, талап орындалмаған жағдайда КСРО-ға берілетін көмекті тоқтататындығын мәлімдеді.Ирак және Қытай үкіметтері ТЖМК-ның құрылуын жақтады. Москвадағы тамыз төңкерісіне Қазақстан халқының көзқарасы әр түрлі болды. «Желтоқсан», «Азат» қозғалыстары сияқты көпшілік қоғамдық саяси ұйымдар ТЖМК-ны (Төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік Комитет) айыптады.1991 жылы 20 тамызда Президент Н.Ә.Назарбаев республика халқының алдында жасаған жаңа мәлімдемесінде ТЖМК-ны жақтамайтынын, бұл әрекеттің конституцияға сәйкес келмейтінін айтты. ТЖМК халықтан қолдау таппады.1991 жылы 21 тамызда М.С.Горбачев Москваға келіп, билікті қолына алды. ТЖМК-ны құрғандардың үстінен қылмыстық іс қозғалды. Сонымен тамыз төңкерісі күйреді. 1991 жылы тамыздың 20-сында жасалуға тиісті одақтық келісімшарт жасалмады. Новоогорев келісімі сәтсіздікке ұшырады. Тамыз төңкерісі КСРО-ның күйреуін тездетті. Осыдан кейін Қазақ КСР Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақ КСР-інің Қауіпсіздік Кеңесін құру жөнінде», «Семей ядыролық сынақ өткізу полигонын жабу туралы», «Қазақ КСР сыртқы экономикалық дербестігін қамтамасыз ету туралы» т.б.

жарлықтар шығарды.Мемлекеттік төңкерістің сәтсіз аяқталуы Кеңес Одағы Коммунистік партиясының беделін түсірді. 1991 жылы 23 тамызда Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев КОКП ОК-ң саяси Бюро мүшелігі қатарынан шықты.1991 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласында болған партия съезінде Қазақстан Коммунистік партиясын тарату туралы шешім шықты. Осылай Қазақстан Коммунистік партиясы өмір сүруін тоқтатып, оның орнына Қазақстан Социалистік партиясы құрылды.Елдегі болып жатқан саяси процестер жастар ұйымына да әсер етіп, комсомол ұйымының беделі құлдырай бастады. 1991 жылы қазан айында болған Қазақстан комсомолының XVIII съезі шешімімен Қазақстан комсомолы тарады. Енді оның орнына қазақстан Жастар Одағы құрылды. Комсомолдан кейін Қазақстан пионер ұйымы да тарады. Республика Кәсіподағы көптеген ұсақ ұйымдарға бөлінді.Сойтіп, саяси жүйенің дағдарысы ел өмірінде осылайша қоғамдық-саяси және демократиялық өзгерістер туғызды.

4. КОКП қызметінің тоқтатылуы. КСРО-ның ыдырауы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (ТМД) құрылуы.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достығын (ТМД) қурылуы.991 жылы 8 желтоқсанда РСФСР, Украина, Белеорусь басшылары Минск қаласында кесдесті (Беловеж келесімі). Талқыланған негізгі мәселелер-1922 жылғы КСРО құру тұралы келісімшартты жою, Тәуелсіз Мемлекеттер Достығын құру. Бас қосуда осы мәселелер туралы қағаздарға қол қойылды. Бұл кездесуге Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев та, басқа Ортаазиялық республикалардың басшылары да шақырылмады.1991 жылы 13 желтоқсанда Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан басшылары Ашхабадта бас қосты. Орта Азия мемлекеттерінің басшылары Минск (Беловеж келесімі) шешімін қолдайтындықтарын білдірді. 1991 жылы 20 желтоқсанда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, РСФСР, Украина, Белорусь, Армения, Молдова Алматыда бас қосты. Оған Грузия бақылаушы есебінде ғана қатысты.

1991 жылы 21 желтоқсанда аталған 11 республиканың басшылары КСРО-ны ыдыратып, ТМД-ны құру туралы келісімге қол қойды.

Алматы кездесуі кезінде келісілген мәселелердің аса бір маңыздысы ядролық қаруға қатысты бірлескен шара жөніндегі келіссөз еді. Оған қолдарында ядролық қарауы бар мемлекет есебінде Белорусь, Қазақстан, Россия Федерациясы және Украина республикаларының басшылары қол қойды. Мемлекеттер келісімі бойынша-қатысушылар ядролық мәселе жөніндегі саясатты бірлесе жасап, Тәуелсіз Елдер Достығына енетін барлық республикалардың ұжымдық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тиісті болды.

Президентті бүкілхалықтық сайлау.

Қазақ КСР-ның жоғарғы Кеңесі 1991жылғы қазанның 16-сындағы қаулысында 1991жылғы желтоқсанның 1-інде сайлау өткізу жөнінде қаулы шығарды. «Президент сайлау жөніндегі Заң» Қабылданып, ол бойынша 1991 жылғы желтоқсанның 1-інде бүкілхалықтық сайлау қортындысымен Н.Ә.Назарбаев Қазақстан Президенті болып сайланды, Е.М. Асанбаев-вице президент. Желтоқсанның 10-ы күні Президенттің таққа отыру рәсімі болып, ант берді.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін жариялау.

Кеңестік жүйенің ауқымынан босап шыққан республикалар «кеңестік», «социалистік» деген атаулардан бас тарта бастады. 1991 жылғы желтоқсанның 10-ы Республика Жоғарғы Кеңесінің сессиясында Қазақ Кеңестік Социалистік РеспубликасыҚазақстан Республикасы деп өзгертілді.

КСРО-ның ыдырау процесін тездеткен 1991 жылғы тамыз бүлігі 1991 жылдың қазанына қарай көптеген республикалардың өз тәуелсіздігін жариялауына септігін тигізді. 1991 жылы 16 желтоқсанда Республиканың Жоғарғы Кеңесінің жетінші сессиясында « Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заң қабылданды. Осы күні Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялады. Сонымен, 1991 жылғы 16 желтоқсан Республиканың тәуелсіздік алған күні.

Қабылданған Заң бойынша Қазақстан тәуелсіз демократиялық құқылық мемлекет ретінде анықталды. Ол өз аумағында барлық өкімет билігін толығынан қолданады ішкі және сыртқы саясатты өз бетінше жүргізеді, республика барлық мемлекеттер мен халықаралық құқық принципі негізінде өз қарым-қатынасын орнықтырады. Қазақстан Республикасының шекаралары біртұтас бөлінбейді және оған қол сұғуға болмайды. Қазақстан Республикасының және оның атқарушы өкіметінің басшысы Президент болып табылады.

Сонымен, Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігінің жариялануы еліміз тарихындағы аса ірі маңызы бар оқиға болып табылады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

100. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
101. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б.История древнего Казахстана. Под редБайпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
102. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. –

Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.

103. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
104. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв.– Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
105. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
106. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы.-Шымкент, 2014
107. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
108. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

23. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
24. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

67. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
68. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
69. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазННТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
70. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress /<https://aknurpress.kz/login>
71. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
72. Жұмақәева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. «Қайта құру» саясатының негізгі себептері қандай?
2. 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасының себептерін анықтаңыз?
3. Қайта құрудың салдары қандай болды?
4. КСРО-ның ыдырауының негізгі себептері қандай?
5. КСРО ыдырағанға дейін қандай оқиғалар болды?

1. Тақырыбы: Қазақстан әлемдік қауымдастықта (1991-2022 жж.). Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы.

2. Мақсаты: Қазақстан Республикасының дамуы мен рухани жаңғыруының әлеуметтік-саяси перспективаларын қарастыру және талдау.

1. Тәуелсіздікті жариялау қарсаңындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай.
 2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылысының қалыптасуы.
 3. ҚР мемлекеттік рәміздері: Туы, Елтаңбасы, Әнұранының бекітілуі.
 4. «Қазақстан-2030» Стратегиясы. Қазақстан астанасының көшірілуі.
- 3. Дәріс тезистері:**

1. Тәуелсіздікті жариялау қарсаңындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай.

1990 жылдың басында сайланған Жоғары Кеңестің XII шақырылымының құрамы заң шығарумен тұрақты айналыса бастады. 1992 жылдың шілдесінде “Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы” және “Қазақстан Республикасының ішкі істері әскерлері туралы”, желтоқсанда “Қазақстан Республикасының қорғанысы мен Қарулы Күштері туралы” заңдар қабылданды.

1992 жылы 2 шілдеде “Қазақстан Республикасының Конституциялық сотын сайлау туралы” ҚР Жоғарғы Кеңесінің қаулысы шықты. Сонымен Қазақстанда үш тармақты билік пен басқару жүйесінің негізі қаланды.

1992 жылғы 4 маусымда Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туы мен Елтаңбасы қабылданды. Желтоқсан айында Әнұран бекітілді.

1992 жылдың тамызында “Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы” заң шықты. Өзі өмір сүрген 4 жылға жуық уақыт ішінде Жоғарғы Кеңес 250-ден астам заңдар мен құжаттар шығарды.

1993 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы қабылданды. Негізгі Заң 4 бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрады. Конституцияда негізгі мәселелерге ерекше көңіл бөлінген. Қазақстан Республикасы демократиялық, зайырлы, біртұтас мемлекет деп атап көрсетілген. Ұлттық, унитарлы мемлекеттің бұлжымастығы қуатталды. Қазақ тілі – мемлекеттік, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі. Республика жері – біртұтас, ол бөлінбейді және оған қол сұғуға болмайды. Халық – мемлекеттік биліктің қайнар көзі. Қазақстан халқының атынан билік жүргізуге Республика Жоғарғы Кеңесінің және Президенттің құқығы бар. Республика азаматтарына заңды жолмен ақпарат алу, еркін қоныс аудару, жиналыстарға, шерулерге, митингілерге қатынасу, ереуілге шығу, меншік иесі болу құқығы берілді. Қазақстан Республикасының азаматтығын алған адам басқа елдің азаматы бола алмайды. Шетелде тұратын

қазақтарға тарихи отанына оралуға жол ашылды. 1993 жылғы Конституция екі жыл бойы Республиканың Негізгі заңы ретіндегі тарихи міндетін атқарды.

1993 жылдың күзінде кейбір жергілікті кеңестер өзін-өзі тарата бастады. Алматы қаласындағы Алатау аудандық Кеңесі өзін-өзі тарату жайлы алғаш рет мәлімдеді. 1993 жылғы қараша айының соңына дейін 100-ге жуық кеңестер таратылды. Бұдан былайғы кезеңде мәжілістерін өткізуге жергілікті кворумның болмайтындығын білген соң, 1993 жылғы 13 желтоқсанда Жоғарғы Кеңестің төрағасы С.Әбділдин оның таратылғанын ресми түрде жариялады. Республиканың жаңа парламенті сайлағанша мемлекетті басқару өкілеттігі Президентке тапсырылды.

2.Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылысының қалыптасуы.

Қазақстан Республикасы — [президенттік басқару формасы бар демократиялық](#), құқықтық, [унитарлы](#), зайырлы мемлекет.

Алғашқы [конституция 1993 жылы қаңтарда](#) қабылданды. [1995 жылы тамыз](#) айында жаңа конституция қабылданды; [1998 жылы](#) оған түзетулер енгізілді. Жаңа конституция бойынша [Қазақстан](#) — демократиялық құқықтық унитарлы мемлекет, оның тәуелсіз үш билік тармағы бар: атқарушы, заң шығарушы жән сот биліктері. Атқарушы билікті президент басқарады, ол 40 жастан асқан, Республика аумағында соңғы 15 жыл тұрған және мемлекеттік тілде (қазақ тілінде) еркін сөйлей алатын азаматтыры арасынан 5 жылға сайланады. Заң шығарушы билікті қос палаталы парламент атқарады ([Сенат](#) - 47 депутат және [Мәжіліс](#) - 107 депутат). Сот билігін Конституциялық сот пен жергілікті соттар жүйесі атқарады; сот төрелері қызметіне Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Конституциялық заңдарға сәйкес тағайындалады және тұрақыты түрде толық өкілетілікке ие болады.

Елімізде саяси партиялардың және партиялық жүйенің орнығуына, күшті заң шығарушы органның, тәуелсіз баспасөз және автономиялық жергілікті басқарудың дамуына көп көңіл бөлінді.

Қоғамды демократияландыру барысында жаңа саяси институттар – парламент, 1993-ші және 1995 жылдардағы конституциялар қабылданды, тәуелсіз сот билігі қалыптасты. Қазақстанда көппартиялық жүйе пайда болды. 1999 ж. республикада 14 саяси партиялар мен 30-ға жуық саяси қоғамдық қозғалыстар, бірлестіктер құрылды. Ал 2003 жылы саяси партиялардың саны 19-ға жетті. Жаңадан халық арасында танымал “Отан”, “Ақ жол” т.б. партиялар бой көтерді.

1995 жылғы желтоқсанда өткен бірінше қоспалаталы парламент сайлауынан кейін Қазақстанда қоғамды демократияландыру қадамдары одан әрі жалғасын тапты. Ашық баламалы сайлау, саяси күрес мәдениеті, көппартиялық жүйеге кең жол ашылды. Оның нақтылы дәлелі ретінде елімізде жүргізілген Президент, Парламент Сенаты, Парламент Мәжілісі депутаттарын сайлауды айтуға болады.

1999 жылғы 10 қаңтарда болып өткен Қазақстан Президенті сайлауына балама негізде 4 кандидат тіркелді. Олар: Коммунистік партия өкілі С.Ә.Әбділдин, Сенат депутаты Ә.Ғ.Ғаббасов, Мемлекеттік Кеден комитетінің төрағасы Ғ.Е.Қасымов және Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан Президентін сайлауға барлық сайлаушылардың 87,05 проценті қатысты. Дауыс беру қорытындысында Н.Ә.Назарбаев жеңіске жетіп, қайтадан Қазақстан Республикасы Президенті болып сайланды. Оған дауыс беруге қатысқан барлық сайлаушылардың 79,79 проценті өз дауыстарын берді.

Қазақстандағы болып жатқан демократиялық өзгерістер 1995 жылы қабылданған Ата Заңында өзінің басты көрінісін тапты. Еліміз егемендік алғаннан бері екі Конституция қабылданды. Оның біріншісі – 1993 ж. қаңтарында өмірге келді. Бірақ оның елеулі жетіспеушілігі мен кемшілігі бар еді. Бірінші Конституцияны жасауда асығыстыққа жол берілді. Нақтылап айтсақ, ел ішінде болып жатқан саяси-экономикалық және әлеуметтік процестерді бірден ой елегінен өткізу, мемлекетіміздің мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан нақты айқындау әлі мүмкін болмады. Осындай себептерге байланысты жаңа Конституция қабылдау қажеттігі туындады. 1995 жылы 30 тамызда бүкіл халықтық дауыс беру арқылы референдумда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды.

Жаңа Конституцияға, оның алдыңғысымен салыстырғанды, көптеген өзгеріс, ғылыми қағидалар енгізілді. Егер бұрынғы Ата Заң 4 бөлім, 21 тарау, 131 баптан тұрған болса, кейінгісі көлемі жағынан едәуір қысқарып, 9 бөлімнен, 98 баптан тұрады. Онда еліміздің экономикалық күш-қуаты мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан тиянақталып, халықтың әлеуметтік топтарына тиісті кепілдікті құқықтар беретін көкейкесті мәселелерді шешу ескерілді. Жаңа Ата Заң құқықтық мемлекет құруға бағдарланған. Конституцияның кіріспесінде: “Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары”, – делінген. Мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлінеді. Конституция бойынша Қазақстан Президенттік республика болып табылады. Президент елдің ішкі және сыртқы

саясатының негізгі бағыттарын белгілейтін мемлекет басшысы, ең жоғарғы лауазымды адам болып есептеледі.

Конституцияда Парламенттің орны мен атқаратын қызметі айқын белгіленген. Ол заңдар шығарып, қабылдайтын орган. Парламент – Сенат және Мәжіліс палаталарынан тұрады. Бұған дейін Парламентте мұндай екі палата деген ұғым болған емес. Жаңа Конституцияда екі палаталы парламенттің ерекшеліктері де жан-жақты көрсетілген. Жоғары мемлекеттік органдар жүйесіндегі үкіметтің тиісті орны, сот билігінің, прокуратураның қызметтері де айқындалған. Бұрынғы Ата Заңда көрсетілген, бірақ жете тиянақталмаған көптеген маңызды мәселелердің түйіні кейінгі Конституцияда жаңаша шешілген. Оны, әсіресе, жер, тіл, азаматтық,, негізгі құқықтар мен бостандық сипаты туралы, қос палаталы парламент құрылымы және Президентті айып тағу арқылы қызметтен кетіру мәселесі жөніндегі баптар мен тармақтардан айқын көруге болады.

2. ҚР мемлекеттік рәміздері: Туы, Елтаңбасы, Әнұранының бекітілуі.

Н. Назарбаев 1992 жылы 4 маусымда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы туралы», «Қазақстан Республикасының елтаңбасы туралы» және «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының музыкалық редакциясы туралы» Заңға қол қойды. Сол күні Президент резиденциясы мен Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің алдына Мемлекеттік ту тігіліп, елтаңба ілінді. 1992 жылдың 11 желтоқсанында Мемлекеттік әнұранның мәтіні бекітілді. Сонынан мемлекеттік рәміздер туралы ереже 1996 жылғы 24 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» арнайы конституциялық заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен айқындалды.

Елтаңба:

Рәміздік тұрғыдан ҚР мемлекеттік гербінің негізі — шаңырақ. Ол — елтаңбаның жүрегі. Шаңырақ — мемлекеттің түп-негізі — отбасының бейнесі. Шаңырақ — Күн шеңбері. Айналған Күн шеңберінің қозғалыстағы суреті іспетті, Шаңырақ — киіз үйдің күмбезі көшпелі түркілер үшін үйдің, ошақтың, отбасының бейнесі. Тұлпар — дала дүлділі, ер-азаматтың сәйгүлігі, желдей ескен жүйрік аты. Елтаңбасының авторлары — **Жандарбек Мәлібеков пен Шотаман Уәлиханов**

Ту:

Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туы – Қазақстан Республикасының мемлекеттік негізгі рәміздердің бірі. Туының авторы — суретші **Шәкен Ниязбеков**. Бірыңғай көк-көгілдір түс төбедегі бұлтсыз ашық аспанның биік күмбезін елестетеді және Қазақстан халқының бірлік, ынтымақ жолына адалдығын аңғартады. Бұлтсыз көк

аспан барлық халықтарда әрқашан да бейбітшіліктің, тыныштық пен жақсылықтың нышаны болған

Әнұран:

Қазақстан Республикасының мемлекеттік негізгі рәміздерінің бірі - әнұран, мемлекеттік ту мен мемлекеттік елтаңбаның поэтикалық музыкалық баламасы. Әнұран салтанатты рәсімдерде, мемлекеттік органдарда өткізетін өзге де шараларға **байланысты орындалады**

2006 жылдың 6 қаңтарында Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі мен Сенатының бірлескен отырысында жаңа әнұран қабылдау туралы айтылды. Заң жобасына талқылау барысында бірқатар депутаттар («Менін Қазақстаным») жаңа әнұранның авторлар құрамына Н.Ә.Назарбаевты ресми түрде қосу туралы ұсыныстарын білдірді. Парламент депутаттары жаңа әнұран мәтінінің авторлары **Ж. Нәжімеденов пен Н.Ә.Назарбаевты** бір ауыздан қолдады. Ал әні бұрынғы қалпында сақталды. Әнін жазған **Ш.Қалдаяқов**.

4. «Қазақстан-2030» Стратегиясы. Қазақстан астанасының көшірілуі. «Қазақстан-2050» Стратегиясы.

2012 жылы желтоқсанда Мемлекет басшысының ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы таныстырылды. Оның басты мақсаты – мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуы.

Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін «Қазақстан – 2050» Стратегиясы жеті ұзақмерзімді басымдықтарды іске асыруды қарастырады:

1. Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм.
2. Кәсіпкерлікті – ұлттық экономиканың жетекші күшін жан-жақты қолдау.
3. Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер және жеке жауапкершілік.
4. Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары.
5. Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту.

6. Дәйекті және болжамды сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді ілгерілету мен аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті нығайту.

7. Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі.

Президенттің 1998 жылғы 6 мамырдағы Жарлығымен Ақмоланың атауы Астана болып өзгертілді. Жаңа астананың халықаралық тұсаукесері 1998 жылғы 10 маусымда өтті. 1999 жылы ЮНЕСКО шешімі бойынша Астана «Бейбітшілік қаласы» атағына ие болды. 2000 жылдан бастап Қазақстанның басты қаласы астаналар мен ірі қалалардың Халықаралық Ассамблеясының мүшесі болып табылады.

Қазіргі уақытта астананың аумағы 722 шаршы шақырымнан асады, тұрғындар саны – 1 млн асады. Қала төрт ауданнан – «Алматы», «Сарыарқа», «Есіл» және «Байқоңыр» ауданынан тұрады. Астана Қазақстанның орталығынан солтүстікке қарай құрғақ далалық өлкеде, құрғақ бозды-бетегелі дала аймағында орналасқан. Қала аумағы аласа терраса – жайылма жер бедері түрінде келеді. Есіл өзені елорданың басты су көзі саналады. Ауа райы күрт континентальды – қысы суық әрі ұзақ, жаз мезгілі ыстық және бірқалыпты қуаң. Еуразия құрлығының ортасында қолайлы орналасуы Астананы экономикалық тұрғыдан тиімді көлік, қатынас және логистика орталығына, Еуропа мен Азия арасындағы өзіндік транзиттік көпірге айналдырды.

Қала экономикасының қарқынды дамуы көптеген инвесторлар үшін тартымды болып отыр. Қала экономикасының негізі – сауда, өнеркәсіп өндірісі, көлік, байланыс және құрылыс салалары. Шаһардың өнеркәсіп өндірісі негізінен құрылыс заттарын, азық-түлік өнімдерін шығару мен машина жасау ісі төңірегіне шоғырландырылған. Астана Қазақстанда құрылыс металл бұйымдарын, пайдалануға дайын бетон және бетоннан жасалған құрылыс заттарын шығару жөнінен алдыңғы орынды иеленеді. Қаланың ірі кәсіпорындары қатарында Целиноград вагон жөндеу зауытын, «Цесна-Астық» концернін, «Тұлпар-Тальго» ЖШС жолаушылар вагонын құрастыру зауытын, «Еврокоптер Казахстан инжиниринг» ЖШС тікұшақ құрастыру зауытын айтуға болады. Қала Қазақстандағы ірі бизнес орталығының біріне айналды. Кәсіпкерлік мәдениеті қарыштап дамып келеді – Астанада 128 мыңнан астам шағын және орта кәсіпкерлік нысандары жұмыс істейді.

«Бәйтерек» кешені жаңа елорданың басты символына, оның өзіндік бойтұмарына айналды. Өзге де бірегей сәулеткерлік ғимараттар қатарында белгілі британдық архитектор Норман Фостердің жобасы бойынша пирамида үлгісінде салынған «Бейбітшілік және келісім» сарайын, әлемдегі ең биік шатыр үлгісіндегі ғимарат – «Хан Шатыр» сауда-ойын-сауық орталығын, теңізден алыс орналасқан океанариум – «Думан» орталығын, «Астана опера» мемлекеттік опера және балет театрын, Орталық Азиядағы

ірі мешіт – «Әзірет Сұлтан» мешітін, Әулие Үспен Богородица кафедралдық соборын, Әулие Мария Архиепархиясы рим-католиктік кафедралдық соборын, «Бейт Рахель Хабад Любавич» синагогасын, «Қазақстан» орталық концерт залын, «Қазақ Елі» монументін, Қазіргі заманғы өнер музейі мен Президенттік мәдени орталық ғимараттарын атауға болады.

Қазақстанның елордасы елдің барлық өңірлеріндегі талапкерлер үшін тартымды орталыққа айналды. Мұнда отандық білім беру ісінің жетекшілері – Назарбаев Университеті, Л.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақ ұлттық өнер университеті, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің филиалы, Астана медициналық университеті орналасқан. Бүгінде астанада халықаралық маңызы бар түрлі форумдар, конгрестер мен өзге де іс-шаралар өтетін Еуразия кеңістігінің орталығына айналды. Соңғы жылдар ішінде Қазақстанның елордасы бірнеше рет барша әлемдік қоғамдастықтың басты назарында болды. Елордада Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері, Астана экономикалық форумы және өзге де маңызды халықаралық оқиғалар тұрақты түрде өтіп келеді. Астанада ЕҚЫҰ-ның тарихи саммиті, ШЫҰ мен ИЫҰ-ның мерейтойлық саммиттері болып өтті. 2011 жылдың басында республиканың елордасы VII Қысқы Азия ойындарының қатысушылары мен қонақтарын қабылдады.

2017 жылы елордада ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесі өтті, оған Есіл өзенінің сол жағалауында көрме кешені - ЭКСПО-қалашығы бой көтерді. «ЭКСПО-2017» көрмесінің архитектуралық символына айналған көрме кешенінің орталық нысаны «Нұр әлем» деп аталады. Алып шар тәрізді ғимарат – әлемдегі ең үлкен сфера. Оның диаметрі 80 метр болса, биіктігі – 100 метр. Сегіз қабаттан тұратын нысанның әр қабаты ғарыш, күн, биомасса, жел, су және кинетикалық энергияға арналған. Ал сегізінші қабат «Астана – болашақтың қаласы 2050» экспозициясына арнайы бөлінген.

Аталмыш сфераның төменгі табанындағы 5 мың шаршы метр аумақта Ұлттық павильон болады. Павильон «Қазақстанмен танысу» және «Жасампаздық энергиясы» атты екі басты тақырыпты қамтиды. Павильонның бірінші бөліміне ландшафт, мәдениет, тарих, Қазақстанның өткені мен болашағы туралы мәліметтер беріледі. Ғарыш, күн, биомасса, жел, су және кинетика – қуат көздерінің негізгі түрлері сандық, мультимедиялық және интерактивті технологиялар арқасында келушілердің назарын аудармақ.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

109. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.

110. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
111. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
112. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
113. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
114. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
115. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
116. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
117. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

25. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
26. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

73. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273 Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
74. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
75. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНУТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. / РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
76. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
77. Тургараева. – Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
78. Жұмақасева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік саясатының негізгі басымдықтары қандай?
2. Саяси партиялар мен партиялық жүйелердің дамуы туралы айтыңыз?

3. Азаматтық қоғамға анықтама беріңіз?
4. Қазақстанда жаңа конфессиялық шындықтың қалыптасуының себептері қандай?
5. ДУМК қызметіндегі негізгі бағыт қандай?
6. Қауіпсіздік мәселелері контекстінде Қазақстанның конфессиялық саясаты қандай?
7. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаттары мен міндеттері қандай?

№15. Дәріс.

1. Тақырыбы: Қоғамдық-саяси және рухани даму.

2. Мақсаты: Қазақ хандығының құрылуын зерттеуде болашақ біртұтас ұлттың қалыптасуы мен жаңа көзқарастарды жаңа деректерге сүйене отырып түсіндіру.

1. ҚР қоғамдық қозғалыстарының құрылуымен көп партиялық жүйенің қалыптасуы.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласының арихи маңызы.
3. «Қаңтар оқиғасы». Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауының мәні мен маңызы.
4. Конституцияға түзетулер енгізу жөніндегі Референдум. Демократиялық қайта құрулардың кеңеюі.

3. Дәріс тезистері:

1. ҚР қоғамдық қозғалыстарының құрылуымен көп партиялық жүйенің қалыптасуы.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін көппартиялықтың қалыптасуының шынайы кезеңі басталды. Партия рөлінің күшеюі әлеуметтік топтардың саяси бағыттарының және әлеуметтік-экономикалық реформаларға ықпал етуге тырысуымен анықталды.

Жаңа тұрпаттағы алғашқы саяси партиялар қатарында «Социал-демократтар» партиясы, «Алаш» ұлттық еркіндік партиясы, Қазақстанның «Халық конгресі» партиясы, «Республикалық» партия болды.

1991 жылдан бастап, қоғамдық бірлестіктердің қызметі «Қазақ КСР-дегі қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңмен реттеле бастады. Заңға сәйкес, 1991 жылдың 30 желтоқсанына дейін республика аумағында қызмет ететін барлық қоғамдық

бірлестіктердің қайта тіркеуден өтуі талап етілді. Партия мен қоғамдық қозғалыстардың дамуы мен жұмыс істеу ережесі бүгінде 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясымен, сонымен бірге ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңымен (1996 ж.) және «Саяси партиялар туралы» Заңымен (2002 ж.) реттеледі. Атап айтсақ, Ата Заңның 5-бабында:

1. Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әр-алуандылық танылады. Мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді.
2. Қоғамдық бірлестіктер заң алдында бірдей. Қоғамдық бірлестіктер ісіне мемлекеттің және мемлекет ісіне қоғамдық бірлестіктердің заңсыз араласуына, қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардық қызметін жүктеуге жол берілмейді, – деп жазылған.

Қазақстанда қоғамдық және саяси-қоғамдық қозғалыстардың дамуын 6 негізгі кезеңдерге бөліп көрсетуге болады:

- 1986 жылдың күзінен 1989 жылдың басына дейін (бейресми бірлестіктердің құрылуы, клубтық құрылымның дамуы);
- 1989 жылдың басы мен 1991 жылдың тамызы (көпұлтты және бірұлтты партиялардың, қозғалыстардың және ұйымдардың қалыптасуы);
- 1991 жылдың қыркүйегі мен 1998 жылдар аралығы (КОКП таратылуы, КСРО-ның күйреуі, тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасуы, дифференциацияның өсуі және республика азаматтарының саяси белсенділігінің дамуы, жаңа партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің қалыптасуы және тіркелуі);
- 1998 жыл мен 2002 жылдар аралығы (партиялық жүйенің ары қарай дамуы, сайлау заңына өзгерістердің енгізілуі, жаңа қоғамдық-саяси бірлестіктердің пайда болуы;

- 2002 жылдан 2007 жылға дейін («Саяси партиялар туралы» жаңа Заңның қабылдануына байланысты партиялық жүйе конфигурациясының өзгеруі, мемлекет пен БҰҰ ара-қатынастарының жаңа форматы);
- 2007 жылдан бүгінге дейін (ҚР Конституциясына түзетулердің енгізілуі, пропорционалды сайлау жүйесінің енгізілуі, «Саяси партиялар туралы» Заңға өзгерістердің енгізілуі).

1990 жылдың басы мен орта шенінде ұйым ретінде тіркелген саяси партиялар үгіт-насихат, жақтастарын іріктеу және саяси іс-қимылдарға тарту кезеңінде болды. Орталық ұстанымдағы анағұрлым көрнекті партиялар қатарында Қазақстанның «Социалистік» партиясы, Қазақстанның «Халық Конгресі» партиясы, Қазақстанның «Халық Бірлігі» Партиясын атауға болды. Қазақстанның саяси партиялары, қозғалыстары, қоғамдық бірлестіктері Жоғарғы Кеңестің XII және XIII шақырылымдағы сайлауларына, сонымен бірге 1990, 1994, 1995 жылдардағы Парламент мәжілісінің сайлауларына қатысып, олардың кейбірі еліміздің жоғарғы өкілдік органында депутаттық фракцияны құрады. Атап айтар болсақ, 1995 жылғы депутаттық корпуста Қазақстанның халық бірлігі партиясы, Қазақстанның халық Конгресі партиясы, Халықтық-кооперативтік партия, Қазақстанның қайта өрлеу партиясы, «Лад» қозғалысы және т.б. болды.

1998 жылы басталған партиялардың және қоғамдық қозғалыстардың дамуының жаңа кезеңі саяси белсенділіктің кенеттен болған дүмпуімен ерекшеленді. Бұған бірнеше факторлар ықпал еткен болатын. Бірінші – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылдың 30 қыркүйегіндегі «Елдегі жағдайлар және ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары: қоғамды демократияландыру, жаңа жүзжылдықтағы экономикалық және реформалар туралы» деп аталатын Қазақстан халқына Жолдауы. Онда демократияландырудың негізін салушы жеті элементтердің қатарында қоғамның саяси жүйесіндегі партиялардың рөлін

күшейту аталды: «Саяси партиялар демократияның құрылысын қалайтын негізгі «құрылыс материалы», біз құқықтық қатынастарда да барлық мүмкіндікті жасауымыз қажет, партиялар өсіп, нығаюы үшін олардың қоғамдағы орнын бекітуіміз керек», – деп тұжырымдады /1/.

Партиялық жүйенің ары қарай дамуы үшін маңызды жайт парламентте партиялардың пропорционалдық өкілдерін енгізу туралы ұсыныс болып табылады. Бұл Қазақстан Республикасының Парламентінің 1998 жылғы 7 қазандағы елдің Негізгі Заңына енгізілген өзгерістер мен толықтыруларында іске асты. Аталған түзетулерге сәйкес, Парламенттің Мәжілісінде партиялық тізім бойынша сайланған депутаттар үшін қосымша он орын берілді. 1999 жылы өткен Қазақстан Республикасының Парламентінің Мәжілісіне сайлау депутаттық мандат үшін партияаралық бәсекелестіктің алғашқы тәжірибесіне айналды. Бұл жылғы Мәжіліс сайлауына тоғыз партия қатысты. 1999 жылдың қазанында партиялық тізім бойынша дауыс беру өткізіліп, сайлау қорытындысы бойынша Парламенттің төменгі палатасы - Мәжілістен 10 орынды «Отан», Коммунистік, Аграрлық, Азаматтық партиялары жеңіп алды.

Партиялық жүйенің қалыптасуының және дамуының жаңа кезеңі біріншіден, 2002 жылы саяси партиялар туралы заңның қабылдануымен, екіншіден, 2004 жылғы парламенттік сайлауға партиялардың қатысуымен байланысты болды.

2. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласының тарихи маңызы.

Президент өз мақаласында Тәуелсіздік алғанымызға биыл отыз толатынын, осы жылдар ішінде мемлекетіміздің дағдарысы мен дамуы алмасқан мезгіл болғанын, Тарих атты шежіре атамызға бұл отыз жыл қас-қағым сәт болғанымен, біздің еліміз үшін тәуелсіздік тұғырын тұрақтандырған, ұлттық құндылықтарымызды саралап қалыптастырған қиыншылықты қуанышпен алмастырған кезең екендігіне тоқтала, азаттықтың отыз жылын тұтас дәуір ретінде қарастырып, үш үлкен кезеңге бөледі.

Әрбір онжылдықтың мемлекетіміз үшін өзіндік орны бар екенін парасатты түрде пайымдап, алғашқы онжылдықты жас мемлекетіміздің Тәуелсіздік туын тіккен, мемлекеттің іргетасын қалаған белесі деп, Ата заңымыз қабылданып, ұлттық валютамыз – теңгенің қаржы айналымына енгенін, еліміздің қорғаны Қарулы Күштеріміз құрылған, саяси-экономикалық аренада алыс және таяу шетелдік елдермен, тіпті АҚШ, Түркия, Жапония, Қытай, Ресей, Сауд Арабиясы алпауыт мемлекеттермен дипломатиялық қатынастар орнатып, әлемдегі беделді халықаралық ұйымдарға мүше болғанын атап өтіп, алғашқы онжылдықта Қазақстан өзінің Азия барысы ретінде таныла бастағаны туралы және бұндай ізгілікті қадамдардың еліміз үшін өте маңызды болғанын талдап көрсетеді.

«Қазақстан-2030» стратегиясы еліміздің Нарықтық экономикаға көшуіне, тағдырдың тәлкегімен, тоталитарлық жүйенің теперешінен әлемге тарыдай шашылған қазақ халқының атамекеніне қайта оралуына кеңінен жол ашқан Ұлы көштің бастауы болғанын және бұл Ұлы көш жоғалтқанымызды тауып, жоғымызды қайта тапқан ұлттық рухымызды көтеріп ел еңсенін тіктеген маңызды белес екенін баяндады. Келесі онжылдықтың тәуелсіздігімізді тұғырлы ететін нақты да маңызды шара – құрлықтағы барлық шекарамызды айқындап, халқымыздың асыл қазынасы, ата-баба мұратын, аманатын, тарихымызды қастерлейтін «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданып, еліміздің басты экологиялық мәселелеріне басты назар аударылып, кепкен Арал теңізін қалпына келтіру шарасы қолға алынып, еліміздің экономикасы нығайғанын атап өтті.

Үшінші онжылдықтағы «Қазақстан-2050» стратегиясы, әр бағыт бойынша «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму», «Нұрлы жол» «100 нақты қадам» секілді көлемді игі шаралардың жүзеге асырылып, рухани жаңғырудың жаңа кезеңі басталған маңызды кезең екендігіне тоқталып, басты бағдарламалар мен жобаларды «мақаланың «бағда мен белес» атты тарауды нақты атап көрсетті. Президентіміздің бұл мақаласы халқымыздың өткені мен бүгініне нақты баға берген, болашағына бағдар беріп, «Жоңғар шапқыншылығы кезінде «Ақ табан шұбырынды, Алқакөл сұламаны» басынан кешкен, патшалық Ресейдің боданы болған, коммунисттік тоталитарлық жүйенің де «ашаршылық» пен репрессиясын, Ұлы Отан соғысын басынан кешкен біздің ел үшін Тәуелсіздіктің маңызы зор екенін, Тәуелсіздік тұғырының берік болуы Қазақстан халықтарының ынтымақтастығы мен береке-бірлігінде атап көрсеткен, болашақ ұрпағымыздың жарқын болашағы үшін еңбек етуге шақырған әлеуметтік-тәрбиелік саяси мәні зор мақала болды.

3. **«Қаңтар оқиғасы». Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауының мәні мен маңызы.**

2022 жылғы Қазақстандағы наразылық шаралары сұйытылған газдың кенеттен қымбаттауына байланысты басталды. 2 қаңтарда бастау алған бұл оқиғалар тәуелсіз Қазақстанның 30-жылдық тарихындағы ең қарқынды әрі қатал қақтығысқа айналды^[9].

Алғашында **Жаңаөзен** қаласында басталған шеру артынан Қазақстанның басқа қалаларына да таралды. Халық **Алматы, Ақтөбе, Ақтау, Атырау, Қарағанды, Астана, Шымкент, Көкшетау, Орал** және т. б. қалалардың көшелеріне шығып, экономикалық талаптармен қоса саяси өзгерістерді талап ете бастады. Бастапқыда бейбіт басталған наразылық шаралары артынан қарулы қақтығыстар мен **тонаушылыққа** ұласты (негізінен Алматы қаласында). 5 қаңтарда басталған тәртіпсіздіктер ресми деңгейде **мемлекеттік төңкеріс** деп аталды^[10].

2022 жылдың 2 қаңтарында Жаңаөзен қаласының наразы тұрғындары сұйытылған табиғи газдың бағасын төмендетуді талап етіп, автокөлік жолын бөгеп тастады^[11]. Халық қала және облыс әкімдерінен бағаны тұрақтатуды және көгілдір отынның тапшылығын жоюды талап етті. Бұл талаптар орындалмағасын наразылық шаралары келесі күні де жалғасын тапты. 4 қаңтар күні Қазақстан үкіметі **Маңғыстау облысындағы** сұйытылған газдың бағасы литріне 50 теңгеге дейін төмендетілгенін мәлімдеді^[12], президент **Қасым-Жомарт Тоқаев** Қазақстан халқына үндеу жариялап, заңсыздықты болдырмауды сұрады.

Жаңаөзенде бастау алған наразылық шараларын Қазақстанның басқа ірі қалаларының тұрғындары қолдап, көшеге шеруге шықты. Алматы қаласында шерушілер полиция көліктерін қиратып, олар өртке оранды. Жүздеген адам қамауға алынып^{[13][14]}, 4 қаңтар күні түнде ел аймағында **Интернет** байланысы өшірілді. Маңғыстау облысы мен Алматы қаласының аумағында **төтенше жағдай** енгізілді. 5 қаңтар күні таңертең **Қазақстан үкіметінің** отставкаға кеткені белгілі болды^[15].

Елдегі жағдайдың шиеленісуіне байланысты, 5 қаңтарда төтенше жағдай Қазақстанның барлық аумағында енгізілді. Шерушілер маңызды нысандарға шабуыл жасап, Алматы, Талдықорған қалаларындағы әкімдік ғимараттары, **Алматы әуежайы** наразы халықтың қолына өтті. Артынша Қасым-Жомарт Тоқаев **Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы** (ҰҚШҰ) басшыларынан көмек сұрағанын мәлімдеді. 10 қаңтарда ҰҚК тәртіпсіздіктер кезінде басып алынған барлық әкімшілік нысандардың қайтарылғанын, елдегі жағдайдың тұрақталғанын мәлімдеді. 11 қаңтарға дейін тәртіпсіздікке қатысып, қамауға алынған адамдардың саны 10 мыңға жуықтады. Тонаушылық пен бұзақылықтың салдарынан кәсіпкерлерге келтірілген шығынның мөлшері 100 миллиард теңгеден асты^[6].

Мұнай мен газға бай Маңғыстау облысындағы Жаңаөзен қаласы бұрынғы кездері де наразы халық пен билік өкілдері арасындағы қақтығыстың алаңына айналған еді. 1989 жылы жергілікті халық пен Кавказдан қоныс аударғандар арасындағы кикілжіңнің арты қақтығысқа ұласты. Қақтығыс құқық қорғау органдарының араласуымен басылды. 2011 жылдың желтоқсанында ереуілге шыққан жаңаөзендік жұмысшылар мен құқық қорғау органдары қызметкерлері арасында қақтығыс орын алды. Еңбек дауына байланысты жеті ай бойы ереуілдеген «Өзенмұнайгаз» мекемесінің бұрынғы қызметкерлеріне қарсы полиция қызметкерлері қару қолданылып, оқ атты. Бұның салдарынан ереуілшілердің тарапынан 15 адам қаза тапқан болатын (ресми дерекке сәйкес).

2022 жылдың 2 қаңтарында басталған наразылық шараларына қатысқан адамдардың басты талабы сұйытылған газдың бағасын төмендету болды. 1 қаңтардан бастап газдың сауда-саттығы толығымен тауар биржалары арқылы іске асырылатын жүйеге ауыстырылған болатын^[16], және соның артынан отынның бұл түрі екі есе қымбаттады. Бұрын 60 теңге шамасында саудаланған сұйытылған газ, 2022 жылдан бастап тұтынушыларға 120 теңгеден сатыла бастады.

ҚР Энергетика министрлігінің пайымдауынша, облыста газ өндірумен айналысатын тек қана бір кәсіпорын — «Қазақ газ өңдеу зауыты» айналысады. Айына 14,5 мың тонна сұйытылған газ өндіретін бұл зауыттың тұтынушыларды газбен толық қамтамасыз етуге қауқары жетпейді, сондықтан сырттан қосымша газ көлемін сатып алу қажеттілігі туындаған. Оған қоса 1973 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан бұл кәсіпорын жабдықтарының тозу деңгейі 90 % жеткен. Электронды сауда-саттыққа көшіп, газды нарықтық бағамен сата бастағаннан кейін бұл мәселені жаңа зауыт ашу арқылы шешу жоспарланған болатын^[16].

Бұл оқиғалардан 2 жыл бұрын, 2020 жылдың қаңтарында жаңаөзендіктер сұйытылған газдың 55 теңгеден 65 теңгеге дейін қымбаттағанына наразылық танытып, жергілікті әкімдікке жиналған еді. Ол кезде газ бағасының өсуі Қазақстанның Кедендік одаққа кіруі және «Қазақ газ өңдеу зауытындағы» жөндеу жұмыстарымен байланыстырылды. Халық наразылық танытқаннан кейін қала басшылығы газдың бұрынғы бағамен сатылатынын мәлімдеген болатын^[17].

2022 жылғы наразылық шаралары басталғаннан кейін сұйытылған газдың бағасы тек қана Жаңаөзенде емес, елдің барлық аймағында төмендетілетін болып шешілді. Бірақ бұл мәлімдемеден кейін шерушілер үйлеріне тарқауға асыққан жоқ, халықтың наразылығын тудырған тек қана бағаның қымбаттауы емес екені анық болды. Көшеге шыққан халық Қасым-Жомарт Тоқаев пен Нұрсұлтан Назарбаевқа көңілдері толмайтынын білдірді^[18]. Наразы халықты шеруге шығуға итермелеген себептердің қатарында үкіметтегі жемқорлық^[2], әлеуметтік және экономикалық теңсіздік (әсіресе ол COVID-19 пандемиясының кесірінен ушығып кеткен болатын), елдегі демократия деңгейінің төмендігі аталды. Шерушілер саяси ырықтандыруды (либерализация), әкімдерді сайлауды енгізуді (қазір оларды

президент тағайындайды), мемлекетті 1991 жылдан бері басқарып келе жатқан адамдардың биліктен шеттетілуін талап етті^[1].

4. Конституцияға түзетулер енгізу жөніндегі Референдум. Демократиялық қайта құрулардың кеңеюі.

2022 жылғы 5 маусымда Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы республикалық референдум өтті. Республикалық референдумға «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы «2022 жылғы 6 мамырда бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасында баяндалған Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтыруларды қабылдайсыз ба?» деген сауал шығарылады.

Жалпы алғанда, ҚР Конституциясының 33 бабына түзетулер енгізу жоспарлануда. Конституцияға енгізілетін түзетулермен қозғалатын негізгі мәселелер келесілер болып табылады:

- ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың айтуынша, конституциялық түзетулер жобасы бойынша референдум елдің демократиялық қағидаттарға берік ұстанымын көрсетіп, «бұл әрбір азаматқа Қазақстанның болашағын айқындайтын тарихи оқиғаға тікелей қатысуға мүмкіндік береді».
- Мемлекет басшысы конституциялық реформа «суперпрезиденттік» басқару нысанынан ықпалды Парламенті мен есеп беретін үкіметі бар президенттік республикаға түпкілікті көшуді қамтитын мемлекеттің бүкіл моделін жан-жақты трансформациялауға бағытталғанын және бұл Президент өкілеттігін шектеуге әкеп соғатынын атап өтті.
- Бұдан басқа, конституциялық реформа биліктің өкілді тармағын және тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін күшейтеді және мәслихаттардың (жергілікті өкілді органдардың) тәуелсіздігін арттырады.
- Сонымен қатар, Мәжіліс пен өңірлік мәслихаттар депутаттарын сайлаудың аралас мажоритарлық-тепе-тең үлгісін енгізу сайлаушылардың көзқарастары мен пікірлерінің барлық спектрін неғұрлым толық қамтуға мүмкіндік береді.
- Түзетулердің бір бөлімі Конституциялық сот құру, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мәртебесін конституциялық деңгейде бекіту және өлім жазасына толық тыйым салу арқылы адам құқықтарын қорғауды одан әрі күшейтуге ықпал ететін болады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

118. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: «Атамұра», 2010.
119. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 394 б. История древнего Казахстана. Под ред. Байпакова К.М. - 2-е изд. - Алматы: Рауан, 1996. - 112 с.
120. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: МКТУ, 2000. – 202 с.
121. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 345 с.
122. Кумеков Б.Е. Государство кимаков в IX-XI вв. – Алма-Ата, Наука, 1972- 695 с.
123. Сыздықов, С. М. Қарлық–Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары: тарихи әдебиет. - Астана : Фолиант, 2014
124. Абдрахманов Н.А. Қазақстан тарихы: оқу құралы. - Шымкент, 2014
125. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004 -368 с.
126. История Казахстана. – Алматы, Алматы кітап, 2016 – 458б.

Қосымша:

27. Исмагулов Оразак., Этническая антропология Казахстана: (Соматол. исслед.) / О. Исмагулов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 231 с.
28. Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966.- 435 с.

Электронды басылымдар:

<http://aknurpress.kz/login> промо код SDN-28

79. История Казахстана [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. Б. Долгополов. - Электрон. текстовые дан. (273Мб). - М. : "Литтерра", 2016. - 343 с.
80. Қазақелі тарихы. Примбетова Е.У., 2019 оқу құрал. Примбетова Е.У / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
81. Сармурзина, Г.А. и др. Современная история Казахстана : Учебное пособие. / Г.А. Сармурзина, К.К. Чатыбекова, Г.А. Давлетова. - Алматы: КазНУТУ, 2016. - 123 с. Сармурзина, Г.А. и др. /РМЭБ/ <http://rmebrk.kz/>
82. История Казахстана. Берденова К.А., Турысжанова Р.К., Попова Т.М. , 2019 Учебное пособие/ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/login>
83. Тургараева. –Алматы: издательство «Эверо», 2020. - 440 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/458/
84. Жұмақасева Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық: - Алматы: «Эверо», 2020 – 320 бет https://www.elib.kz/ru/search/read_book/536/

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Қоғамдық қозғалыстар мен көппартиялық жүйенің қалыптасуы қалай өткенін көрсетіңіз?
2. 2022 жылғы қаңтардағы оқиғаларға не себеп болды?
3. 2022 жылдың наурыз айында Қ.Ж. Тоқаев қандай жолдаумен сөйледі?
4. Тоқаев ұсынған демократиялық реформалардың мәні неде?